

მეცნე

ენისა და
ლიტერატურის
სერია

3.1972

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საზოგადოებრივ მეცნიერებათა
განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
Отделение общественных
наук

თბილისი-1972-ТБИЛИСИ

МАЩНЕ

ВЕСТНИК

Серия
языка и
литературы

3.1972

მაცნე

ენისა და
ლიტერატურის
სერია

3.1972

ქურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
ალ. გვახარია (რედაქტორი), ქ. ლომთათიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი,
შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე), გ. წერეთელი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
Гвахариа А. А. (секретарь), Дзидзигური Ш. В. (заместитель редактора),
Ломтатидзе К. В., Метревели Е. П., Цайшвили С. С., Церетели Г. В.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глonti

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 18.IX.72; ანაწეობის ზომა 7×11¹/₂; ქალაქის ზომა
7×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 16,80; სააღრიცხვო სავაჭარო თაბახი 15,13;
შეკვ. № 1678; უფ. 01113; ტირაჟი 1500.
ფასი 1 მან.

*
გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мешинереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*
საქ. სსრ მეცნ. აკად. სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წერილები

ა. ჩავლიეშვილი, მეცხრამეტე საუკუნის 50-იანი წლების რეალიზმი და დანიელ ჰონჭავჭავაძის შემოქმედება	7
ბ. გიგოლოვი, მ. გორკის პოემის „ადამიანის“ პრობლემეტიკა მისი თანადროული ლიტერატურული კრიტიკის შუქზე	22
ვ. ქალენჯერიძე, ჟურნალ „ჯეჯილის“ დაარსების ისტორიისათვის	35
ლ. მენაბდე, რუსთველი ამერიკაში	47
მ. მამაცაშვილი, გალობა შეიღთა მნათობთათვის ნიშანის „ლეილი და მთქუნსა“ და „ვეფხისტყაოსანში“	61
თ. მბალთბლიშვილი, კირილე იერუსალიმელის თხზულებათა ადრეული თარგმანები და მათი მნიშვნელობა	82
ი. ღობორჯბინიძე, გ. წერეთლის რომანის „გულქანის“ შემოქმედებითი და ბეჭდვითი ისტორიისათვის	89
ი. გიგინეიშვილი, მრავლობითი რიცხვის ფორმათა ზოგი თავისებურების შესახებ „ვეფხისტყაოსნის“ ენაში	99
შ. შიშიშვილი, ოსპირიანი გარდაუვალი ზმნების დრო-კილოთა შესახებ სერია ახალ ქართულში	121
ა. ონიანი, პირველი სუბიექტური პირის მორფემა ქართველურ ენებში	137
ხ. სარჯველაძე, ახალი მასალები შესახებ სოლმეობითის შესახებ	147
ბ. გიგინეიშვილი, ქართველური ეტიმოლოგიები	150
ა. შანიძე, ნა პრეფიქსის მნიშვნელობისათვის სამეგრელოს გეოგრაფიულ სახელებში	155
თ. გიორგობინიძე, გეარის კატეგორიისათვის ძველ ბერძნულში	157
ვ. ახვლედიანი, ტერმინ „შაჯრ“-ის მნიშვნელობისათვის .	166
თ. სანიკიძე, ინგლისურ ეკონომიურ და იურიდიულ ლიტერატურაში ხმარებული აგენტის (მოქმედი პირის) სუფიქსების შესახებ	169

ცნობები და შენიშვნები

5. დოლიძე, დეტუ მეგრელის უცნობი რუსთველოლოგიური ცდანი .	173
6. სურგულაძე, საწერი მასალის აღმნიშვნელი ტერმინები და ცნობები მისი დამუშავების შესახებ	181

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

დ. კობიძე, პირველი მიწოდება	187
ჟ. გიუნაშვილი, მ-ნ. ო. ოსმანოვი, უნსურის სიხშირის ლექსიკონი .	190

ანოტაციები

ახალი წიგნები	192

ОГЛАВЛЕНИЕ

СТАТЬИ

А. ЧАВЛЕИШВИЛИ, Реализм 50-х годов XIX века и творчество Даниэла Чонкадзе	7
Г. ГИГОЛОВ, Проблематика поэмы М. Горького «Человек» в свете современной ей литературной критики	22
Е. КЕЛЕНДЖЕРИДЗЕ, К истории основания журнала «Джеджили»	35
Л. МЕНАБДЕ, Руствели в Америке	47
М. МАМАЦАШВИЛИ, Восхваление семи планет в поэме Низами «Лейли и Маджнун» и в «Витязе в тигровой шкуре»	61
Т. МГАЛОБЛИШВИЛИ, Древнейшие переводы Кирилла Иерусалимского и их значение	82
И. ДОБОРДЖИНИДЗЕ, Из творческой и печатной истории романа Г. Церетели «Гулкан»	89
И. ГИГИНЕИШВИЛИ, О некоторых особенностях форм множественного числа в языке «Вепхисткаосани»	99
Ж. ПЕИКРИШВИЛИ, Времена и наклонения третьей серии двучленных непереходных глаголов в новогрузинском языке	121
А. ОНИАНИ, Морфема первого лица субъекта в картвельских языках	137
З. САРДЖВЕЛАДЗЕ, Новые материалы о III многократном	147
Б. ГИГИНЕИШВИЛИ, Картвельские этимологии	150
А. ШАНИДЗЕ, О значении префикса на- в географических названиях Мегрелии	155
Т. ГИОРГОБИАНИ, К вопросу категории залога в древнегреческом языке	157
В. АХВЛЕИАНИ, О значении термина ზაღრ	166
Т. САНИКИДЗЕ, Об агентивных суффиксах, встречающихся в английской экономической и юридической литературе	169

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Н. ДОЛИДЗЕ, Неизвестные руствелогические опыты Дуту Мегрели	173
М. СУРГУЛАДЗЕ, Терминология письменного материала и данные об его обработке	181

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Л. КОБИДЗЕ, Первая монография	187
Дж. ГИУПАШВИЛИ, М.-Н. О. ОСМАНОВ, Частотный словарь Унсури	190

Аннотации

Новые книги	192

შ ე რ ი ლ ე ბ ი

ალმასანდრა ჩავლიოზილი

მეცხრამეტე საუკუნის 50-იანი წლების რეალიზმი და დანიელ ჰონკაძის შემოქმედება

I. ახალ ქართულ ლიტერატურაში რეალიზმი, როგორც ლიტერატურული მიმართულება 50-იან წლებში დაიწყო. 60-იანი წლების კრიტიკული რეალიზმისგან განსასხვავებლად მას ჩვეულებრივ ადრინდელ რეალიზმს უწოდებენ, ზოგიერთი კრიტიკოსი კი ხმარობს ტერმინს ადრეული რეალიზმი. ცხადია, მართებული იქნება მას ვუწოდოთ ადრინდელი რეალიზმი. რაც იმის მაჩვენებელია, რომ იგი წინ უსწრებს კრიტიკულ რეალიზმს.

ადრინდელ რეალიზმს აკუთვნებენ სამ მწერალს: გიორგი ერისთავს, ლავრენტი არღაზიანსა და დანიელ ჰონკაძეს. ორი მწერალი აქედან სამოციანი წლების დამდეგს გარდაიცვალა (გ. ერისთავი — 1864 წ., დ. ჰონკაძე — 1860 წ.). მართალია, ლ. არღაზიანმა 60-იანი წლების ბოლომდე იცოცხლა (1870), მაგრამ თავისი შემოქმედების თემატიკითა და იდეური შინაარსით იგი 50-იანი წლების ფარგლებში რჩება. მაშასადამე, 50-იანი წლების რეალიზმის გამოსაყოფად გვაქვს ერთგვარი ქრონოლოგიური საფუძველი, მაგრამ, როგორც ცნობილია, ეს არ წარმოადგენს გადაწყვეტ კრიტერიუმს. მთავარ მაინც იმ ძირითადი დამახასიათებელი ნიშნების ფიქსაციაა, რომლებიც არსებითაა ყველა ლიტერატურული მიმართულების გამოყოფისათვის.

რეალიზმის ზოგადი განსაზღვრის დროს მთავარია იმ არსებით ნიშანზე მითითება, რასაც ფრიდრიხ ენგელსმა ტიპური ხასიათების ტიპურ გარემოში მართალი გადმოცემა უწოდა. სინამდვილის, რეალობის გამოხატვა და ისეთი ტიპური სახეების შექმნა, რომლებიც თავის გამართლებას ტიპური ვითარებით აღწევენ, რეალიზმის განუყრელი თვისებაა. ისტორიულად ყველა ქეშმარიტი მწერალი და მწერლობა სინამდვილეს გამოხატავდნენ. პირდაპირ თუ მოვლილი გზით მწერლობა სინამდვილეს ასახავს, მაგრამ ეს ასახვა ყოველთვის ერთმანეთს არ ერწყმის, ხოლო როცა ისინი ერთმანეთს შეერწყმიან, ე. ი. რეალური რეალისტურად იქნება გამოხატული, მაშინ ჩნდება რეალიზმი, როგორც ლიტერატურული მიმართულება. სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე“ რეალურის ასახვაა, რადგან გადმოგვცემს დიდბუნებოვანი ადამიანის რეალურ ტრაგედიას, მაგრამ იგი არ არის რეალისტური ნაწარმოები იმის გამო, რომ მოვლენები მასში არ არის გამოსახული რეალისტურად. გამოსახვის ხერხად მწერალი იყენებს არარეალურ საშუალებებს, ისეთებს, როგორიცაა, მაგალითად, ბრმა ბედისწერა. ეს უკვე არ არის რეალისტური. ამიტომ არის, რომ ჰომეროსს, სოფოკლეს და სხვა ანტიკურ მწერლებს ჩვენ ვერ ვუწოდებთ რეალისტებს. ამ ტერმინის გამოყენება სკირის ისეთი დიდი ჰუმანისტი მწერლის შემოქმედების მიმართაც, როგორიცაა რუსთაველი. რუსთაველი რეალურ ამბებს მოგვითხრობს, მაგრამ მასში ყველაფერი არ არის რეალისტური. ქაჩეთის ციხე, დევების ამოხოცვა და სხვა ელემენტები გამოხატვის ისეთი ხერხები და საშუალებებია, რომლის მიმართ არ შეიძლება ითქვას თითქოს ისინი რეალისტური იყვნენ.

გიორგი ერისთავი კი იმიტომ იწყებს რეალიზმს, რომ მოცემულია ტიპიური ხასიათები ტიპიურ გარემოში. რეალურობა გამოხატულია რეალისტურად. აქ ვერ ვხედავთ ისეთ გამომსახველობით საშუალებებს, რომლებიც არ იყოს რეალისტური. ახლა ამის მაგალითებს არ მოვიტანთ, მხოლოდ არ შეიძლება არ ეუპასუხოთ ერთ მეტად საინტერესო საკითხს. თუ კი კრიტიკულ რეალიზმს, როგორც რეალიზმს, ახასიათებს რეალურობისა და რეალისტურობის ერთიანობა, ხოლო ეს ნიშანი შეადგენს 50-იანი წლების რეალიზმის ძირითად ნიშანს, მაშინ რაღა განსხვავებაა 50-იანი და 60-იანი წლების ქართულ რეალიზმს შორის?

ამ საკითხის გარკვევას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ჩვენი საკვლევი თემისათვის, რადგან ამის გარეშე ვერ გაირკვევა ჰონჭაძის შემოქმედების თავისებურება და მისი როლი ქართული რეალიზმის განვითარების ისტორიაში. განსხვავებას ვერ აღმოვაჩინებთ საერთოში. ამ ორი ათწლეულების რეალიზმის ზოგადი და საერთო ის არის, რომ ორივე მათგანი იძლევა ტიპიურ ხასიათებს ტიპიურ გარემოში და რეალური და რეალისტური ერთმანეთთან თანაარსებობენ. აქ ვერ ვნახავთ განმასხვავებელ ნიშანს. იგი უნდა ვეძიოთ იქ, თუ როგორ უდგება თითოეული მათგანი სინამდვილის გამოსახვას, თუ როგორია რეალობისადმი მიდგომის თავისებურება. 60-იანი წლების რეალიზმს სხვაგვარად კრიტიკულ რეალიზმს ეძახიან. აქ მახვილი კრიტიკაზე მოდის. როგორც ილია ჭავჭავაძე განმარტავს, კრიტიკა არის „განსჯაც, განჩხრეკაც, გარჩევა და დაფასება ერთად“ (ტ. III, გვ. 34). კრიტიკა ნიშნავს „პო“-სა და „არა“-ს თქმას. კრიტიკული რეალიზმისათვის სწორედ ამ ორი მხარის ერთიანობაა დამახასიათებელი. კრიტიკული რეალიზმი უკომპრომისო რეალიზმია. იგი ისეთ რამეს აკრიტიკებს, რომლის გამოსწორება არ შეუძლია იმას, ვისაც ეს ნაკლოვანება ახასიათებს. ლუარსაბის წოდებას არ შეეძლო გამოეწვრობინა ის უარყოფითი მხარე, რასაც ილია აკრიტიკებდა. გ. ერისთავთან კი ეს საკითხი ცოტა სხვაგვარად ისმის. თავის ცნობილ წერილებში ქართულ ლიტერატურაზე ილია ჭავჭავაძე იძლევა გ. ერისთავის დახასიათებას და მის დამსახურებად მიიჩნევს ჟურნალის დაარსებას და თეატრის განახლებას. „იგი სათეატრო მწერლობის მამამთავრად მოგვევლინაო“, — დასძენს იგი. ამასთანავე, გ. ერისთავს თურმე კიდევ მიუძღვის ერთი ღვაწლი, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ მან „ჩვენს პოეზიას ჩაუმატა ის პირწვეტიანი ეკალი, რომელსაც „სატირას“ ეძახიან“ (ტ. III, გვ. 222). ალბათ, ეს აძლევს ზოგიერთ მკვლევარს საბაბს, რომ გ. ერისთავს კრიტიკული რეალიზმის დამწყები უწოდოს ქართულ ლიტერატურაში. ჭერ ერთი, სადაც სატირა გამოჩნდება, იქ ყოველთვის კრიტიკული რეალიზმი არ ჩნდება. ამასთანავე, ილია ჭავჭავაძე სიტყვა „სატირას“ ბრჭყალებში სვამს, რაც იმის მუწუყებელია, რომ იგი გ. ერისთავს არ თვლის ტიპიურ სატირიკოსად. ილია ჭავჭავაძე იქვე ხაზგასმით მიუთითებს, რომ გ. ერისთავის „კალმა უფრო სათავადიშვილო არემარეში ატრიალებს ჩვენს გონებას“ (იქვე, გვ. 222), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ გ. ერისთავის კომედიების მთავარ თემას წარმოადგენს გაბატონებული არისტოკრატული წოდების მხატვრული ჩვენება; მაგრამ ამ კრიტიკაში მწერალი ვერ არის თანამიმდევარი კრიტიკოსი. გ. ერისთავის კომედიებში არ ჩანს დადებითი იდეის მატარებელი პირები. რასაკვირველია, არ შეიძლება ასეთი დადებითი ვეძიოთ მის თავადთა წრეში. ანდრეაფარი, ონოფრე, ამირინდო, პავლე და სხვები არ არიან დადებითი თვისების მატარებლები, ხოლო მათი შეილები მიხეილი, ივანე, ბეგლარი შორს დგანან დადებითობისაგან, რადგან არც ერთი მათგანი არ არის სიტყვისა და საქმის ერთიანობის დამცველი.

საბოლოოდ ისინი უპრინციპო პირებად გვევლინებიან, შორს არიან თერგდალეულებისაგან, თუმცა ავტორი მათ თერგდალეულებს უწოდებს.

რაც შეეხება მეექვსეებს, კარაპეტასა და მიკირტუმ დტრატოვის სახე-ტიპებში დადებითის აღმოჩენა არ ხერხდება. მართალია, ისინი ახალი ცხოვრების შეილები არიან, ცხოვრების დიდი უნარიანობით ხასიათდებიან, მაგრამ მოკლებულნი არიან ადამიანურ გრძნობებს და მხოლოდ ძუნწებად ქცეულან.

მსახურები, მოგამაგირებები არ არიან აღშფოთებული თავიანთი მღვამარეობით და არავითარ რადიკალურ ღონისძიებებს არ მიმართავენ აუტანელი მღვამარეობის არამტუ მოსასპობად, არამედ მის გასაუმჯობესებლადაც კი.

როგორც ჩანს, გ. ერისთავის კრიტიკა ვერ არის მძაფრი, იგი უფრო თვითკრიტიკაა, ვიდრე კრიტიკა. გ. ერისთავი, როგორც განმანათლებელ-დემოკრატი. გულწრფელად ებრძოდა უარყოფით მოვლენებს ყველა წოდებაში. მას უნდოდა ხალხის, ღემოსის ცხოვრების გაუმჯობესება და მოუწოდებდა მკითხველებს იმ უარყოფითი მოვლენების აღმოფხვრისაკენ, რომელიც მას მიაჩნდა საერთო მოვლენად და ქართველი ერის წარმატების ხელის შემშლელად. სხვაგვარად რით უნდა აეხსნათ ის მოწოდება, რომელიც გაისმის „გაყრის“ დასასრულს. ტექსტში წერია: მიკირტუმა (ავტორის მაგივრად) ამბობს:

ბატონებო, შემინდევით,
 თუ პოვეთ რამ ნაკლება,
 ამაღ ვმხნეობ, აჟ ბრძანებულთ
 ყველასა გაქვსთ განათლება,
 და ამისთვის მამატიეებთ
 სუსტსა ამას პირველ შრომას,
 არ შეისმენთ რომელთამე
 უსწავლელთა წყენა, წყრომას,
 მე დავწერე იმათზედა, ვინც
 ზნეობით არის მრული...
 ჩვენც ვეცადნეთ და გავნდევნოთ,
 რაცა არის ჩვენში ცუდი!

როგორც აქედან ჩანს, გაყრაში გამოყვანილი პირები: თავადი დიდებულები. მათი ცოლი და შეილები, ვაჭარი დტრატოვი, მისი ცოლი და შეილი, სასამართლოს მდივანი რამაზი, მოურავი ბარამი, მსახურები გაბრიელ და ყარდაშევრდი და სხვები, საზოგადოების მაღალი და დაბალი წოდება, ზნეობით ცუდი ყოფილან და ავტორი ეუბნება მათ: აი დაგანახვეთ ეს ჩვენი ცუდი მხარეები, რაც თურმე ზნეობით სიმრულეს ნიშნავს, და ჩვენც ვეცადოთ მათს განდევნასო. ავტორი ამ ზნეობით ცუდებში თავისთავსაც გულისხმობს და ასე გამოდის, რომ ავტორი დაუნდობლად კი არ აკრიტიკებს არსებულს, არამედ აწარმოებს თვითკრიტიკას ზნეობრივ-დამრიგებლობითი ხაზით. აჟ არსად არ ჩანს ბატონყმობის მძაფრი დაგმობა, თუმცა მიუთითებს ყმების ჩაგვრის არსებობაზე კანაშვილების აკლებების მაგალითით. ამიტომ ძნელია გ. ერისთავი ჩავთვალოთ კრიტიკული რეალიზმის დამწყებად ქართულ ლიტერატურაში. მართალია, ცნობილი მეცნიერები დ. გამეზარდაშვილი, ა. გაჩეჩილაძე და სხვები დიდ ერულიციას იჩენენ და დამაფიქრებელ მასალებს იყენებენ, მაგრამ, ჩვენი აზრით, თუ იმ კუთხიდან მივუდგებით აღძრულ პრობლემას. როგორც ეს ჩვენს წერილშია განვითარებული, მაშინ იძულებული ვავხდებით კრიტიკული რეალიზმის დამწყებად სხვა

მწერალი მივიჩნით, ისე რომ 50-იანი წლების რეალიზმს კრიტიკულ რეალიზმი მანიც არ ჩამოვაშორათ. ჩვენი ღრმა რწმენით, კრიტიკული რეალიზმის დამწყები ახალ ქართულ ლიტერატურაში არის დანიელ ჭონქაძე. ამის საშუალებით მყარდება ის აუცილებელი კავშირი, რომელიც არსებობს 50-იანი და 60-იანი წლების რეალიზმს შორის. ამას დაგვანახებს დ. ჭონქაძის შემოქმედების მოკლე მიმოხილვა.

II. მეცხრამეტე საუკუნის 50-იან წლებში კრიტიკული რეალიზმის დამწყებად დ. ჭონქაძე მხოლოდ იმიტომ ითვლება, რომ გლეხთა განთავისუფლების საკითხი მან გადაწყვიტა რევოლუციურ-დემოკრატიული თვალსაზრისით. ჯერ ამ თვალსაზრისით მან ასახა ყმა გლეხების ცხოვრება, დაახასიათა მათი არსებობის ტიპური ვითარება. ცოცხალი სახეების საშუალებით ნათლად აჩვენა, რომ ბატონყმობა იყო დიდი სოციალური ბოროტება. დ. ჭონქაძე შეებრძოლა ბატონყმობას, როგორც თავადსა და ყმას შორის მამაშვილური ურთიერთობის თეორიას. ასეთი თეორია კი, როგორც ცნობილია, აშკარად იქადაგა ალექსანდრე ორბელიანმა. მისი აზრით, ასეთი იყო უწინდელი დროის ბატონყმობა, ხოლო დანიელ ჭონქაძემ თავისი მოთხრობის შინაარსად სწორედ ძველი დროის ამბები აიღო. ზოგიერთი მეცნიერი სწორად შენიშნავს, რომ ამბის წარსულ დროში გადატანა ავტორს მარტო ცენზორის შეცდომაში შესაყენად არ მოუგონია, არამედ იმისი ცხადსაყოფადაც, რომ ძველ დროშიც ისევე იჩაგრებოდნენ ყმები, როგორც ახალ დროში, რომ ამ მხრივ ძველსა და ახალ დროს შორის არ არსებობს რაიმე არსებითი განსხვავება. ყმის ყიდვა, გაჩუქება და დასჯა მაშინაც ისეთივე მოვლენა იყო, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა დანიელ ჭონქაძის დროს.

ჩვენ აქ არ მოვიტანთ კონკრეტულ ფაქტებს. ღურმიშხანისა და ნოდარის თავგადასავალი მრავალჯერ არის განხილული ჩვენი მეცნიერების მიერ. ოღონდ აღვნიშნავთ, საქართველო სინამდვილეში დ. ჭონქაძემ პირველმა მოგვცა ბატონყმობის კრიტიკა. მასზე ადრე რუსეთში ბატონყმობა ძირფესვიანად გააყრიტია დიდმა რევოლუციონერ-დემოკრატმა ა. რადიშჩევმა თავის სახელგანთქმულ წიგნში „მოგზაურობა პეტერბურგიდან მოსკოვს“, რომელიც ჯერ კიდევ სამოცდაათი წლით ადრე გამოქვეყნდა ბატონყმობის გადაყარდნამდე.

ა. რადიშჩევის მსგავსად დ. ჭონქაძე ქადაგებს ბატონყმობის მოსპობას, ყმების განთავისუფლებას. ყმა მიწით უნდა განთავისუფლდეს და აზა უმიწოდ. თავის დროზე ეს საკითხი მეტად საჭირობოროტო საკითხს წარმოადგენდა. რევოლუციონერ-დემოკრატები იყენენ სწორედ ის ადამიანები, რომლებიც კატეგორიულად მოითხოვდნენ გლეხის მიწით განთავისუფლებას. სწორედ ეს იყო საკითხის სწორი და რევოლუციონერული გადაწყვეტა. ეს პრინციპი თანმიმდევრულად არის გატარებული „სურამის ციხეში“. ამის მაჩვენებელია მოთხრობის ცნობილი ადგილები.

ღურმიშხანი განთავისუფლდა უსისხლოდ. ჩაიღო უბეში განთავისუფლების ქალაღი. ამით გახარებული ვარდო მიმართავს ღურმიშხანს:

— აბა, ახლა, ჩემო ღურმიშხან... ჯვარი როდის უნდა დავიწეროთ?

— ჯერ ასე ჩქარა არა. ჩემო ვარდო. მოითმინე. აჩქარებით საქმე არ გაკეთდება.

— ახლა რაღა მიზეზი იპოვე, ჩემო ბრძენო?..

— ვარდოჯან, ეხლა თავისუფლები ვართ. მართალია. მაგრამ იცი, რო რაც ზედ გვაკვია, იმის მეტი არა გვაქვს რა?

— რა ვუყოთ! შენ ინაზირე, მე ჩემს ქალბატონს ვემსახურები, განა ვერ ვიცხოვრებთ, აქამდინ როგორ ვცხოვრობდით?

— არა, სანამ ჩვენ ჩვენი იმდენი არ გვექნება საცხოვრებელი, რო სხვის თავდაუუკვრელად ვიცხოვროთ, მანამ ჩვენი განთავისუფლება განთავისუფლება არ არის². დღეს სალიტერატურო კრიტიკაში ერთხმად აღიარებულია, რომ ხაზგასმული სიტყვები გადაკერის ხერხით მხოლოდ იმაზე მიუთითებენ, რომ გლეხის თავისუფლებას უნდა ჰქონდეს რეალური საფუძველი და ასეთი შეიძლება იყოს მხოლოდ მიწა. გლეხსაც უნდა ჰქონდეს საკუთრება³ („სანამ ჩვენ ჩვენი იმდენი არ გვექნება...“). ასეთი რადიკალური აზრი გამოთქმულია მოთხრობის იმ პირველ ნაწილში, რომელიც 1859 წელს დაიბეჭდა და ეს ის პერიოდია, როცა ბატონყმობა ჯერ კიდევ არ არის გადავარდნილი რუსეთში. ამიტომ არ შეიძლება გაზიარებულ იქნეს ის აზრი, რომლის მიხედვით ბატონყმობის წინააღმდეგ მებრძოლი პირველი მწერლის სახელს ილია ჭავჭავაძეს აკუთვნებენ.

როგორც პროფ. დ. გამეზარდაშვილი სამართლიანად შენიშნავს, პ. ინგოროყვა ზომიერებას ღალატობს და რამდენადმე აჭარბებს, როცა წერს, რომ ი. ჭავჭავაძეს ჯერ კიდევ 1858—1859 წლებში დაწერილი ჰქონდა მოთხრობა „კაკო“, რომელშიც «ბატონყმობის ინსტიტუტი ისევე მძაფრად და კიდევ მეტის რადიკალურის შეურიგებლობით არის გაიციხული, ვიდრე „სურამის ციხეში“⁴.

ერთი შეხედვით მკითხველს პ. ინგოროყვას აზრი სწორი ეგონება, რადგან მართლაც „კაკო“ ბატონყმობის გადავარდნამდე დაიწერა, მანამდე, სანამ ბატონყმობა გადავარდებოდა რუსეთში. შემდეგ, როგორც ცნობილია, ამ გაერთიანებული რედაქციიდან გამოიყო და საქართველოში ბატონყმობის გადავარდნამდე დაიბეჭდა „კაცია-ადამიანი?“, „კაკო ყაჩაღი“, „გლახის ნაამბობი“. პირველი გაერთიანებული რედაქცია ამ მოთხრობებისა მართლაც იყო მოცემული 1858 წელს დაწერილ „კაკოში“. მაგრამ აქ პატივცემული მკვლევარი პ. ინგოროყვა მხედველობიდან უშვებს იმ გარემოებას, რომ „კაკო“ და სხვა რედაქციები მხოლოდ დაწერილი იყო და არა დაბეჭდილი. ეს ორი ცნება არ უნდა იქნეს ერთმანეთში არეული. პრიორიტეტი მხოლოდ იმ პიროვნებას უნდა მიეცეს, ვინც დაბეჭდა და არა ვინც დაწერა. ნაწერი მხოლოდ მაშინ იძენს თავის ნამდვილ ღირებულებას და სიეოცხლეს, როცა იგი მკითხველთან მივა ბეჭდური წესით. ბეჭდური წესით კი პირველად დ. ჰონტაის „სურამის ციხე“ გამოქვეყნდა და ამიტომ პირველობა მას უნდა დაეთმოს. რუსეთში ბატონყმობის გადავარდნამდე 1—2 წლით ადრე. ხოლო საქართველოში ბატონყმობის მოსპობამდე 6 წლით ადრე დაიბეჭდა „სურამის ციხე“. ილიას ცნობილი ნაწარმოებები კი მხოლოდ საქართველოში ბატონყმობის გადავარდნის წინა წელს (1863 წ.) დაიბეჭდა (მაგ. „კაცია-ადამიანი?“ „საქართველოს მოამბეში“). რასაკვირველია, ეს ოდნავადაც არ ამცირებს ილია ჭავჭავაძეს და სხვა ცნობილ თერგდალეულებს. ფასდაუდებელია მათი ღვაწლი ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეში, მაგრამ როცა ბრძოლის დაწყების ისტორიას ვეხებით, მაშინ დანიელ

² დ. ჰონტაძე, სურამის ციხე. თბ., 1949, გვ. 11—12. შემდეგში გვერდები ამ გამოყვანის მიხედვით იქნება მითითებული.

³ დ. გამეზარდაშვილი, ნარკვევები ქართული რეალიზმის ისტორიიდან, თბ., 1953, გვ. 462.

⁴ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 1, თბ., 1937, გვ. 693 (რედაქტორის კომენტარი).

ქონქაძის პრიორიტეტი აშკარაა. ამის არ დაფასება შეცდომა და უსამართლო საქმე იქნება.

დღეს შესაძლებელია სადმე არქივში ახალი რომანი აღმოჩნდეს, რომელიც სულ ადრე ყოფილა დაწერილი და წარდგენილი დასაბეჭდად, მაგრამ ცენზურის გამო მზის სინათლე ვერ უნახავს. ახლა ამ ნაწარმოების გამოქვეყნება მაინც ვერ წაართმევს დ. ქონქაძეს პირველი ანტიბატონყმური მებრძოლი მწერლის ტიტულს, რადგან მთავარი მაინც გამოქვეყნება და არა გამოსაქვეყნებლად წარდგენა (თუმცა ასეთი მწერალი ერთგვარად წინ იქნება იმ მწერალთან შედარებით, რომელსაც დაუწერია და დასაბეჭდად არ წაჩუდგენია).

თითქმის ყველა კრიტიკოსი ერთხმად აღიარებს, რომ თერგდალეულებმა განაგრძეს ქონქაძის მიერ დაწყებული საქმე ბატონყმობის დაგმობისა. მოვიტანთ ამის რამდენიმე ამონაწერს: „დ. ქონქაძის მიერ გაბედულად დაწყებული საქმე დიდმა თერგდალეულებმა დააგვირგვინეს“⁵. დ. ქონქაძემ „პირველმა მიიტანა პირველი იერიში ქართულ ლიტერატურაში ბატონყმური უღლის წინააღმდეგ. შემდეგი თაობა, რომლებმაც განაგრძო დ. ქონქაძის გატყეპნილი გზა, იყო „თერგდალეულთა“ თაობა“⁶.

თვითონ „თერგდალეულები“ დიდად აფასებდნენ დ. ქონქაძეს. მაგალითად, აკაკი წერეთელი ასე გულთბილად აღნიშნავდა დ. ქონქაძის დამსახურებას ლექსში „მოგონება“, რომელიც 1863 წელს დაიბეჭდა „ცისკარში“. თვით დანიელო ლექსში არ ყოფილა მოხსენიებული. აი ზოგიერთი სტროფი ამ ლექსიდან:

მა წარმომიღვა თვალიწინ კაბუჯი...
გაპირებისგან რომ ცრემლსა ღვრიდა,
მაგრამ მტკიცე და პატიოსანი,
უფროსების წინ თავს არა ჰხრიდა.

პირმოთნობით, ის დაჩაგრული,
არაეის სთხოვდა თვის წარმატებას
და, სიმართლისთვის თავგანწირული
აღიარებდა ჭეშმარიტებას.

... დაჩაგრულ გლეხებს ეფერებოდა,
დიდ კაცებს ჰგმობდა პირუთნეველად,
მისთვის მას ყველა ემტრებოდა...
ყველას მიაჩნდა საზიზღარ გველად!

ოჰ, უგნურებაუ! ოჰ, საძაგლობა!
ის მოკვდა, მაგრამ არ არის მკვდარი;
მას მოიგონებს შთამომავლობა
და მას უგალობს აწ წმინდა ქნარი.

აქ ჩვენ შეგვეძლო დეტალურად გაგვეხილა „სურამის ციხის“ შინაარსი, დაგვეხასიათებინა პერსონაჟები, განსაკუთრებით ვრცლად გველაპარაკა ნოდარის შესახებ, რომელმაც სისხლიანი გზით გაითავისუფლა თავი ბატონყმობის უღლისაგან, რომ იგი სახალხო შურისმძიებელია, რომელიც არ დააპატიმრეს მღვერებმა, პირიქით, გზა ასწავლეს, თუ როგორ გადარჩენილიყო. მაგრამ ამ საკითხებს არ ვეხებით, რადგან, ვიმეორებთ, ეს საკითხები ღრმად და საფუძვ-

⁵ დ. გამეზარდაშვილი, ნარკვევები ქართული რეალიზმის ისტორიიდან, თბ., 1953, გვ. 446.

⁶ ს. ხუნდაძე, ნ. ჩერნიშევსკი, თბ., 1929, გვ. 169.

ლიანად არის გაშუქებული ჩვენი მეცნიერების ნაშრომებში. ამიტომ მათ შესახებ აღარაა აუცილებელი სხვა ნაშრომის დაწერა. საჭიროდ მიგვაჩნია მხოლოდ ისეთი საკითხების განხილვა, რომლებსაც ან სულ არ შეხებებიან, ან დავას იწვევენ. ასეთ საკითხებად სამი საკითხი მიგვაჩნია, ესენია:

1. ნოდარის, როგორც გმირული სახე-ტიპის, ჩრდილოვანი მხარეები.
2. ვარდოს სახის სწორად გაგებისათვის.
3. „სურამის ციხის“ დაბოლოების პრობლემა (რატომ შეაკვდნენ ერთმანეთს ვარდუა და ღურმიშხანი).

ქვევით გადმოცემულია აღნიშნული საკითხების განხილვის შედეგები.

III. ნოდარი ნამდვილად გმირული სახე-ტიპია. გმირობა კი არის სამართლიანი, პროგრესული, ღიადი მიზნის განხორციელებისაკენ მიმართული ისეთი საზოგადოებრივი ღვაწლი, რომელიც სრულდება შეუღრეკლად. უშიშრად, მამაცურად, თავდადებულად და თავგანწირულად. გმირობის ყველა ეს ნიშანი ზუსტად ახასიათებს ნოდარს: იგი კლავს ბატონს, რითაც შრომელ ხალხს თავიდან აშორებს მჩაგვრელს. ეს იყო პროგრესული და სამართლიანი საქმე. ამასთანავე ეს საქმე შესრულდა შეუღრეკლად, უშიშრად, მამაცურად, თავდადებულად და თავგანწირულად. ყოველივე ამის გამო ნოდარი უზადო გმირია, მაგრამ გამოჩნდნენ ისეთი მკვლევრები, რომლებიც ნოდარს უძებნიან ჩრდილოვან მხარეებს და ზოგჯერ ისეთ სერიოზულს, რომელიც ბლალავს ოსმან-ალას გმირობის რეპუტაციას.

ასეთ ჩრდილოვან მხარეებად ასახელებენ შემდეგს:

1. ოსმან-ალა თანახმაა ღურმიშხანს ყმა უყიდოს. ეს ჩანს იმ საუბრიდან, რომელიც გაიმართა ნოდარსა და ღურმიშხანის სიმამრს შორის.

„— მე იმ ქალის მეტი არა მყავს-რა, მინდა. რო ერთ ხეირიანს მივსცე ვისმე.

— ვინ არის შენი ხეირიანი?

— ვისაც ღმერთი მოგვცემს. მე მინდა ერთ საწყალ აზნაურს მივცე ვისმე...

— ახლა რა არის, რო აზნაური არ იყოს?

— აზნაური სხვა რამ არის, ჩემო ნათლია, ერთი გოგო-ბიჭი მაინც ეყოლება მოსამსახურეთ. წყალს მაინც თითონ არ მოიტანს. პურს მაინც თითონ არ გამოაცხობს.

— განა იმისი ცოლი კი გამოაცხობს პურს? განა იმას კი არ შეუძლიან იყოლონ გოგო-ბიჭი?

— რატომ, მაგრამ იმან ფული უნდა აძლიოს, აზნაურს თავისი ეყოლება.

— თუ აგრეა ხვალვე უყიდი ყმებსა... მერე ხომ მისცემ?

— არ ვიცი“ (გვ. 52).

აქედან გამომდინარე, მკვლევარი ამბერკი გაჩეჩილაძე წერს:

„გამდიდრებულმა ნოდარმა თითქოს დაივიწყა თავისი თანამოქმედების, ყმა გლეხების მდგომარეობა. იგი ღურმიშხანის მომავალ სასიმამროს პირდება: ოლონდ თავისი ქალიშვილი ღურმიშხანს გაატანოს და მაშინ მას, ე. ი. ღურმიშხანს, „ხვალვე უყიდის ყმებს“. ასეთი მსჯელობა ყმებზე სრულიად არ შეფერის თავისუფლებისათვის ისეთ მებრძოლ ყმას, როგორიც ნოდარი იყო“⁷.

როგორც ვიცით, ნოდარმა გამოსცადა ბატონყმობის მძიმე უღელი, როგორც იქნა თავი დააღწია საშინელ ტანჯვას, მაგრამ იგი მაინც თანახმა იყო ღურ-

⁷ ა. გაჩეჩილაძე, ნარკვევები მე-19 საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1952, გვ. 171.

მიზნანისათვის ეყიდა ყმა. განა შეიძლება გმირი ეწოდოს ისეთ პიროვნებას, რომელიც ყმის ყიდვას ემხრობა? ნოდარის ასეთ მსჯელობას პროფ. ა. გაჩეჩილაძე იმით ხსნის, რომ ნოდარში, როგორც ყმა გლეხში, „კლასობრივი შეგნება ჯერ კიდევ სრული სახით არ არის ჩამოყალიბებული“⁸. რასაკვირველია, ასეთი ახსნა ანგარიშგასაწევი, მაგრამ თუ საქმის შინაარსს ჩაუევირდებით, ცხადი გახდება, რომ ნოდარის მიერ ღურმიშხანისათვის ყმის ყიდვის სურვილის გამოთქმა მხოლოდ სერხია, რომ ამის საშუალებით ღურმიშხანის სასიამორო დაითანხმოს. ეს მისთვის მხოლოდ სიტყვის მასალაა, თორემ ნამდვილად მას ეს საქმე არ შეუსრულებია; მას ხომ მართლა არ უყიდა ყმა ღურმიშხანისათვის? მართალია, თქმაც ჩრდილს აყენებს ნოდარს, მაგრამ მაინც თქმასა და შესრულებას შორის დიდი მანძილია და ის, რაც ნოდარს არ გაუკეთებია, არც სახელს უტეხს მას. ასე რომ, ეს ჩრდილოვანი მხარე ვერ ჩამოაშორებს მას გმირის შარავანდელს.

2. ნოდარმა იცოდა ვარდოსა და ღურმიშხანის სიყვარულის შესახებ, ამიტომ უნდა მიეღო გადაწყვეტი ზომები და ღურმიშხანი ვარდოსათვის დაებრუნებინა. იგი კი ასე არ მოიქცა, პირიქით, ღურმიშხანი ზედსიძედ შეიყვანა, რითაც გმირის სახელის გამტეხი მოქმედება ჩაიდინა. შეგვხვედრია ასეთი საყვედური ნოდარის მიმართ.

ერთი შეხედვით, ასეთი საყვედური სამართლიანი მოჩანს, რადგან ნოდარი ძლიერი სიყვარულის გამონაცადი იყო და ამიტომ იგი ვარდუას მხარეზე უნდა დამდგარიყო. აქ კი უნდა ვიკითხოთ: ოსმან-ალამ თუ იცოდა, რომ ღურმიშხანს ვარდო უყვარდა? მდგომარეობას სწორედ ის ამბობებს, რომ ნოდარმა ნამდვილად იცოდა ვარდოსა და ღურმიშხანის რომანტიკული თავგადასავალი. ამის დამამტკიცებელია მოთხრობის შემდეგი ადგილები: ა) ნოდარს „ღურმიშხანმა უთხრა ყოველივე თავის თავის გარემოება თ ა ვ ი დ ა ნ ბ ო ლ ო მ დ ი ს ი ნ“; ბ) „ბედნიერი ხარ ყმაწვილო, — უთხრა ოსმან-ალამ, — რა გინდა, უსისხლოდ განთავისუფლებულხარ მონობიდან“. გამოთქმა „უსისხლოდ განთავისუფლებულხარ“ იმას ნიშნავს, რომ ღურმიშხანს უდავოდ ნათქვამი აქვს სიყვარულის როლის შესახებ ამ საქმეში; გ) ღურმიშხანის გულახდილობით უნდა იყოს გამოწვეული ნოდარის სიტყვები: „შენ შენი ცხოვრება მითხარი, მეც ჩემი უნდა გითხრა“. მდგომარეობა იმითაც რთულდება, რომ ქალბატონისადმი მიწერილ წერილში ღურმიშხანი პირდაპირ ასახელებს ნოდარს, როგორც მისი ღალატის მიზეზს: „ყოტა ფულებს რომ მოუყარე თავი და წამოსვლა დავაპირე, ერთ ღამეს დავრჩი სურამს, ავთანდილთან ეძახიან, ერთი გლეხკაცი გახლამს. აქ ჩემი აღა (ე. ი. ნოდარი. — ა. ჩ.) ჩამომეკიდა, რო არ იქნება, რომ იმ კაცის ქალი არ შეიერთო (იმის ნათლული იყო) და ამიტომ უნდოდა იმის გათხოვება, და მეც ხათრი ვერ გავუტეხე და იმ კაცის ქალზე ჭვარი დავიწერე და ზედსიძედ შევედი“ (გვ. 17).

წარმოდგენილი მასალები მოწმობენ, რომ ნოდარმა იცოდა ვარდოსა და ღურმიშხანის რომანი და თუ, მიუხედავად ამისა, ღურმიშხანი ზედსიძედ შეიყვანა სურამში — ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ ნოდარმა ისიც იცოდა, რომ ღურმიშხანს არ უყვარდა და არც არასოდეს ჰყვარებია ვარდო. ნოდარი ორმხრივი სიყვარულის გამონაცადია და არა ცალმხრივი სიყვარულისა, როგორც ამას ადგილი აქვს გულისვარდასა და ღურმიშხანის ურთიერთობაში. ღურმიშხანის ვერაგობა ის არის, რომ მან ვარდოს თავი ისე მოაჩვენა, თითქოს უყვარდა, ნამდვილად კი

⁸ ა. გაჩეჩილაძე, ნარკვევები მე-19 საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1952, გვ. 171.

მოატყუა და მისი გულწრფელი სიყვარული პარადი ინტერესების სასარგებლოდ გამოიყენა.

რასაკვირველია, კარგი იქნებოდა რომ ნოდარს ღურმიშხანი ვარდოსათვის დაებრუნებინა, მაგრამ რაკი ღურმიშხანს ვარდო არასოდეს არ ჰყვარებია და ნოდარი ვერც შეაყვარებდა, ამიტომ ნოდარს ნაკლად არ უნდა ჩაეთვალოს ყმობისაგან განთავისუფლებულ ღურმიშხანზე მზრუნველობის გამოჩენა. ამ მხრივც ნოდარის გამირობას ჩრდილი არ ადგება.

3. არსებობს კიდევ მესამე ბრალდება, რომელიც ასე შეიძლება ჩამოვყალიბოთ: ნოდარს არ უნდა მოეკლა ბატონის პატარა ბავშვი, რომელსაც არავითარი ბრალი არ მიუძღოდა ნოდარის მიმართ. გამირული ბუნების მქონე პიროვნება უნდა არჩევდეს დამნაშავესა და უდანაშაულოს. პოლიტიკა მეგვიდრეობით არ გადადის. პატარა ბავშვი შეიძლებოდა ხალხის დამცველი გამოსულიყო. მართალია, იგი თავადის შვილია, მაგრამ ისტორიიდან ხომ ცნობილია, რომ ზოგიერთი საზოგადო მოღვაწე გაბატონებულ წრიდან იყო გამოსული. ნ. ბარათაშვილი, ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი თავადის შვილები იყვნენ და ვინ იცის ეგების ნოდარმა სიცოცხლე მოუსპო მომავალ დიდ მოღვაწეს.

პროფ. დ. გამეზარდაშვილი გარკვეულად საყვედურობს ოსმან-აღას უდანაშაულო ბავშვის მოკვლას: „ოსმან-აღა ხანჯლით გაუსწორდა დედისა და თავისი სიყვარელი ნატოს გამაუბედურებელს, მაგრამ შურისძიებაში ზომას გადასცდა. მან მოკლა ბატონის პატარა უდანაშაულო ვაჟიც, რომლის მიგონება მოსვენებას არ აძლევს მას“⁹. მართლაც. მოთხრობაში ხშირად იგონებს ნოდარი ბავშვის მოკვლას, რის გამო სინდისის ქენჯნას განიცდის. ამის ცხადსაყოფად მოვიყვანთ ზოგიერთ ამონაწერს: „ის ბავშვი არ მაძლევს მე მოსვენებას, დღე და ღამე მიდგას თვალწინ და არ ვიცი საით გავიქეც“ (გვ. 29). „მოკვლა უბრალო ყმაწვილისა... არ მაძლევდა მე მოსვენებას“ (გვ. 48) და სხვ. აღნაშენულის საფუძველზე ზოგიერთს ასეთი დასკვნა გამოაქვს: პიროვნება, რომელსაც უდანაშაულო ბავშვის სისხლი ადევს, არ შეიძლება გამირად იქნეს აღიარებული.

მართლაც დამაფიქრებელი ბრალდებაა, მაგრამ ოსმან-აღას დაცვის მიზნით შემდეგ გარემოებაზე მიუთითებენ:

ა) ბავშვის მკვლელობა აღელვების ნიადაგზე მოხდა და ეს მომენტი მდგობარეობას უმსუბუქებებს ნოდარს.

„გაცხარებული მივარდი ბატონთან.

— ბიჭო, რა ამბავია? — დამიძახა მან, — ეშმაკს გიგავს ეგ სახე!

— არაფერი! სად არის ნატუა?

— ეშმაკმა იტის შენი თავი! სულ შენი საქმეა, შე ძალიშვილო, უთუოდ... მე აღარ დაეასრულებინე სიტყვა და მივარდი ხანჯლით.

— რას შერბობ, შე მამაძაღლო! მიშველეთ, მიშველეთ, მომკლა, — დაიკივლა ბატონმა.

ეს იყო იმის უკანასკნელი სიტყვა. შემდეგ დაიწყო სასიკვდილოთ ზრიალი. ბატონის შეკვივლებაზე გამოეწარა ქალბატონი და, ეს ამბავი რო დაინახა, შეჰკივლა და შეეწარა თავის ოთახში. ამის ხმამ მომაგონა, რო კიდევ მყვანდნენ ჯერის ამოსაყრელნი პირნი და გამოვეუდეგ იმას. ოთახში რო შევარდი, დავინახე რო ქალბატონი გადახვევიყო შეილს და იფარამდა. — ნოდარჯან, მე მომკალ, ჩემ

⁹ დ. გამეზარდაშვილი, ნარკვევები ქართული რეალიზმის ისტორიიდან, თბ., 1953, გვ. 469.

გიგოს ნუ მომიკლამ, არა დაუშავებია რა შენთვის — მითხრა ქალბატონმა ხეფწ-ნით. — მე ნუ მომკლამ, შენთვის არა დამიშავებია რა, — გაიმეორა ყმაწვილმა. მაგრამ მე არ მესმოდა მათი ხეფწა, სისხლისაგან გაგიჟებულმა მე დაეკალღედა შვილსა. გაბრაზებულ სისხლისაგან გამოვარდი კარში. შევექეცხენე და გამოვიქეცი“ (გვ. 46—47. ხაზგასმა ჩემია. — ა. ჩ.). მასხადამე, იმ მომენტში ნოდარი „სისხლისაგან გაგიჟებული“ იყო. აფექტის მდგომარეობაში ჩადენილი დანაშაული რამდენადმე ამსუბუქებს დანაშაულის სიმძიმეს.

ბ) არ შეიძლება ბავშვის მოკვლით გამოწვეული სინანულის გრძნობის გავფიქრება. ეს მაინც არ არის მთავარი. ამის თაობაზე გარკვევით ამბობს ოსმან-ალა: „მოკვლა უბრალო ბავშვისა და უმეტესად გადადგომა ქრისტიანობისა არ მაძლევდნენ მე მოსვენებას“ (გვ. 48). სიტყვა „უმეტესად“ სწორედ იმაზე მიგვითითებს, რომ ოსმან-ალას სინდისის ქენჯნა გამოწვეული იყო რელიგიური რწმენის გამოცვლის გამო. ეს გარემოება მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ნოდარის მოქმედების საბოლოო შეფასების დროს.

გ) ბატონის შვილი რომ ბატონის გზას აგრძელებს და მის მემკვიდრეობას ღებულობს, ეს წესია და არა შემთხვევითი მოვლენა. ზოგჯერ ბატონის შვილი რომ ბატონს გადაუდგება და სახალხო მოღვაწე ხდება — ეს გამონაკლისია. რატომ უნდა ავიღოთ ორიენტაცია გამონაკლისზე. ამ შემთხვევაში პატარა გიგოს არაფერი ისეთი ნიშან-თვისება არ გამოუვლენია, რომელიც გვიჩვენებდა, რომ იგი არ გაჰყვებოდა მამის გზას. ამიტომ გველის წიწილი ისევე გველი გამოვა და ისინი ბუდეში უნდა გაისრისონ.

დ) ნატოს სიკვდილით ბატონმა ხომ მოსპო მომავალი გლეხის ოჯახი? ძირ-შივე ჩაჰკლა იგი და განა ამის შერჩენა შეიძლებოდა? მოკლული ბავშვის შესახებ სწორ შენიშვნას იძლევა პროფ. ა. გაჩეჩილაძე: „ბატონყმურ ცხოვრებაში ნოდარმა სამართალი ვერ ჰპოვა და უსამართლობას მან თვითონ გამოუტანა განაჩენი. ბატონი და მისი მეუღლე მოჰკლა, პატარა ბავშვიც ზედ დააკლა. ეს უკანასკნელი თავისი მშობლების უღირსი საქციელის მსხვერპლი შეიქნა“¹⁰.

ერთი მხრივ, ამაში მდგომარეობს ბავშვის მოკვლის ფაქტის მორალური მნიშვნელობა. იგი აფიქრებდა და ახლაც დააფიქრებს მშობლებს, რომ არ ჩაიღინონ ისეთი ცული რამ. რაზედაც შვილებს მოუხდებათ პასუხისმგებლობა. პატრონის მშობლებს ვერაფერ ცუდს ვერ უსაყვედურებენ შვილები, ცუდ მშობლებს კი წყევლა-კრულვით მოიხსენიებენ. აღნიშნული ფაქტიდან შემდეგი დასკვნა გამომდინარეობს: ნოდარი ნამდვილი გმირული სახე-ტოპია. მას არ გააჩნია არც ერთი ისეთი ჩრდილოვანი მხარე, რომელიც არ-ღვევდეს აღნიშნულ ღებულებას. დ. ქონჯაძე გმირული სახე-ტიპის შექმნის თვალსაჩინო ოსტატია.

IV. ვარდოს სახის სწორად გაგებისათვის უნდა ითქვას შემდეგი: ცნობილია, რომ „სურამის ციხის“ პირველი კრიტიკული განხილვა მოგვეცა ცნობილმა კრიტიკოსმა ანტონ ფურცელაძემ. ეს სტატია მრავალმხრივ არის საინტერესო. პირველ ყოვლისა მასში ა. ფურცელაძემ პირველად და პირდაპირ უთხრა თავადებს, რომ ეს მოთხრობა თქვენზე არის დაწერილი, თქვენ ყველანი ისეთი-ვენი ხართ, როგორც არის ღურმიშხანისა და ოსმან-ალას ბატონები. სალიტე-

¹⁰ ა. გაჩეჩილაძე, ნარკვევები მე-19 საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. თბ., 1952, გვ. 162.

რატურო კრიტიკაში ეს იყო არანაკლები გაბედულობა და მართალი სიტყვა, ვიდრე „სურამის ციხე“ მხატვრულ შემოქმედებაში და ამ მხრივ დიდია მნიშვნელობა ა. ფურცელაძის სტატიისა „სურამის ციხე დ. კონჭაძისა“, რომელიც 1863 წელს ჟურნალ „ცისკარში“ დაიბეჭდა.

სამწუხაროდ, უნდა ითქვას, რომ ა. ფურცელაძის წერილში გამოთქმულია ზოგიერთი მცდარი მოსაზრება. კერძოდ, მან დ. კონჭაძეს დაუწუნა ხასიათების გამოკვეთა, მოქმედ პირებს არ აქვთო „თ ა ვ ი ს ი ს ა კ უ თ ა რ ი კ ე რ ძ ო ბ ი თ ხ ა ს ი ა თ ი“¹¹. ყველა მოქმედ პირში ხედავს ასეთ ნაკლს, „გარდა გულისვარდისა. ამ შემთხვევაში თქვენ სცნობთ, — გვეუბნება ა. ფურცელაძე, — ამის ძლიერს და მტიციე ხასიათს, რომელსაც ვერ არყვევს საშინელი სინიდისის თქმა და სიბრალული და ჩადის სამაგალითო ზღვევას“¹², ე. ი. არ აწუხებს სინდისის ქეჯა და საშინელ შურისძიებას მიმართავსო.

მეორე მხრივ, გამოთქმულია ისეთი აზრი, რომ ვარდუა დამნაშავედ მიაჩნიათ იმის გამო, რომ „მან უ დ ა ნ ა შ ა უ ლ ო ახალგაზრდა ზურაბი თავისი შეურაცკაფილი სიყვარულის მსხვერპლი გახადა“ (ა. გაჩეჩილაძე).

ცნობილა მკვლევარი ვახტანგ კოტეტიშვილი აღნიშნავს ვარდუას მიერ შურისძიების ფაქტს, მაგრამ იგი გამართლებულად მიაჩნია იმის გამო, რომ მას აძლევს სიმბოლურ მნიშვნელობას: „იქ. დაბლა მოთმინება დიდია, სიკეთეც, მაგრამ თუ აივსო საწყაო, შურისძიება ამოვარდება ისეთი, რომ თვით სიკვდილიც კი გაფიქრდეს მის წინაშე. ეს ერთგვარი მუქარაც იყო მათთვის, ვინც ძველი წყობილების დამცველად გამოვიდოდა“¹³. ჩვენი აზრით, ვარდუას შურისძიების ასეთი გააზრება არ არის მართებული. ვარდუა კლასობრივად არ ამალეუბულა ამ დონემზე. ხოლო ავტორის მიერ გაბატონებული წოდების ვაფრთხილება მოცემულია ნოდარის სახეში და არა ვარდუას პერსონაჟში.

ყოველად გაუმართლებელი და ანტიმეცნიერულია ის შეფასება, რასაც კ. კაპანელი აქლავს ვარდუას სახეს. იგი წერს: „რა საბითაც არ უნდა შევხედოთ ვარდუას საქციელს. მისი გამართლება ყოველად შეუძლებელია. ვარდუა განსახიერებდა პორობებისა. ვარდუა ტიპია ქალისა, რომლის მორალური და ქცევის პრინციპი ყოველთვის დაკავშირებულია სქესობრივ დაკმაყოფილებასთან; ვარდუაში ზის ენებით გაქლენილი მხეცი, რომელიც მზად არის უდანაშაულო ბავშვიც მსხვერპლად მიუტანოს თავის დაუქმყოფილებელ სქესობრივ გრძნობას... თუ ვარდუას მართლა ღურმიშხანი უყვარდა, რად დატანჯა იგი? ვარდუას ღურმიშხანი უნდოდა მხოლოდ მისი პირადი სიამოვნებისათვის და არა იმიტომ, რომ ღურმიშხანი უყვარდა. ვარდუას რომ ღურმიშხანი ნამდვილად ყვარებოდა. ვარდუა არამტოვ დატანჯავდა ღურმიშხანს შვილის სიკვდილით, არამედ შეეცდებოდა მისი სასიხარულო განცდების გამრავლებას სხვადასხვა საშუალებებით... რა უნდა ვარდუას? რა აწუხებს მას? ღურმიშხანისადმი სიყვარული? არა მას აწუხებს, რომ მისი სქესობრივი მოთხოვნილება ღურმიშხანთან ვერ დაიკმაყოფილა, ამის მსხვერპლია უდანაშაულო ზურაბი; ვარდუას, რომ ღურმიშხანს ძლიერი და თავდავიწყებული სიყვარულით ყვარებოდა, მას უფლება უნდოდა ღურმიშხანისათვის არა მარტო სხვა ქალის შერთვის, არამედ თუ მღვთმარეობა მოიპოვებდა, სხვა ქალის მის თვალწინ აღერისისა და კოცნის. თუ ღურ-

¹¹ ქართული სალიტერატურო კრიტიკის ისტორია, ტ. I, გვ. 297.

¹² იქვე, გვ. 298.

¹³ ე. კოტეტიშვილი, ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1959 წ. 208.

მიზანი უყვარს ვარდუას, მისი სიამოვნება და ბედნიერება უნდა ენატრებოდეს¹⁴.

ქ. კაპანელის ეს „მოსაზრება“ უარყოფადაც არ ღირს, მაგრამ რამდენადაც მისი დასახელებული წიგნი ბიბლიოთეკებში მოიპოვება და მკითხველისათვის, განსაკუთრებით მოსწავლე ახალგაზრდობისათვის, ხელშისაწვდომია, ამდენად ორიოდ სიტყვა უნდა ეთქვას მის შესახებ.

1. ვარდუას საქციელის ახსნა მხოლოდ სქესობრივი მოთხოვნების დაუქმყოფილებლობით, ნიშნავს სიყვარულის, როგორც კეთილშობილური გრძნობის, აბუჩად აგდებას. არ შეიძლება ეპეი შევიტანოთ იმაში, რომ ვარდუას გულწრფელად უყვარდა ღურმიშხანი. მართალია, ეს სიყვარული არ მალდებდა რუსთაველისებურ სიყვარულამდე, მაგრამ მის ჩრდილს კი არის შეფარებული. ვარდომ არ დაზოგა არაფერი, რომ ღურმიშხანისათვის ყველაზე მეტად ღირებული ბედნიერება მიენიჭებინა — მოეპოვებინა მისთვის ყმობის უღლისაგან განთავისუფლება. ამ მხრივ ვარდო სიყვარულს საზოგადო საქმეს უკავშირებს, რადგან ყმობის უღლისაგან განთავისუფლება სოციალური მნიშვნელობის მოვლენა იყო. ვარდომ, რასაკვირველია, იცოდა, რომ ყმობის უღლისაგან გამოსვლა წარმოადგენდა პიროვნების ბედნიერების საფუძველს, პატიოსანი ოჯახის შექმნის საწინდარს, რა ვუყოთ, რომ ვარდოს ცული ზნის ადამიანი შეხვდა, რომელიც ვერაგულად მოეპყრო მას. ამით არ მცირდება ვარდოს სიყვარული ღურმიშხანის მიმართ. ამ გარემოებას ოდნავადაც ანგარიშს არ უწევს ქ. კაპანელი და ყველაფერი დაჰყავს დაუქმყოფილებელ სქესობრივ გრძნობამდე.

2. ვარდო გულწრფელი მოსიყვარულე იყო, მანამდე ვიდრე ღურმიშხანი მას უღალატებდა. შემდეგ კი შურისძიების გზას დაადგა. მაგრამ ეს შურისძიება არ არის დაკავშირებული სქესობრივი მოთხოვნების დაუქმყოფილებლობასთან, არამედ განუხორციელებელი სიყვარულის გრძნობასთან; მასში ერთმანეთს გადაეხლართა განუხორციელებელი სიყვარულისა და შურისძიების გრძნობები. ქ. კაპანელი კი წერს: ვარდოს თუ ღურმიშხანი უყვარს, მაშინ მისი ბედნიერებაც უნდა ენატრებოდესო. საქმე ის არის, რომ ვარდოს ბედნიერება სურდა ღურმიშხანთან ერთად და თუ ეს არ იქნებოდა, ვარდო არ იყო ვალდებული ღურმიშხანის ბედნიერებისათვის ეზრუნა, მით უმეტეს მაშინ, როცა ღურმიშხანმა იგი ვერაგულად მოატყუა. ეს არის შურისძიების მიზეზი და არა ფიზიოლოგიური გრძნობის დაუქმყოფილებლობა.

3. ვარდოს ამტყუნებენ იმაში, რომ მან შურისძიებას მისცა საღისტური ხანიათი, გასწირა უდანაშაულო ზურაბი. მართლაც, ერთი შეხედვით, ზურაბი უდანაშაულოა, მაგრამ არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ მისი „დანაშაული“ ის არის, რომ იგი ღურმიშხანის შვილია. ჩვენ აქ მოვიტანთ პროფ. ა. გაჩეჩილაძის ნათქვამს, რომელიც, ჩვენი აზრით, დასმული საკითხის მართებული გადაწყვეტაა: „ღურმიშხან წამალაძეს თავისი წინდაუხედაობა, უპრინციპობა თავისი და შვილის სიცოცხლედ დაუჯდა“ (გვ. 164). ზურაბის ტრაგედია ღურმიშხანს უნდა ეკითხოს, მაგრამ ვარდოც არ არის მართალი, ამას დაგვანახებებს ჩვენი შრომის ბოლო ნაწილი, სადაც განხილულია მოთხოვნის დასასრული.

V. მოთხოვნა „სურამის ციხე“ მეტად ორიგინალურად მთავრდება. ღურმიშხანმა გაიგო, რომ თავისი შვილი ზურაბი ვარდუას რჩევით იყო ციხის კე-

¹⁴ ქ. კაპანელი, ქართული ლიტერატურის სოციალური გენეზისი, თბ., 1931, გვ. 209.

დელში ჩაშენებული. მოძებნა და მივიდა ვარდუასთან. ისინი ცალკე ოთახში შეიყარნენ.

„— მიბრძანე ბატონო, — დაიწყო ღურმიშხანმა, — შენ უკითხე ვეზირს, რომ ჩემი შვილი დაეტანებინათ სურამის ციხეში?“

ამ ლაპარაკში ვარდომ გააპარა ხელი და გამოიღო პატარა ხანჯალი მუთაქის ქვეშითგან.

— მე უკითხე, — უპასუხა ვარდომ სრულებით მშვიდად.

— რათა? შე წყეულო, რათა? რა დაგიშავა?

— ღურმიშხან, აბა შემომხედ! ვერ მიცნობ? შენ მომიკალი გული, მე მოგიკალე შვილი! ახლა გავსწორდით.

— ოჰ! შე წყეულო გულისვარდო, შენა ხარ? — სთქო ღურმიშხანმა ჩუმად, მივარდა და ყელში წაუჭირა ხელები. სიმწრით აღარ მოაგონდა რო ეხმარა სხვა იარაღი.

— მოდი, ჩემო ღურმიშხან. ოცი წელიწადია ამ დღეს ველი! — სთქო ვარდომ, მოეხვია და ბეჭში ჩაურჭო ხანჯალი.

რამდენსამე საათს უკან მოსამსახურეთ ეპოვნათ ისინი მკვდარნი. მიწოლილნი ტახტზე, როგორც ორი საყვარელი, მოხვეულნი ერთმანეთსა. ეტყობოდა რომ არც ერთი მათგანი არ ცდილიყო სიკვდილისაგან დაცვას“ (გვ. 100—101). ეს ადგილი არის ნაწარმოების კულმინაცია. აქ გამოიხსნა მოთხრობის კანდიდ. თუმცა თხზულება გრძელდება, სადაც გადმოცემულია ზურაბის დედის სიკვდილი.

საკითხი ისმის: რატომ შეაკედნენ ერთმანეთს ვარდომ და ღურმიშხანი, რატომ ერთდროულად მოკლა ისინი ავტორმა? როგორც ჩანს, ისინი ბუნებრივი სიკვდილით არ კვდებიან. აქ ავტორის წინასწარგანზრახულობა გამოდის წინა პლანზე, რადგან მხოლოდ ავტორი კლავს მათ ერთსა და იმავე დროს. ამით ავტორი რაღაცას შთაგვაგონებს, რაღაც იდეურ შინაარსს ატარებს ამბავის ასეთი დაბოლოება.

ამ შემთხვევაში ანალიზის შედეგად მიღებულია შემდეგი დასკვნა: ისეთი აღამიანი, რომელიც პიროვნულ ინტერესებს საზოგადოებრივ, ხალხის ინტერესებზე უფრო მაღლა დააყენებს და ეგოიზმს აქცევს თავისი სიცოცხლის მიზნად, გარდუვალად დაიღუპება ისე, როგორც დაიღუპნენ ვარდომ და ღურმიშხანი. ორი დიდი ეგოისტი შეხვდა ერთმანეთს ცხოვრების გზაზე, არც ერთმა არ დაუთმო მეორეს და ორივენი დაიხოცნენ. ასეთი აღამიანები არც არიან სიცოცხლის ღირსი. მხოლოდ ხალხისადმი უანგარო სამსახური არის საიმედო დასაყრდენი და აღამიანის ბედნიერების საფუძველი — ეს არის მოთხრობის იდეა. ამას შთაგვაგონებს და აქეთვე მოგვიწოდებს დანიელ ჰონჯაძე.

აღნიშნული დასკვნები გამომდინარეობს მოთხრობის ანალიზიდან. აქ პასუხი უნდა გავსცეთ შემდეგ კითხვას: რაში ელინდება ვარდოსა და ღურმიშხანის ეგოისტობა, მათ მიერ პიროვნული ინტერესების საზოგადოებრივ ინტერესებზე მაღლა დაყენება? ამის გასარკვევად ცალ-ცალკე განვიხილავთ ღურმიშხანისა და ვარდოს სახეებს.

1. ღურმიშხან წამალაძე ვაჭრის ერთ-ერთი პირველი ტიპთაგანია ახალ ქართულ ლიტერატურაში. ღურმიშხანი „არის ტიპი რამდენიმე ათას და ათი ათას კაციისა“¹⁵, წერდა გ. თუმანიშვილი ჯერ კიდევ მაშინ, როცა ტიპიურობის

¹⁵ იხ. ქართული ლიტერატურის კრიტიკის ისტორია, ტ. II, გვ. 258.

თეორია არ იყო სათანადოდ გავრცელებული. ღურმიშხანი ტიპია იმიტომ, რომ იგი განზოგადებულად ასახავს ბურჟუაზიული ურთიერთობის წარმოშობა-განვითარებას საქართველოში. იგი ნაციონალური ვაჰრას ტიპია. გიორგი ერისთავთან ჩარჩ-ვაჰრებისა და მეფანშეების სახე-ტიპებად უმთავრესად სხვა ერის კაცები გვევლინებიან (მიიკრტუმ დტრატოვი, კარაბეტა დაბალოვი და სხვ.). დანიელი ნათლად აჩვენებს, რომ ვაჰარი, რომელი ეროვნებისაც არ უნდა იყოს, მისი არსი ყველასათვის ერთია: ექსპლოატაციის გზით გამდაღრება. ეს იმდენად ძლიერი ტენდენციაა, რომ იგი ყლაპავს ყველაფერს: ეროვნულს. ოჯახურს, ზნეობრივს და ა. შ. ასე მოუვიდა ღურმიშხანს. იგი ყოფილი ყმაა, რომელიც ვარდოს საშუალებით უსისხლოდ განთავისუფლდა ბატონყმობის უღლისაგან. მაგრამ გამდიდრების სურვილმა მასში ჩაკლა ყოველივე სხვა გრძნობა: მან დაივიწყა თავისი გამამდიდრებელი ოსმან-ალა, მას არ ეპატრონა და მასზე არ იზრუნა. ფულს შეძენის სურვილმა მას დააივიწყა გულწრფელი მოსიყვარული გულისვარდი.

ღურმიშხანის ყველაზე მთავარი ბოროტება ის არის, რომ მან დაივიწყა თავისი თანამომეხები, ყმა გლეხები, რომლებიც სულს დაფუძნენ მონობაში. იგი გამოძვრა ბატონყმობის უღლიდან, მაგრამ ერთხელაც არ მოსვლია აზრად თავისი თავისუფლება მოენმარა სხვა დაჩაგრული გლეხების გასათავისუფლებლად. „ღურმიშხანი ყმა იყო, მან თავისთავზე გამოსცადა ბატონყმური ცხოვრების სუსხი, მაგრამ თავისი მოძმეებო... აღარ ახსოვს მას“ (იხ. ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. III, გვ. 370), „ღურმიშხანი გაიმსკვალა მარტოოდენ პირადი ბედნიერების მოპოვების სულისკვეთებით“ (შ. რადიანი, ახალი ქართული ლიტერატურა, 1954, გვ. 206). მკითხველის აღფრთოებას იწვევს ღურმიშხანის დამოკიდებულება თავადთა წოდებისადმი. გამდიდრებული წაშალაძე კდილობს კავშირ-დაამყაროს თავადთა წოდებასთან და ამის ერთ-ერთ საშუალებად ზურაბის მონათულა მიიჩნია. მას სურს შეილი მოანათელინოს თავადს და არა გლეხს.

„ღურმიშხანმა დაჰხედა ყმაწვილს, გაიღიმა და ჰკითხა დედას:

— ჯერ ხომ არ მოვიჩნათლამთ?

— არა, მაგრამ ჩვენნიანი გოგია მთხოვს. მე მოენათლამო, — უპასუხა ცოლმა.

— გოგია კი არა, მოკიპ არ გინდა! უთხარი რო თავადიშვილს უნდა მოვანათელინო-თქო.

— თავადიშვილი რაღა არის, ის გოგია უფრო მოკეთობას არ გიზამს?

— შენ რა იცი რა არის?! შენ შენი საქმე იცოდე, შენ ჩემ კითხვაში ნუ შემოდიხარ!

— მანაც კი გეტყვი. რო ჩვენ თავადიშვილი მოკეთობას ვერ გვიზამს.

— რა იცი შენ? ერთხელ რო დიდმა თავადმა დაგიძახოს შენ ნათლადედა, ერთხელ რო იმისმა ცოლმა გამოგარჩიოს შენ სხვა დედაკაცებში და მოგიკითხოს, აბა მითხარი რად ღირს?“ (გვ. 61).

საბოლოოდ ღურმიშხანმა თავისი გაიტანა და „ყმაწვილი მონათლა თავადმა ქაიხოსრო აბაშიძემ... და დაანათლა ერთი კომლი კაცი“ (გვ. 63). აქედან ნათლად ჩანს, რომ პატარა ზურაბი უკვე ბატონია, რომელსაც ჯერჯერობით ერთი კომლი ყმა ჰყავს. ბატონყმობის უღლიდან გამომდევრალმა ღურმიშხანმა ასე აღადგინა თავის ოჯახში ბატონყმობა. ღურმიშხანის გაგებით ასე გამოდის, რომ ბატონყმობა ცუდია, თუ ყმა ხარ და არა ბატონი. მაშასადამე, ღურმიშხანმა გაიძიე-

რობით მიილო პირადი თავისუფლება, გამოიყენა იგი ეგოისტურად, მხოლოდ პირადი ბედნიერებისათვის. სიმდიდრემ მას ბოროტება ჩაადენინა, მაგრამ ბოროტება კაცს არ შერჩება, სხვის უბედურებაზე შენს ბედნიერებას ვერ ააგებ. ამბობენ: ღურმიშხანის ცუდკაცობაში დამნაშავეა ბურჟუაზიული ურთიერთობის საწყისი, რომ სიმდიდრემ დააიწყა ადამიანური გრძნობებიო. რასაკვირველია, უკანონო სიმდიდრე ადამიანს ხრწნის, უშრომლად შექმნილი ქონება პიროვნებას უკარგავს კეთილ ზნობას, მაგრამ აქ მხედველობაში უნდა მივიღოთ არა მხოლოდ გარემო, არამედ ადამიანის პიროვნული ღირსებებიც. არა მარტო ობიექტური, არამედ სუბიექტურიც მნიშვნელოვანი ფაქტორია. თუ ყველაფერი გარემოზეა დამოკიდებული და სუბიექტურ თვისებებს არაფერი მნიშვნელობა არა აქვს, მაშინ რით უნდა ავხსნათ ნოდარის ზნობრივი სიმტკიცე, რატომ ვერ გარყვნა იგი სიმდიდრემ? მაშასადამე, ყველაფერი არ არის დამოკიდებული ობიექტურ ვითარებაზე. ღურმიშხანი თავიდანვე ბოროტი კაცი იყო და სიმდიდრემ მხოლოდ გააძლიერა ეს ტენდენცია.

მომხმეების, ხალხის ინტერესების დავიწყება დაუსჯელად არ დარჩება. ასეთ დამსჯელად მას ვარდუა მოველინა.

2. ვარდუას ცხოვრებაში ორი პერიოდი უნდა გამოვყოთ. ა) ვარდო როგორც გულწრფელი შეყვარებული. მას მთელი არსებით უყვარს ღურმიშხანი. არის ძალზე გულუბრყვილო და კეთილი. მას სჯერა, რომ ღურმიშხანს იგი ნამდვილად უყვარს. უსაზღვროა მისი სიხარული. საქმრო წავიდა. გამდიდრდება, მოვა და შეირთავს; ეყოლებათ ბავშვები და შექმნიან ბედნერ ოჯახს. სანმოკლე გამოდგა ვარდოს სიხარული. ბ) აქედან იწყება ვარდოს სიცოცხლის მეორე პერიოდი. რაკი ვარდო დარწმუნდა, რომ ღურმიშხანმა იგი საბოლოოდ გასწირა, მაშინ მასში იფეთქა შურისძიების გრძნობამ და მთელი დანარჩენი სიცოცხლე მხოლოდ შურისძიებას მოანდომა.

ზოგიერთი მკვლევარი ვარდუას გაბოროტებას საზოგადოებრივ წყობილებას აბრალებს, ობიექტური გარემოთი ამართლებს. რასაკვირველია, ობიექტური გარემო გადამწყვეტია, მაგრამ არ უნდა გამოირიცხოს სუბიექტის აქტივობა. ქეშმარიტი მწერალი ვერ დადგება მკვრეტელობითი მატერიალიზმის თვალსაზრისზე. აქედან ცხადია, რომ ვარდუას ტრაგიკული ბედი მაშინდელ მოუწესრიგებელ, ექსპლოატაციაზე დამყარებულ საზოგადოებრივ წყობილებაში პოულობს თავის ახსნას. ვარდო შეიძლებოდა ყოფილიყო ბედნერი დედა, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო საერთოდ ბატონყმური ურთიერთობის პირობებში, რომ მას არ შეხვედროდა მხოლოდ გამდიდრების სურვილით გამსჭვალული კაცი, მაგრამ, მეორე მხრივ, არ შეიძლება არ დაგვგოთ ვარდოს ნოქმედება. მან მხოლოდ იმისთვის გამოიყენა პირადი თავისუფლება, რომ შერიც ყოიდა. აქედან აშკარად ჩანს, რომ ვარდუა ეგოცენტრისტი გახდა, მხოლოდ ეგოისტური მიზნების განხორციელებას მოანდომა თავისი სიცოცხლე. ამით იგი მოწყდა დიდი სახალხო საქმისათვის ბრძოლის ინტერესებს. ამიტომ გასწირა იგი ავტორმა. ორი დიდი ეგოისტი ერთმანეთს შეაჯლა და ამით გვიოხრა, რომ ვინც დაივიწყებს ხალხის ინტერესებს, ვარდუვალად დაიღუპება, ისე როგორც დაიღუპნენ ვარდუა და ღურმიშხანი. ეს არის ის დიდი მორალი, რაც მოთხრობიდან გამომდინარეობს; ამით იგი ახლაც ხელს უწყობს ადამიანის სულის აღზრდას.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ისტორიის ინსტიტუტმა)

ГЕОРГИЙ ГИГОЛОВ

ПРОБЛЕМАТИКА ПОЭМЫ М. ГОРЬКОГО «ЧЕЛОВЕК» В СВЕТЕ СОВРЕМЕННОЙ ЕЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ

В годы революционного подъема начала XX века с невиданной остротой возникла проблема, которая, правда, и раньше волновала общественную мысль, но которая именно сейчас приобрела особую актуальность, — проблема человека. Кто он, человек? Каково его место в жизни? Его истинное назначение?.. Эти и подобные вопросы, сводящиеся к грандиозной проблеме гуманизма в свете бурно развивающегося революционно-освободительного движения потребовали нового решения.

Ответом на них и была пьеса М. Горького «На дне».

Повсеместный — и в России, и за рубежом — успех «На дне» был вызван богатством идейно-философского содержания и глубиной разрешения в ней проблемы двух гуманизмов, двух концепций человека, столкновение между которыми и составляет главный идейный конфликт этой гениальной драмы: гуманизма пассивного, во всех своих видах проявляющего враждебного на почве христианского мироотношения и понимания человека как субстанции, всецело находящейся во власти внешней силы, и — с другой стороны — гуманизма нового, ставящего во главу угла идею полного освобождения человеческой личности от всех видов гнета и провозглашающего ее мерой всех вещей, — гуманизма революционного, родившегося в русле освободительного движения пролетариата против самодержавно-буржуазного мира.

Ясная и, казалось бы, начисто исключаящая возможность криво толков философская концепция «На дне» не получила, как известно, в свое время правильного освещения. То ли в силу своей идейной ограниченности, то ли сознательно искажая факты в угоду собственным концепциям, — а, может быть, и по той, и другой причинам, — буржуазная критика, — а именно ей выпала, можно сказать, историческая миссия вынести суждение о пьесе Горького по горячим следам ее появления, — моментально расценила ее содержание как апофеоз того гуманизма, который проник в почлежку вместе с приходом туда Луки с его проповедью «утешительной лжи», обрекающей человека на пассивность, и в подавляющем большинстве случаев игнорировала высочайший идеал Человека, выразителем которого явился Сатин. Да и сейчас, к слову сказать, многочисленные интерпретации «На дне» в буржуазных странах почти всегда восходят к тем оценкам и характеристикам, которые эта пьеса получила в русской дореволюционной либеральной критике, — в пользу пассивного гуманизма «лукавого старца».

Несмотря на шумный успех премьеры «На дне», автор ее остался недовольным ни публикой, ни «рецензентами», которые, по его словам, «хвалят—хвалят, а понимать не хотят». И как бы в предотвращение дальнейшего «непонимания» Горький написал философско-дидактиче-

скую поэму в прозе «Человек» (1903), всем своим содержанием связанную с проблематикой «На дне», с той ее частью, в особенности, которая развивает концепцию Человека с большой буквы.

Литературно-критическая полемика, вспыхнувшая вокруг «Человека», поучительная сама по себе, как один из эпизодов борьбы за и против Горького, приобретает особый интерес в плане тех дискуссий, которые ведутся вокруг этой проблемы и в наши дни, проблемы острой и актуальной.

Сам Горький считал «Человека» выражением «своего кредо» и, вообще чрезвычайно скупой на высказывания о собственных произведениях, отзывался о поэме на редкость проникновенно, — правда, в частном письме — М. Ф. Андреевой: «Вот Вам моя песня. В ней за громкими и грубыми словами скрыта великая мечта моей души, единственная моя вера, она-то именно давала и дает мне силу жить»¹.

Публикуя «Человека», Горький оказался хорошим пророком, когда предвидел, что может быть «обруганным со всех сторон»². Большинство критических отзывов о новом произведении писателя, только что пережившего триумф «На дне», действительно, оказалось отрицательным.

Многие обратили внимание на не совсем обычную форму, в какой написан «Человек», и за очень редким исключением эта сторона произведения подверглась резкой критике — за «риторику», «длинноту», «резонерство», «рассудочность» и другие — в том же духе — «недостатки». Буквально по пальцам можно назвать тех из современников Горького, кто понял и почувствовал, что «Человек» — произведение, воплотившее богатый духовный мир его создателя, что принимаемая многими за словесную риторику и резонерство высокая патетика на самом деле отражает столь же высокий настрой дум и «великую мечту души» художника. Одни из них — А. Амфитеатров. Правда, и он находил в «Человеке» «длинноту» и «фразистость», которых, по его словам, не было в других произведениях Горького, написанных ритмической прозой, — таких, как «Песня о Соколе» и «Песня о Буревестнике», — но в отличие от многих увидел в поэме строки «исключительной глубины и пафоса, живущего только в широкой и страстной душе певца «безумства храбрых»³. Очень интересно об органической связи «Человека» и его автора писал Леонид Андреев. Поэма «поразила» — это его слова — Андреева не художественной стороной, а «редчайшей искренностью», тем, что при «всей своей возвышенности она передает только обычное состояние» ее создателя, и то, что в «других устах было бы громким словом, пожеланием, надеждой, — у тебя, — писал Андреев Горькому, — лишь точное и прямое выражение обычно существующего»⁴.

Всяческого внимания, в связи со сказанным, заслуживает мнение автора статьи в тбилисской газете «Новое обозрение», по словам которого, тема «Человека», «по-видимому, уже давно занимала талантливого и оригинального певца свободы». В доказательство этих слов автор заметки сообщает, что в случайно сохранившемся у него рукописном журнале 1892—1893 гг. имеется «небольшое стихотворение, озаглавленное «Слово идущему вверх», которое написано на ту же тему: человек идет все выше, вперед и выше и нет конца его пути...»⁵.

¹ М. Горький, Полное собр. соч., том 6, М., 1970, стр. 462.

² Архив А. М. Горького, т. V, стр. 88.

³ «Русь», 1901, 9/V.

⁴ «Литературное наследство», том 72, стр. 208.

⁵ В. Т-н, Сборник товарищества «Знание» за 1903 год, «Новое обозрение», 1904,

Многим буржуазным критикам очень не по вкусу пришлось то, что они моментально расценили, как большую уступку художественности, — философско-публицистическую направленность поэмы, ее социальную заостренность. Мнения о пагубной роли публицистического элемента, якобы снижающего творческие возможности Горького, своим происхождением обязаны господствовавшей в среде буржуазных критиков, причем, различных оттенков, точке зрения, что истинное призвание Горького, в котором им очень хотелось видеть «чистого» художника, — не обремененная идеями, «свободная» литература, что сила его «в импровизации литературной живописи». В «Человеке» же он начал «рассуждать», то есть «забрался» не в свою область, а это «чревато многими последствиями отрицательного характера»⁶.

Очень сомнительно, что буржуазная критика отрицала правомочность вторжения публицистического или дидактического элемента в художественное произведение, так сказать, из общих принципиальных соображений. Ничего подобного! Разговоры о публицистическом начале, якобы противопоставленном принципам художественности и находящемся с ними в антагонистических отношениях, обычно являются слегка закамуфлированной попыткой опорочить не публицистику вообще, а определенное, конкретное направление в ней, в данном случае — те идеи, которые несет горьковский «Человек». К примеру...

Критик Неведомский принимал замысел «Человека», но, как было сказано, публицистический элемент в поэме расценил как следствие вторжения автора в область, в которой он якобы не у себя дома. Оказывается, автор «Человека» — «нетерпелив», и это свойство заставило его обратиться к драме и публицистике. Говоря о «нетерпеливости», критик имеет в виду, разумеется, не психо-биологические показатели характера Горького. «Нетерпеливость» его другого происхождения, она результат стремления Горького видеть свой идеал воплощенным в жизнь как можно скорее. Сам идеал или, как предпочитает говорить критик, «замысел» «Человека» — ничего не скажешь — хорош. Хороши формулы, провозглашаемые горьковским Человеком, — смысл жизни в творчестве, в необходимости разрушить все старое, отжившее, растоптать все тесное и грязное, — они сводят воедино «самые идеальные требования, самые возвышенные идеи, какими живет современность»⁷. Так в чем же дело? А в том, что идеалы, хоть и хорошие, и современные, — представляются критику «отвлеченными», значе говоря, в данный момент не осуществимыми... Неведомский упрекал Горького в «публицистичности», но, по поговорке, заметив в чужом глазу соринку, не увидел в своем бревна, так как рассуждения его отдают сами не только публицистикой, но и самой настоящей политикой, истинный смысл которой проясняется в сопоставлении с общественно-политической позицией, занимаемой им в то время. Позиция эта определялась симпатиями Неведомского к меньшевизму, к той самой идеологии, согласно которой осуществление социалистической революции в России, в виду неподготовленности якобы в данный момент страны к коренным социальным преобразованиям, перекладывалось на отдаленное будущее. Большевикский тезис, перенесенный из области политики в сферу литературной критики, прозвучал, таким образом, осуждением в адрес Горького за его «нетерпеливость», за то, что в спешке он создал образ Человека, отвлеченность, то есть нереальность которого — вни-

⁶ М. Неведомский, О современном искусстве, «Мир божий», 1904, № 8, стр. 138.

⁷ Там же, стр. 139.

мание! — «определяется высотой и исторической отдаленностью от нас того идеала, который ищет в нем воплощения»⁸.

Следовательно, совершенно очевидно, что Неведомский отрицает не право художника быть одновременно публицистом, а публицистику конкретного, враждебного ему, направления, тот социальный оптимизм пролетарского писателя, который питался близостью его к большевикам и верой в правильность их исторических прогнозов.

Другой пример: если сотрудник газеты «Русь» точно передал слова Л. Толстого о «Человеке», то великий писатель назвал поэму «настоящим упадком» и даже объяснил причину этого: Горький «начал учительствовать, и это смешно»⁹. Кажется, ясно. Но все же думается, что мнение об «упадке» возникло в Толстом вовсе не из-за «учительствования» автора «Человека». Не забудем, что в то время, когда оно было высказано, нравственно-эстетическая система самого Толстого не то, что отрицала, а подразумевала, как необходимость, проповедническую и учительскую миссию художественной литературы, так что вряд ли «учительствование», как таковое, явилось причиной резкого отзыва Толстого о поэме Горького. Скорее всего, слова Толстого выражали полное несогласие его с тем идеями, которые он нашел в произведении Горького, а нашел он в нем «так называемое нищенство», всегда выкивавшее в великом писателе раздражение, протест. — это и было, по всей видимости, причиной резкого отзыва о «Человеке».

Мнение Толстого о «Человеке», как произведении, зараженном нищенскими идеями, не было одиноким. Его поддерживал и Короленко.

Несмотря на то, что Короленко считал образ Человека «не совсем ясным», это не помешало ему уверенно отнести его к типу нищенского «сверхчеловека». По словам Короленко, «сверхчеловек» и раньше принимал участие в творчестве Горького, искажая «порой его образы». В этом суждении знаменитый писатель не оригинален. Этими словами он отдает дань широко распространенным в буржуазной критике взглядам на зараженность персонажей произведений Горького, да и его самого, идеями и моралью немецкого философа — взгляду, в формировании которого, кстати говоря, не последнюю роль сыграл журнал, на страницах которого опубликована рецензия Короленко на «Человека». Правда, в отличие от многих буржуазных критиков Короленко не придавал нищенским идеям решающего воздействия на молодого Горького: он ограничился указанием, что «сверхчеловек» искажал образы Горького только «порой». Теперь же, в поэме, он выступил «без художественных прикрытий». Что горьковский Человек есть не кто иной, как «именно нищенский сверхчеловек», Короленко заключает из слов поэмы: он идет «свободный, гордый, далеко впереди людей...» (разбивка Короленко. — Г. Г.). Значит — не с людьми¹⁰.

Невольно возникает вопрос: убедителен ли этот аргумент, приводимый для вынесения суждения о горьковском Человеке, как нищенце? Конечно, «свободный», «гордый» и другие, аналогичные, свойства составляют необходимую принадлежность каждого сколько-нибудь, так сказать, «порядочного» «сверхчеловека». Но, с другой стороны, сами по себе эти качества еще не создают личность во вкусе Ницше, во всяком случае одних их явно недостаточно для образования нищенского «героя». Обязательным показателем «нищенства», видимо, следует

⁸ Там же.

⁹ «Русь», 1904, 15.VI.

¹⁰ «Русское богатство», 1904, № 8, стр. 132.

считать отношение личности к обществу, к людям. Короленко указывает: стоит «далеко от людей». Находиться впереди еще не значит находиться в отрыве от них. Впереди людей — своих соплеменников — стоял и Данко, тоже Человек с большой буквы, но как стоял? — вот в чем вопрос — как вожак, как ведущий, смело освещающий путь — не себе — людям и жертвующий собой ради них... А ведь тоже был «гордый», «свободный»! И тоже находился в одиночестве! Так что «нищиеанец» узнается не по дистанции, отделяющей его от общества, а по характеру отношения к человеческой массе. И потому, когда своего героя Горький поставил, говоря словами Короленко, «далеко впереди людей», он этим отнюдь не подчеркивал то, что увидел в этом его критик, — отъединенность от них или, тем более, враждебность к массе.

И еще: несколько лет спустя, специально разрабатывая вопрос о взаимоотношениях личности и коллектива в статье «Разрушение личности», Горький как бы дал комментарий к тому, как этот вопрос освещен в «Человеке». Что означает нахождение личности впереди коллектива? Если личность, находясь впереди общества, выполняет возложенную на нее последним миссию, то в этом случае она «орган коллектива» и ее следует отличать от личности «над коллективом», существующей независимо от него. Посмотрев на собирательный образ Человека из одноименной поэмы с такой точки зрения, мы получим еще одно доказательство тому, что он относится к категории тех индивидуумов, которые, стоя впереди коллектива и находясь в одиночестве, и даже «гордом», являются в то же время «органом коллектива» и не противопоставляют себя массе, как это «положено» нищиеанскому «сверхчеловеку». И в публицистике, и в художественном творчестве великого пролетарского писателя блистательно доказано, что личность вне коллектива, личность «над» обществом, вне связи с его духовной энергией, оказывается творчески бесплодной, консервативной, и в конечном итоге ее ждет трагический исход — разрушение. Герой поэмы «Человек» ничем и никак не походит на личность, подвергнувшую процессу распада. Наоборот — это личность творческая в самом широком смысле слова: она разрушает ради созидания и движение ее определяется великолепным девизом «все вперед и — выше». Ясно, что такая личность не может иметь ничего общего со «сверхчеловеческим» идеалом.

«Нищиеанскому аристократизму», черты которого Короленко усмотрел в горьковском Человеке, он противопоставлял идею «совокупности человечества», «идею человечества», к которой и следует стремиться, поскольку в ней заключено «величие все совершенствующейся человеческой природы». Вообще-то говоря, такое противопоставление, отличающее в Короленко крепкого демократа, само по себе правомочно. Но сделано оно явно не к месту. На это обратил внимание Неведомский, который, полемизируя с Короленко по поводу выдвинутого им «обвинения» горьковского Человека в «нищиеанстве», доказывал, что созданный Горьким образ Человека, хоть и стоит впереди людей, — совсем не исключительная натура, а именно та самая «идея человечества», за которую ратует сам Короленко, так как он призван «на этой истстрадавшейся земле, покрытой кожной болезнью, корою несчастий, скорби, горя, злобы, всю злую грязь с нее смести в могилу прошлого». И потому Неведомский уверен, что «антисоциальное, аристократическое настроение Нищие совершенно чуждо «Человеку»¹¹.

¹¹ «Мир божий», 1904, № 10, стр. 141.

Опровержение «нищенства» героя горьковской поэмы, проделанное Неведомским, получило подкрепление и со стороны других критиков, причем, чрезвычайно интересно, что иногда это получалось косвенным путем. В этом отношении очень показательной явилась позиция декадентской критики: она ни словом не обмолвилась о «нищенстве» «Человека» — ни словом. Пристрастие декадентства к философско-нравственной системе Ницше известно — последняя составляла одну из основ декадентского мирозерцания. И отыщи в горьковском «Человеке» хотя бы намеки на такие показатели нищенства, как, скажем, воинствующий индивидуализм и столь же подчеркнутый антидемократизм, презрение к массе, апологию силы и т. п., декаденты, можно не сомневаться, не пропустили бы такого удобного предлога и незамедлительно записали бы Горького «в свои». Но они этого не сделали, не могли. Более того, как сейчас увидим, атака декадентской критики велась как раз против тех качеств горьковского идеала Человека, которые говорили о его антинищенстве.

Ради пушего уничтожения, что ли, — не заслуживает, мол, долгого разговора, — декадентский журнал «Весы» охарактеризовал «Человека» предельно кратко: «нечто совершенно чудовищное по пошлости»¹². Через несколько номеров журнал снова вернулся к поэме и назвал ее «рядом довольно банальных и крикливо риторических восторгов перед могуществом человека».

Слова эти принадлежат В. Брюсову¹³. Вот что может показаться страшным! Когда кто-нибудь из других адептов декаданса презрительно третировал Горького и его произведения, в том числе и «Человека», — это в порядке вещей, но когда Брюсов разражается филиппиками против «крикливо риторических восторгов перед могуществом человека», это уже можно отнести к области психологических загадок, поскольку, известно, сам Брюсов неоднократно слагал гимны в честь этого самого «могущества человека». И что самое удивительное на первый взгляд: он близок Горькому не только тематически. Тема темой, но и в философской разработке проблемы человека, как натуры творческой, дерзко-созидательной, никогда не останавливающейся на достигнутом, но всегда устремленной к «новым совершенствам», Брюсов явно идет за пролетарским писателем. Как и у Горького, в произведениях Брюсова, далее, нет и намека на теологическое понимание человека и исторического бытия. История в глазах поэта — точка приложения сил человека, его творческого гения, атрибутом которого, как и у Горького, является всемогущая Мысль. Тот самый брюсовский «дерзкий человек», способный «своей рукой» — именно «своей» — направить «бег планеты меж светил» («Хвала Человеку»), уже давно, на заре своей истории в образе мифического Дедала призывал верить в «зрелый, зоркий ум» («Дедал и Икар»). Брюсовская концепция мировой цивилизации, нашедшая наиболее полную разработку в венке сонетов «Светоч Мысли», подразумевает — как единственную двигательную силу прогресса — Мысль, сияющую людям во все века, «как свет в эфире»¹⁴.

¹² 1904, № 5, стр. 52.

¹³ 1904, № 9, стр. 49.

¹⁴ Несколько текстуальных совпадений (количество которых можно увеличить): Горький: Человек призван «расплести тьму его (мира — Г. Г.) загадок тайных», «как можно ярче и глубже осветить тьму жизни». Брюсов: «Исканье тайн дух человека жила», «В» все века жила, затасана. Надежда — вырыть все таинства природы. У Горького Человек говорит: «Вижу могучий рост сознания моего». У Брюсова:

Так почему же Брюсов, слагая гимны Человеку и его Мысли и деля это явно в горьковской традиции, произнес столь уничижительные слова в адрес «Человека» Горького? Неужели и впрямь загадка? Никакой загадки, разумеется, нет. Все гораздо проще.

Дело в том, что в 1904 году, к которому относится высказывание поэта о «Человеке», близости между ним и Горьким в трактовке этой проблемы еще не было. Она придет позднее. Все только что приведенные свидетельства близости Брюсова к Горькому относятся к последующим годам его творчества. К моменту же написания рецензии на «Человека», судя по циклу «Любимцы веков», написанном в 1897—1901 гг., и некоторым другим стихотворениям того же времени, в поэзии Брюсова доминировал совершенно иной, чем впоследствии, идеал человека, разительно отличающийся от образа горьковского Человека. Кто они, «любимцы веков» или, правильнее сказать, «любимцы» поэта? Это — не знающие пошлости тираны и завоеватели, вроде Ассаргадона, Александра Великого, Баязета, Наполеона, мужественные охотники и воины, «вольные полки» — скифы, отважные мореплаватели, открыватели неведомых земель... В сонм «любимцев веков» попали и «буйная блудница» Клеопатра, бессмертная «прелестью и страстью», «флорентинки прошлых дней» с их веселостью, острым умом, «взором лукавым и жаждой пенаситной утех», Дон-Жуан и другие реально существовавшие люди или мифологические образы. Кем бы они ни были и как бы ни отличались друг от друга — это сильные, волевые, яркие, цельные натуры, поднимающиеся над посредственностью, выделяющиеся из круга «обычных» людей какими-то «сверхчеловеческими» свойствами. Имея в виду героические образы воителей, избранных судьбы, имена которых мы только что приводили, современный исследователь Брюсова находит, что все персонажи эти «в своем подавляющем большинстве утверждают именно героический, нормативный принцип его творчества»¹⁵. Все это, в общем, правильно. Брюсова, действительно, тянуло к героике (даже к какой бы то ни было, но героике), и это тяготение было своеобразной реакцией на инкичность, будничность и обывательскую пошлость окружающего буржуазно-мещанского общества. Но подоплека того интереса, который Брюсов проявлял к «любимцам веков», в определенное время весьма устойчивого, думается, более сложная. Помимо «героического» начала, несомненно заключенного в этих людях, их сближает еще другая, всем им присущая и выраженная куда ярче, чем героика, стихия — стихия разрушения. Именно она, Ассаргадон «ниспроверг» Сидон и «камни бросил в море», оной «мощный трон» он воздвиг на «костях врагов». Александр Завоеватель прошел со своими фалангами «до Ганга, в Сарды, в Сузы, в Вавилон». Обращаясь к памяти Наполеона, поэт пишет:

Что строилось трудом суровым,
Вставало медленно в веках,
Ты сокрушал случайным словом,
Движеньем повергал во прах...
Плялся славой неизменной,
Ты шел сквозь мир, круша, дробя...

«Мощь разума распространялась в мире». Подобных текстуальных совпадений, подтверждающих близость Брюсова к Горькому в освещении проблематики Человека, повторяем, очень много.

¹⁵ Д. Максимов, Брюсов, СПб. 1969, стр. 134—135.

То же стихийно-разрушительное начало, только в иной области, — и в Клеопатре, и в Дон-Жуане, который и «губил», и «пил жизнь, как вампир».

Правда, среди этих «разрушителей» и «крушителей» затесался тот совершенного иного, нежели они, духовного склада образ «халдейского пастуха», который, буруеваемый другой, чем они, страстью — жадной познания, — пылливо следил за звездами и «среди тиши и мрака... нашел названия для знаков Зодиака», — человек мысли и познания. Но в компании ассаргадонов, баязетов, наполеонов и других «разрушителей» «божественный пастух», хотя поэт и испытывает желание слиться с ним в изведенном им «счастье дерзновенья», стоит одиноко, стоит как исключение, очень возможно, подготавливающее ту философию человека, к которой придет поэт впоследствии в результате сложной идейно-социальной эволюции и, не исключено, — под воздействием Горького. Пока же, в предреволюционный период и в годы революции 1905 года, в его творчестве преобладал близкий ему своей разрушительной силой человек явно ницшеанской чеканки («...у меня везде — и в Скифах, и в Ассаргадоне... везде мое «я», признавался Брюсов¹⁶), возникший как поэтически-образное воплощение владевших им эсхатологических настроений и предчувствий грандиозных стихийных взрывов, способных разрушить современные цивилизации, — того сложного клубка чувств, каким проникнуто программное стихотворение тех лет «Грядущие гунны» с призывом к «детям пламенного дня» — гуннам — «крушить жизнь — и с ней меня!»

После всего сказанного станут ясными истинные причины отрицательного отношения Брюсова к горьковскому «Человеку». Человек Горького — весь в движении «все вперед! и — выше!». Человек Брюсова — весь в прошлом, далеком прошлом. Горьковский Человек — олицетворение Мысли; брюсовский — во власти стихий. Горьковский — творец, творец прежде всего, который если и разрушает, то для того, чтобы «создать на выкованных Мыслью незыблемых устоях свободы, красоты и уважения к людям» — новое. Брюсовский — тиран, разрушитель, для которого разрушение — конечная цель, носитель антисоциального начала... Дистанция между ними — огромна. Потому-то в тот период творчества Брюсова горьковский идеал, заключенный в поэме «Человек», должен был показаться ему (и показался) «банальным».

Если обратиться к тем характеристикам, которых удостоился «Человек» со стороны других органов декадентской критики, — со стороны, скажем, журнала «Новый путь», объединившего богоискателей, сторонников «нового религиозного сознания», — то увидим, что именно это произведение послужило началом вздорной версии о «конце» Горького, с какой выступил присяжный критик этого журнала Д. Философов. Если Брюсов в своем неприятии горьковской поэмы ограничился двумя-тремя лапидарными словами, правда, имеющими более глубокий подтекст, то «новопутейцы» использовали ее в целях кампании против ненавистного им мировоззрения.

Отношение Философова, этого испуганного врага демократии и материализма, к «Человеку» обусловлено той, с позволения сказать, «концепцией», согласно которой творчество Горького было бы приемлемым, пока оно было якобы стихийным, импульсивным, подчинялось инстинктам и пока героями его были выброшенные за борт жизни босяки. Раздетый, босяк выглядел оригинальным, но поскольку по условиям нашей жизни ходить нагишом нельзя, то горьковский босяк, на-

дев пиджак, отправился в город и, «не имея за душой ничего ценного и взяв от города самое худшее — беспросветную пошлость мещанской культуры... под влиянием «культурного» воспитания стал хамом»¹⁷. Печальная метаморфоза с босяком вызвана, в первую очередь, тем, что, облачившись в городской костюм, он оказался в «рамках благонамеренного и благополучного позитивизма»... Вот оказывается, в чем дело! «Позитивизм, видите ли, повинен в превращении босяка в «человека», а «человека» — в горьковском понимании — в «квинт-эссенцию банальности». Короленко считал Человека Горького «нищезащитцем». Философов утверждает, что он никакой «не сверхчеловек, а обыкновенный, ничем не отличающийся от окружающих людей», тип — заурядное ничтожество. И до всем, повторяем, критик видит действие «позитивизма».

Вот что он ненавидит больше всего на свете — позитивизм. Произнося это слово, Философов имеет в виду и другие понятия, в его сознании аналогичные ему, — материализм, например, и, используя «Человека», как удобный предлог, ополчается против материалистической идеологии.

Имея смутное представление или, вернее, не имея никакого представления о разнице между позитивизмом и философским материализмом, которые в его сознании сливаются в одно, враждебное ему, мировоззрение, Философов именно в них видит первопричину общественного регресса. Всякий «позитивист» (читай: материалист, — Г. Г.), послушать только критика из «Нового пути», является «агностиком», так как он «знает, что есть область, в которую он никогда не проникнет... великая область непознаваемого». Туда, в эту заветную область, могут проникнуть только лишь носители нового религиозного сознания», а «позитивистов», этих «агностиков» неминуемо ждет жалкая участь, — она навсегда останется для них за семью печатами. Что же тогда делать «позитивистам» (материалистам)? Если «все для человека», если он, человек, способен, как полагает Горький, разгадать своей мыслью все загадки бытия, то надо просто «один за другим срывать листья мирового качана капусты, без всякой надежды дойти до... кочерыжки». Идеологи «нового религиозного сознания», имея в качестве конечной цели своей идеологии недоступную для позитивистов «кочерыжку», — обещает Философов — доберутся до нее, так как имеют под рукой такой совершенный инструмент познания, как не просто «религиозное сознание», но и «новое», и не просто «новое», но еще и революционное». А позитивисты тем временем со своим агностицизмом обречены на пустое занятие. Горьковский «Человек» — «самый жалкий оппортунист, мнящийся с культом малых дел и удовлетворяющийся тем, что ему удалось сорвать хоть один капустный листик»¹⁸. Таков окончательный приговор: мещанский оппортунизм, проповедь малых дел и пошлость — вот что такое «Человек», если верить публицисту из «Нового пути».

Приблизительно в том же духе высказывалась и буржуазно-либеральная критика. «Человек» — набор «триумфов, прописанных истин, давно всосанных нами в плоть и кровь аксиоматических тезисов»¹⁹, он «беден мыслью»²⁰ и т. п.

Но вот что интересно и в высшей степени показательное для истинного отношения буржуазной критики к поэме Горького: если она конг-

¹⁷ Д. Философов, Завтрашнее мещанство. «Новый путь», 1904. II, стр. 326.

¹⁸ Там же.

¹⁹ «Виржевыя ведомости», 1904, 7.V.

²⁰ «Русские ведомости», 1904, 5.V.

ломерат, состоящий из проповеди «малых дел», мешанского оппортунизма, трюизмов, если она банальна и «бедна мыслью», то почему, спрашивается, она вызвала такую бурю негодования в буржуазном стане? А буря была, и самая настоящая!

Буржуазно-либеральная критика, да и Философов тоже, многого не договорили, возможно, действуя по поговорке: не так страшен черт, как его малюют. Зато все точки над «и» поставила критика черносотенно-монархического направления.

У критиков и публицистов, окрашенных в иссиня-черный цвет, имелось одно неоспоримое достоинство — они не ходили «вокруг да около», не топтались на одном месте, как это делали либералы, а, как говорится, брали быка прямо за рога и в целом ряде случаев оказывались к истине ближе, чем их коллеги из либерального «ведомства» дореволюционной критики. Так и в данном случае. В «Человеке» они увидели грозный симптом: пропаганду идей, направленных против старого мира, который они призваны были охранять. Какие там «малые дела»! Какая это «абстракция», горьковский «Человек»! Больше всего всполошило реакционеров всех мастей то, что поэма пролетарского писателя не отвлеченное нечто, а весьма конкретное, жизненное явление и потому страшное. Появилась она в канун революции, в преддверии революционного взрыва, потрясшего всю страну, и в этом временном контексте ее и прочитали рептильные критики. Один из них повел себя как на пожаре — начал бить в рельсу: «Человек» — «революционное воззвание, преступная прокламация», имеющая прямую связь с «Песней о Буревестнике», в которой «под лжепоэтической формой скрыт призыв к восстанию против существующего уклада жизни»²¹. С ним солидаризуется сотрудник черносотенных «Московских ведомостей», также видящий связь «Человека» с предшествующим творчеством его автора, с той лишь разницей, что в поэме революционный призыв дан «в обнаженном виде»²². И оба бьют тревогу. Мало того, что в поэме проповедуются идеи, грозящие «социальной катастрофой» — самое страшное, что у автора «возмутительной» прокламации и других произведений с теми же мыслями имеется огромное количество «сообщников»²³.

В чем же конкретно, если оставить в стороне эмоции, усмотрели рептильные публицисты опасность, грозящую со стороны «Человека»?

Прежде всего — в богоборчестве поэмы. В «разоблачении» антирелигиозной направленности «Человека» в один негодующий хор слились голоса всех охранителей — и «светских», типа Стецькина, и облаченных в исповскую рясу — представителей церковной литературной критики (имелась и такая, причем, весьма активная), и мистиков-«новолудейцев». Мало того, возмущаются они в один голос, что Горький восхваляет какую-то Мысль — он провозглашает ее путеводной звездой для человечества, отрицая или объявляя временным явлением бога. К чему это может привести — ясно: к попиранью всех устоев, на коих до сих пор держалось человечество! Слова Человека: «Я создан Мыслью затем, чтобы опрокинуть, разрушить, растоптать все старое, все тесное и грязное, все злое...» — расцениваются церковным критиком как программа бунта, который должен смети с лица земли все, что является неизблемым, — «старую религию», «старую семью», «старое общество», «старое государство», «старую любовь родине»...

²¹ Н. И. Стецькин, Максим Горький, СПб, 1904.

256.

²² 1904. 20. XI.

²³ Там же.

Любопытно, что идеи Горького сей критик называет идеями «пролетарского индивидуализма»²⁴. В своем, не знающем границ, верноподданническом рвении Стечкин рисует картины, одна страшнее другой, опасности, грозящие со стороны «кощунственного ругателя всего, чем жило и из чего сложилось общество, проповедника бунта, босяцкого провожатника революции» — Горького. У страха, говорят, глаза велики. Вот таким-то, полными ужаса, глазами смотрит этот явно потерявший голову мракобес на то, что случится, если «космополитические цели франкмасонства», преследуемые автором «Человека», осуществятся; — произойдет «конечное разрушение христианской культуры, христианских обществ и христианских государств» — вот к чему ведет «вся сумма литературных поступков» Максима Горького²⁵.

Такова амплитуда оценок буржуазной критикой «Человека» — от «малых дел» до разрушения «христианской культуры»!

...В то время, как реакционная критика и публицистика делали все, чтобы опорочить идеи Горького, не останавливаясь даже перед прямыми призывами к «власть держащим» пресечь «преступную, разрушительную работу» ненавистного писателя, содержащимися, к примеру, в писаниях Стечкина, — широкие демократические слои общества и передовая критика встретили «Человека» с восторгом и энтузиазмом — как событие большого общественного и литературного значения. Революционно настроенная масса сразу же оленила поэму, как «прославление социалистического Человека, революционера, пролетария, вступающего в решительную схватку с эксплуататорским обществом», вспоминал большевик С. Г. Дурасов²⁶. Современники — и те, кто искренно приветствовал горьковскую поэму, и те, кто приходил от нее в истодованье и ужас, поняли, что при всей обобщающей широте и кажущейся отвлеченности его образа Человек — боец, революционер, родившийся и сформировавшийся в практической борьбе против самодержавно-буржуазного мира, на которую подняли народ большевики. Одних это радовало, других ввергало в страх. Таким понимаем поэмы Горького современники как бы подтверждали позднейшее указание самого автора, что «Человек с большой буквы воплощается в большевиках во главе с Лениным»²⁷.

Бесконечно прав был критик-демократ В. Стасов: «Вопли охранителей никогда не действовали ни на Горького, ни на публику. Она продолжала любить и обожать, продолжала вдохновляться его высокими талантливыми созданиями и его проповедью светлой, чистой и свободной жизни». Известно, что еще до опубликования «Человек» получил широкое распространение в списках, а сам Горький не раз выступал с публичными чтениями поэмы, сбор с которых шел в партийную кассу.

Только что приведенные слова Стасова извлечены из его статьи, которой критик-демократ, поборник всего прогрессивного в искусстве, дал страстную отповедь «тупицам, вроде Буренина», который в обычной «нововременской» глумливой манере издевался над «курьезной пиимой», и заодно всем реакционерам от критики, никогда, по его словам, не понимавшим того, что всегда понимала и ценила в Горьком

²⁴ И. Рувимский, Основные мотивы творчества Максима Горького, Казань, 1908, стр. 41—42.

²⁵ Стечкин, там же, стр. 236.

²⁶ Цит. по книге: А. Овчаренко, О положительном герое в творчестве М. Горького, М., 1956, стр. 310.

²⁷ В. И. Ленин и А. М. Горький, Письма, воспоминания, документы, М., 1958, стр. 271.

публика, примкнувшая к нему за то, что он «затрагивал глубочайшие и жизненные вопросы современной России». Особенно Стасов подчеркивал, что «Человек» написан в традициях «великих, правдивых и национальных созданий русской литературы», к числу которых он уверенно относил это «капитальнейшее и глубочайшее творение Горького». Глубоко восхищение в Стасове вызывает «ширина и объем мысли», «простота и сила», «поэзия картин... сжатость и скульптурность выражения»²⁸, те качества, которые отличают поэму как художественное и философское произведение.

Тем из «знатоков», которые отказывали Горькому в праве быть «мыслителем и толкал его на путь интуитивного творчества, Стасов указывал, что создатель «Песни о Соколе», «Песни о Буревестнике», «Коновалова» и многих других, «столь же великих творений», всегда был «страстным мыслителем» и его произведения «полны глубокой мыслью... вечно живой, трепещущей, бьющейся о всем нынешнем, существующем, являющейся в формах великого, страстного, поэтического таланта».

Философско-интеллектуальная направленность творчества Горького и, в частности, «Человека», озаренного беспокойной, ищущей мыслью, на что обратил внимание Стасов, подчеркивалась и некоторыми другими критиками, причем, очень существенным представляется то, что все-кто из них совершенно правильно понял: Мысль, как она трактуется автором «Человека», — не абстрактная, замкнувшаяся в самой себе, в сфере «чистого разума», категория, а боевая, активная сила, точкой приложения которой является сама действительность, а целью — преобразование ее. В этой связи приведем мнение тбилисской газеты «Новое обозрение». Дав очень высокую оценку поэме, назвав ее «перлом», который «следует поставить наряду со стихотворениями в прозе Тургенева», рецензент этой газеты останавливается далее на характеристике Разума, вытекающей из проблематики «Человека»: как бы высоко ни возносились мысль человека, границ ее всемогуществу нет, ибо нет «такой одинокой вершины, на которой или за которой жил бы чистый разум Канта. Потому что чистого разума, то есть разума вне опыта человека, не существует, как не существует и иной философии, кроме научной...»²⁹.

Итоговую для мысли передовой общественности точку зрения на «Человека» выказал журнал, близко стоявший к социал-демократии, — «Правда»: «Грандиозным и величаво-торжествующим образом вырастает фигура «Человека» под пером Горького... Это аллегорическая схема всего человеческого пути, всей человеческой природы, всего победно шествующего в вечности человеческого гения...»³⁰.

...Много лет спустя, через четверть века после появления «Человека», уже в новую историческую эпоху, совершая в 1928 г. поездку по республикам Закавказья, Горький убедился, — это его слова, — до какой степени грандиозна работа, проделанная здесь за «какие-то ничтожные десять лет», и почувствовал атмосферу, омолаживающую, возбуждающую творческие силы. Все увиденное и прочувствованное от новой встречи с Грузией, которую он знал вдоль и поперек еще задолго до революции, — страной его молодости и первых шагов на творче-

²⁸ «Новости и биржевая газета», 1904, 2.X.

²⁹ В. Т.-и. Сборник товарищества «Знание» за 1903 год. кн. I, «Новое обозрение», 1904, 10. VII.

³⁰ 1904, июнь, стр. 274.

ском пути, — и которая предстала сейчас перед ним преображенной трудом и волей свободных сынов ее, дало основание Горькому признаться в том, что чувствует себя счастливым, как человек, в жизни которого осуществились лучшие его мечты и надежды. И несудивительно, что в его сознании с новой силой вспыхнул образ Человека с большой буквы. «Человек создан затем, чтобы идти вперед и выше», — повторил Горький в одном из выступлений формулу из поэмы и, как всегда, уверенный в беспредельных возможностях человеческого гения, добавил: «...люди ползут еще на Марс, будут переливать моря с одного места на другое...»³¹.

И кому, как не нашему современнику, живущему в эпоху грандиозных научных открытий, когда одна за другой падают покровы с вековых тайн природы, когда дерзкий гений человека проник в космос и «полез» уже на Марс, — кому, как не ему, дано понять всю прозорливую глубину пророчества великого писателя — певца Человека с большой буквы?!

³¹ М. Горький, Собр. соч. в тридцати томах, том 24, стр. 392.

(Представил академик АН СССР Р. Натадзе)

ელენე კელენჯარიანი

ჟურნალ „ჯეჯილის“ დაარსების ისტორიისათვის

(1899—1920 წწ.)

1899 წელი „ჯეჯილისათვის“ საიუბილეო წელი იყო. მას დაარსებიდან 10 წელი უსრულდებოდა. ამ წელს „ჯეჯილის“ მეთორმეტე ნომერში დაიბეჭდა ან. თუმანიშვილის წერილი, რომელშიც იგი ჟურნალის პატარა მკითხველებს მიმართავდა: „ჩემო პაწია მკითხველებო! ათი წელიწადი შესრულდა, რაც მე ჟურნალ „ჯეჯილს“ გაწოდებთ საკითხავად... იმედია, კვლავაც გეყვარებათ „ჯეჯილი“ და თქვენი თანაგოდნობით მეც გამამზნევებთო“. ამავე ნომერში დაიბეჭდა აკაკი წერეთლის „ჯეჯილის ათი წლის გამო“. აკაკი წერს, რომ „არც ერთი ყოველთვიური ანუ დროგამოშვებითი გამოცემა არ ყოფილა ჩვენში ისე სათანაგრაძნობო ჩემთვის, როგორც ეს პატარა ჟურნალი. უნაკლებო ქვეყნათ არა არის რა, მაგრამ ის არ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს საყმაწვილო ჟურნალი უხეიროდ გამოდიოდაო...

ასეა თუ ისე. ეს საყმაწვილო ჟურნალი „ჯეჯილი“ შედარებით სხვებთან ნიჭიერათ გამოდის. მაგრამ მკითხველები მაინც ცოტა ჰყავს და ამის მიზეზი აღვილი მისაწვედრია: ჩვენში ყოველიფერს ჯერ კიდევ მებუყე და მეგანგაშე ეპირვება, თავისთავად ავ-კარგის გარჩევას ვეღარ ახერხებს დღევანდელი ქართველობა!

„ივერიაშაც“ მიუძღვნა „ჯეჯილის“ ათი წლისთავს ი. ა-ძენა (აღლაძის) წერილი: „ათი წელიწადი არც ისე მცირე ხანია ქართულ ჟურნალ-ვაზეთის, განსაკუთრებით საყმაწვილო ჟურნალის არსებობისა. რომ მწერლობამ ყურადღება არ მიაქციოს და არ აღნიშნოს ეს გარემოება. ჩვენში ისე ძნელად იკიდებს ფეხს დროგამოშვებითი გამოცემა, საზოგადოება იმდენად არ არის ჯერ კიდევ შეჩვეული ჟურნალის ან ვაზეთის კითხვას, რომ სწორად სასიხარულოდ უნდა ჩაითვალოს „ჯეჯილის“ ათი წლის არსებობა“. ავტორი აღნიშნავს, რომ ყველა განათლებულ ერს აქვს საყმაწვილო ჟურნალი. ზოგს რამდენიმეც მკითხველთა ასაკის შესაფერისად, ჩვენ კი ეს ერთი და ახლა, როცა ჟურნალმა ათი წელი უკვე იარსება, მისი მოსაზრება და გაუქმება სამწუხარო იქნებაო¹. წერილის ბოლოს განცხადებაა, რომ 26 დეკემბერს წერა-კითხვის საზოგადოების სამკითხველოში ან. თუმანიშვილი წიკითხავს „ჯეჯილის“ ათი წლის ანგარიშს. იგივე განცხადება გამოაქვეყნა „კვალმა“ და „ცნობის ფურცელმა“².

26 დეკემბერს წერა-კითხვის საზოგადოების სამკითხველოში სამოცამდე ქალმა და კაცმა მოიყარა თავი. ან. თუმანიშვილმა დაწერილებით გააცნო საზო-

* დასაწყისი იხ. ჟურნალი „მცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1972, № 2.

1 „ივერია“, 1899, № 276.

2 „კვალი“, 1899, № 51; „ცნობის ფურცელი“, 1899, № 991.

გადოებას „ჩეჯილის“ ათი წლის ანგარიში⁴³. გამოიჩვენა, რომ, 1893 წლის გარდა, „ჩეჯილის“ ხარკი ყოველწლიურად აღემატებოდა შემოსავალს. ხელისმომწერთა რიცხვი 1890 წელს იყო 315, 1893 წ. — 398, 1896 წ. — 411, 1897 წ. — 211, 1898 წ. — 172. „ცნობის ფურცელი“ აღნიშნავდა, რომ 1897 წელს თბილისში „ჩეჯილს“ ჰყავდა მხოლოდ 50 ხელისმომწერი. დასასრულს ან. თუმანიშვილმა განაცხადა, რომ იძულებული იქნება გააუქმოს „ჩეჯილი“, თუ ხელისმომწერთა რიცხვი არ გაიზარდა. რამდენიმე პირმა ურჩია მას ჟურნალის გამოცემა წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის გადაეცა, რაზედაც ანასტასიამ გადაპირით უარი განაცხადა. ე. გაბაშვილის, მ. გობეჩიას და ა. ახნაზაროვის აზრით, „ჩეჯილის“ წარმატებლობა იმის ბრალი იყო, რომ ცნობილი მწერლები ჩამოშორდნენ რედაქციას. ე. გაბაშვილმა ისიც დაუმატა, რომ „ჩეჯილს“ ენა წაუხდაო.

ა. ახნაზაროვისა და სხვათა წინადადებით აირჩიეს სამზრუნველო კომისია, რომელსაც ევალებოდა რედაქციისათვის მასალის მიწოდება, მისი განხილვა და შერჩევა, ზრუნვა ხელისმომწერთა მოპოვებისათვის. კომისიაში აირჩიეს: ე. გაბაშვილი, ილ. ალხაზიშვილი, ზ. ზურაბიშვილი, ვ. მიქაბერიძე, ელ. წულუკიძე, ე. მესხი, ალ. მიქაბერიძე, ი. როსტომაშვილი, გ. ლასხიშვილი, შ. ქუჩუკაშვილი, ი. გომელაური, კ. ელიოზიშვილი, შ. დედაბრიშვილი, ი. გომართელი, მ. გობეჩია⁴⁴.

„ჩეჯილის“ ათი წლისთვის „ეკალმა“ მიუძღვნა სტატია სათაურით: „ჩვენებური ზრუნვა საზოგადო საქმისათვის“ წერილის ავტორი („სტუმარი“) აღნიშნავს, რომ „ჩეჯილის“ არსებობის ათი წლის მანძილზე ან. თუმანიშვილს ორას თუმანამდე საკუთარი ფული გაუღია, თუმცა აქ არ იყო ნაანგარიშევი მისი და ჟურნალის სხვა თანამშრომლების უსასყიდლო შრომა. ავტორის შეხედულებით. მთავარი მიზეზი ხელისმომწერთა ნაკლებობისა საზოგადოების გულგრილობაა. მისი აზრით, საგულისხმოა ისიც, რომ ამ ანგარიშზე არც ერთი პედაგოგი არ მოსულა, რომ აზრი გამოეთქვა „ჩეჯილის“ შესახებ⁴⁵.

ამავე წლის დასაწყისში „ივერიაში“ დაიბეჭდა ალ. მიქაბერიძის (ყუმისთაველის) „მცირე შენიშვნა“, რომელშიც ავტორი წერს საბავშვო ლიტერატურის მნიშვნელობაზე. მიქაბერიძე აღნიშნავს, რომ საზღვარგარეთ ყველა შეგნებულ ოჯახს აქვს ბიბლიოთეკა და საბავშვო წიგნები. ჩვენში საზოგადოების გულგრილობამ გზა დაუხშო გოგებაშვილის ნაწერებს ქართველი ოჯახებისაკენ, უდროოდ მოუხპო სიცოცხლე „ნობათს“. „ჩეჯილისა“ ლამის „ნობათის“ დღე დაადგეს, თუ საზოგადოება ზნეობრივ დანშარებას არ აღმოუჩენს⁴⁶. იქვე, ახალ ამბებში, რედაქცია იუწყებოდა, რომ „ჩეჯილის“ გასაუმჯობესებლად არჩეულმა კომისიამ შემდეგი ღონისძიებები დასახა: 1. ჟურნალის რედაქციამ გამოიწეროს საუკეთესო საბავშვო და პედაგოგიური ჟურნალები რუსულ და სხვა ევროპულ

⁴³ „ივერია“, 1899, № 231; „ცნობის ფურცელი“, 1899, № 1003.

⁴⁴ „ივერიაში“ გარდა, „ჩეჯილის“ სამზრუნველო კომისიის წევრთა სია გამოაქვეყნა „ცნობის ფურცელში“; აშკარად ჩანს, რომ „ცნობის ფურცელი“ მაინკლაშინც დიდ იმედს არ ამყარებდა სამზრუნველო კომისიაზე: „ამ რიგად ამ საქმეში ჩვეულებრივი გზა გამოიარა: მიენდო კომისიას. ჩვენში ყოველთვის რაც რაზე ვაქვუხებს, მაშინვე თავიდან მოვიშორებთ და იმ ბნელ უუსურულში ჩავადგებთ, რომელსაც სახელად „კომისია“ ეწოდება. რამდენი ამისთანა „კომისია“ არის ამორჩეული, რამდენი კიდევ ამორჩევა, ვინ იცის“ („ცნობის ფურცელი“, 1899, № 1000).

⁴⁵ „ეკალი“, 1900, № 1.

⁴⁶ „ივერია“, 1900, № 34.

ენებზე, რათა ქართველ მწერლებს მიეცეს საშუალება თვალი ადევნონ თანამედროვე საბავშვო და პედაგოგიურ ლიტერატურას, რომ შესაფერისი ნაწერები მიაწოდონ ეურნალს; 2. კომისიამ საჭიროდ მიიჩნია, რომ „ჩევილი“ იყოს ორა განყოფილება — საბავშვო და საყმაწვილო, რომელთაგან პირველი უნდა იბეჭდებოდეს მსხვილი ასოებით, მეორე ჩვეულებრივად: 3. ეურნალს მიეცეს ეროვნული ხასიათი; ხშირად იბეჭდებოდეს იქ საუკეთესო ხალხური ლექსები, ზღაპრები, ლეგენდები და გადმოცემები, მოთხრობები საქართველოს ისტორიიდან, ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხის გეოგრაფიული აღწერა; 4. წერილები ბუნებისმეტყველებიდან უნდა ეხებოდეს უმეტესად ადგილობრივ მცენარეებსა და ცხოველებს; 5. იბეჭდებოდეს ბავშვებისათვის გადამუშავებული კლასიკური ნაწარმოებები; 6. ეურნალში იხმარებოდეს ლიტერატურული ენა და ამასთან უცვლელად იბეჭდებოდეს ცნობილ ქართველ მწერალთა ნაწერები; 7. თანამშრომლებად მოწვეული იქნეს ყველა გამოჩენილი ქართველი მწერალი; 8. ეურნალის გასაყვრებლად კომისიამ იყოლიოს საკუთარი აგენტი საქართველოს ყველა დაბა-ქალაქში. ამ პროგრამის განსახორციელებლად და რედაქტორის მქიმი ტვირთის შესამსუბუქებლად კომისიამ თანარედაქტორად დანიშნა ი. ალხაზიშვილი⁴⁷.

ასე ენერგიულად შეუდგა კომისია საქმიანობას, მაგრამ „ჩევილის“ მდგომარეობა იმდენად სავალალო იყო, რომ მარტო ამ ზომების ჩატარება არ იქნებოდა საქმარისი მის გადასარჩენად. აქი თვით „ივერიამაც“ „ცნობის ფურცლის“ მსგავსად გამოთქვა ექვი, როდესაც ანანტასიას ანგარიშის მოსმენის შემდეგ კომისია აირჩია კრებამ: «ასე დაიშალენ, თუმცა გრძნობდნენ, რომ ეს საშუალება არ უშველიდა გაუბედურებულ „ჩევილის“»⁴⁸. ასევე უიმედოდ უყურებდა კომისიის საქმიანობას „მწყემსის“ რედაქციაც. წერილში „ზოგჯერ ეურნალ-გაზეთების უაზრო მოსაზრებანი“ ავტორი დაწერილებით ჩამოთვლან თუ რა გზები დასახან კომისიამ „ჩევილის“ გასაუმჯობესებლად. „კარგი და პატიოსანი აზრია, — წერს იგი, — ვთქვან ასრულდა ყველა ეს მოსაზრებანი. უნდა იბეჭდებოდეს ეურნალი და ინახებოდეს რედაქციაში? თუ ხელის მომწერნი არავინ ეყოლა ეურნალს, ვისთვის უნდა იბეჭდებოდეს? დავიჯროთ. რომ დღემდის „ჩევილი“ არც ენა უეარგოდა, არც ეროვნული ხასიათი ჰქონდა. არც ლექსები იყო რიგიანი და არა რა იბეჭდებოდა-რა საინტერესო? არა, ყველაფერი იყო, მაგრამ დღევანდელ საზოგადოებას ბავშვების აღზრდა სრულებით სხვანაირად ესმის და სულ სხვანაირად ზრდის მათ. ცდილობს, რომ ბავშვებს ენა „გაუტეხოს“ სხვა უცხო ენით! რათ უნდა მას შენი დაბეჭდილი ქართული კარგი ლექსები და კარგი სტატიები?! ძლიერ კარგი იყო, რომ ამ კომისიას იმზედდაც ეთქვა რამე, თუ რა ღონისძიება იხმაროს ჩვენი დაძინებული საზოგადოების გამოსალვიძებლად. ეს არის თაე და თაე საგანი ჩვენის აზრით, თორემ ვერც ბ. ალხაზიშვილის და არც სხვისი თანარედაქტორობა საქმეს ვერ დაენმარება და მკითხველებს ვერ შესძენს „ჩევილის“...“⁴⁹.

47 იხ. აგრეთვე „ცნობის ფურცელი“, 1900, № 1034.

48 „ივერია“, 1899, № 281.

49 „მწყემსი“, 1900, № 3. რომ „ჩევილის“ საქმე ამ მხრივ კარგად ვერ წარიშართა იქიდანაც ჩანს, რომ ეურნალის მე-12 ნომერში გამოქვეყნებული აკაცი წარეთლის წერილი „ჩევილის“ ხელისმომწერლების შესახებ, 1901 წელს „ჩევილის“ რედაქციის ოსოვნით „ვეალშიც“ დაიბეჭდა. აკაცი წერს, რომ „ჩევილის“ ხელისმომწერლების ნაყლებობა „კარგი ნიშანი ვერ არის დღევანდელი ჩვენი მდგომარეობისა. ის ოჯახი, რომელსაც იღლარიზე ხელს არ უშლის და

„ჩეჩილის“ სამზრუნველო კომისია კი მუშაობას განაგრძობდა. ერთ-ერთ კრებაზე მან დაადგინა მოეწვია თანამშრომლებად ქართველი მწერლები: ილია ქაქვიძე, აკაკი წერეთელი, ანტონ ფურცელაძე, ნ. ორბელიანი, ვაჟა-ფშაველა, თ. რაზიკაშვილი, ბაჩანა, ვლ. აღნიაშვილი, ალ. მირიანაშვილი, ს. მაგლობლი-შვილი, ივ. როსტომაშვილი, ელ. წერეთელი, მ. დემურია, ს. ციციშვილი, ნ. ყიფიანი, გ. იოსელიანი. ეს სია გამოაქვეყნა „ივერიამ“ და „ცნობის ფურცელმა“; ამასთანავე ორივე გაზეთი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ „ეურნალის წარმართვაში მხურვალე მონაწილეობას იღებს, აგრეთვე, ბ-ნი ი. გოგებაშვილი“⁵⁰.

კომისიამ დახმარებისათვის მიმართა სხვა ქართველ მოღვაწეებსაც. ერთ-ერთ წერილში, რომელიც კირიონ სამაგლიშვილისთვის გაუგზავნია სამზრუნველო კომისიას 1900 წლის 31 ოქტომბერს (ეკ. გაბაშვილის, ეკ. მესხის და ალ. მიქაბერიძის ხელმოწერით), ვკითხულობთ: „ნიეთიერი ხელმოკლეობა, რომელიც ყოველ ჩვენებურ დროგამოშვებით ნაბეჭდ ორგანოს თანა სდევს, მეტად აფერხებს „ჩეჩილის“ საქმესაც, რაც არის შედეგი ქართველის საზოგადოების შეუფერხებლობისა და გულგრილობისა. ქართველობა რომ მეტი თანაგრძნობით მოჰყრობოდა, დღეს ამ ეურნალს ხელის მომწერიც საკმაოდ ეუოლებოდა და შინაარსითაც უფრო მრავალფეროვანი და საინტერესო იქნებოდა“⁵¹. ამავე მიმართვაში აღნიშნულია, რომ ან. თუმანიშვილმა „ჩეჩილის“ აღორძინებისათვის არ დაიშურა არც შრომა და არც ხარჯი, მაგრამ მაინც ვერას გახდა. მაშინ მისივე წინადადებით დაარსდა მზრუნველო კომიტეტი, რომელსაც მხარი უნდა დაეჭირა ეურნალის რედაქციისათვის. სხვა ღონისძიებათა შორის კომისიამ საქიროდ დაინახა „ჩეჩილის“ ძველი ნომრების გაყიდვა. კომისია იმედს გამოთქვამდა, რომ კირიონი დაეხმარებოდა მას ეურნალის გავრცელებაში და გამოიწერდა „ჩეჩილს“ სამრეველო სკოლებისათვის.

იმავე წელს „ცნობის ფურცელმა“ აუწყა მკითხველებს, რომ სამზრუნველო კომისიამ თხოვა ი. ოცხელს შეედგინა ქუთაისში ჰედაგოგთა პატარა წრე, რომელსაც კრიტიკულად უნდა განეხილა „ჩეჩილის“ ნომრები⁵².

„ჩეჩილს“ გამოცოცხლება დაეტყო. 1902 წლიდან მასში უკვე ორი განყოფილებაა — პატარებისათვის და მოზრდილთათვის. პატარებისათვის დაბეჭდილი მოთხრობები ზომით მცირეა, რაოდენობით მეტი, განსხვავებულია შრიფტიც. ცნობები ბუნებისმეტყველებიდან აქ მოთხრობების სახითაა წარმოდგენილი. მარტივი ენით იწერება უმცროსებისთვის გამოჩენილ პირთა ბიოგრაფიები.

ოფიციალური განცხადება ორი განყოფილების შემოღების შესახებ ეურნალმა 1903 წლის ბოლოს გამოაქვეყნა „ჩეჩილში“. გარდა ამისა, ანასტასიამ კიდევ რამდენიმე ხერხს მიმართა პატარა მკითხველების მისაზიდავად და დასა-

სადაც ამგვარი ეურნალ-წიგნაკები არ მოიპოვება, ქართულ ოჯახთ სახსენებელი არ არის“. აკაკი დარწმუნებულია, რომ უბრალო ხალხს სიღარიბე უშლის ხელს, თორემ უფრო მეტად ექნებოდა გამოწერილი „ჩეჩილი“. შეძლებულები თვითონ თუ არ ყიდულობენ, დარიბებს მაინც მიაწოდონ ეურნალი და მით მადლი მოისხანო. იგი „ჩეჩილს“ პირდება მასალებს და პუნორარის ნაცელა: თხოვს რედაქციას გაუგზავნოს ეურნალი ექვს ხელმოკლე ხელისმომწერს (აკაკის ეს წერილი ჩართულია აგრეთვე „ცნობის ფურცლის“ სარედაქციო სტატიაში „პრესისა“, 1901, № 1677).

⁵⁰ „ივერია“, 1900, № 85: „ცნობის ფურცელი“, 1900, № 1102.

⁵¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, კირიონ სამაგლიშვილის ფონდი, № 3.

⁵² „ცნობის ფურცელი“, 1900, № 1104.

ინტერესებლად⁵³, მაგრამ „ჩეჩილის“ ხელისმომწერთა რაოდენობის გაზრდას მაინც არაფერი ეშველა. 1901 წელს „ცნობის ფურცელში“ დაიბეჭდა ალ. მირიანაშვილის „ფიჭრი და შენიშვნა. ეურნალ „ჩეჩილის“ გამო“. „ჩეჩილის“ უნუგეშო მდგომარეობაზე ლაპარაკს (იგულისხმება ხელისმომწერთა სიმცირე. — ე. კ.) ავტორი ქართული ენის შესახებ საუბრით იწყებს. ქართული ენა განსაცდელშია, — წერს ავტორი, — ცუდად ვრცელდება ქართული ეურნალ-გაზეთები. ქართველებმა არ იციან ქართული ენა, არ კითხულობენ ქართულ წიგნებს⁵⁴.

რა არის იმის მიზეზი, კითხულობს ალ. მირიანაშვილი, რომ „ჩეჩილის“ მკითხველთა რიცხვი თანდათან კლებულობს? ავტორი თვლის, რომ ამასი ბრალს ვერც ეურნალის შინაარსს დასდებ და ვერც მის მიმართულებას. აქ იგი ერის უნუგეშო მდგომარეობის ნიშნებს ხედავს მხოლოდ. ალ. მირიანაშვილის აზრით, რადგან სკოლებში ქართულ ენას არ ასწავლიან, საჭიროა ეს ნაკლი ბავშვებს ოჯახმა შეუვსოს. „ისეთი საგანი, — წერს იგი, — როგორც არის ქართული საბავშვო ეურნალი, უნდა შეიქმნეს არა მარტო კერძო პირთა საზრუნველ საგნად, არამედ მთელ... დაწესებულებათა საფიქრებლად და საპატრონებლად. დაკეტეთ „ჩეჩილი“ და ჩვენ შეილებსაც ნულარ მოსთხოვთ ქართული ენის შენახვას, დაცვას“⁵⁵.

ბავშვების შინაურ აღზრდაზე ამახვილებს ყურადღებას გ. იოსელიანიც (წყალტუბელი). მისი აზრით, იშვიათად ნახავ საქართველოში ისეთ ოჯახს, სადაც ბავშვებს უნერგავდნენ მშობლიური ენის სიყვარულს, აჩვენდნენ და აყვარებდნენ ქართული წიგნის კითხვას. იოსელიანი აღნიშნავს, რომ განათლებულ ქვეყნებში მრავალი საბავშვო ეურნალი გამოდის და ყველა მათგანი პოულობს მკითხველს. „ჩვენში კი, — წერს იოსელიანი, — ერთადერთი საყმაწვილო ეურნალი „ჩეჩილი“ გამოდის აგერ ათი წელიწადი მეტია და დღემდის, ჩვენდა სასირცხვილოდ. თანაგრძნობა ვერ მოუპოვებია და მუშტარი ვერ უშოვია. ეს საყმაწვილო ეურნალი თუ არა სჯობია თავისი ღირსებით, ნაკლები არ არის სხვა ასეთ ეურნალებში, მაგრამ მაინც დღემდის მის ხელისმომწერელთა რიცხვი ორასს არ აღემატება!“⁵⁶.

იგივე აზრია გატარებული ა. ყუმისთაველის (ალ. მიქაბერიძე) წერილში „დროა ჩვენი ოჯახი გამოფხიზლდეს“⁵⁷. მოზარდი თაობის სწავლა-აღზრდის საქმეში ავტორი სკოლას და ოჯახს ორ მძლავრ ფაქტორად თვლის. მისი აზრით. „გონივრულად მოწყობილი ოჯახი პირველდაწყებითი სკოლაა“; ოჯახი ავარჯიშებს ბავშვის გონებას, ოჯახში პოვებს ბავშვი სულიერ საზრდოს. ყველა განათლებულ ერს აქვს საბავშვო წიგნები, ეურნალ-გაზეთები. ამ მხრივ ქართველ ბავშვთა აღზრდის საქმე უშეწო და უნუგეშო მდგომარეობაშია“. ქართველი ბავშვი სკოლაში მოუშნადებელი და გონება გაუფხნელი მიდის. „ჩვენს ოჯახში ქართულს საბავშვო ეურნალს, საყმაწვილოდ შედგენილ წიგნაკებს იშვიათად იპოვნით. ... ერთადერთს საყმაწვილო ეურნალს „ჩეჩილის“ ორ მილიონ ნახევარ მკვიდრთა შორის მხოლოდ 120 ხელისმომწერი ძლივს მოეპოვება. ტუი-

53 ამას დაწერილებით განვიხილავთ მაშინ. როდესაც „ჩეჩილის“ შინაარსზე გვექნება საუბარი.

54 „ცნობის ფურცელი“, 1901, № 1658.

55 იქვე, № 1660.

56 იქვე, № 1663.

57 „ივერია“, 1901, № 267.

ლისში, ამ საქართველოს დედაქალაქში, „ჭეჯილს“ მხოლოდ ორმოცდაათამდე ხელისმომწერი ძლივს უშოვნია და მათ შორის მხოლოდ შეიდი-რვა ინტელიგენტი ოჯახი“.

ხელისმომწერთა სიმცირეს, საზოგადოების გულგრილობასა და უყურადღებობას უჩივის ან. თუმანიშვილიც. იგი გულისტკივილით აღნიშნავს, რომ გაღის წლები და „ჭეჯილის“ ავკარგიანობაზე „კრიტის არავინ სძრავს“. მას კი მიაჩნია, რომ „ყოველი საქმის რიგიანათ წასაყვანათ საჭიროა გზის მაჩვენებელი, ლიტერატურისთვის კრიტიკაც გზის მაჩვენებლად უნდა ჩათვალოს, მაგრამ ჩვენს ლიტერატურაში, საუბედუროდ, კრიტიკა თითქმის სულ არ არსებობს და ეს მეტადრე შესამჩნევია საყმაწვილო ჟურნალისთვის“⁵⁸.

ერთადერთი ნუგეში ანასტასიასათვის ამ მდგომარეობაში მხოლოდ ის იყო, რომ მას გვერდში ედგა თანამგვრძობელთა პატარა წრე, რომელიც უანგაროდ ეხმარებოდა მას და უადვილებდა შრომას.

ან. თუმანიშვილი და მისი ერთგული თანამშრომლები ჰყავდა მხედველობაში „ცნობის ფურცელს“, როდესაც მოუწოდებდა ქართველ ინტელიგენციას გონს მოსულიყვნენ და გვერდში ამოდგომოდნენ იმ „საცოდავ მოღვაწეებს, რომლებიც სულითა და გულით ჩვენს საქმეს ემსახურებიან, თავს აკლავენ, სამშობლო ენას დაარაჯობენ, ჩვენ კი ჩვენი გულგრილობით ყველაფერს ვუხდენთ შველისა და თანაგრძნობის მაგივრად“⁵⁹.

1904 წელს ან. თუმანიშვილმა „ჭეჯილის“ პირველი ნომრის გამოშვება მოასწრო და თებერვლის დასაწყისში მიიღო შინაგან საქმეთა მინისტრის. იუსტიციისა და სახალხო განათლების სამინისტროების და სინოდის ობერპროკურორის დადგენილება „კვალისა“ და „ჭეჯილის“ აკრძალვის შესახებ⁶⁰.

1892 წელს ქართველი ინტელიგენციის ერთმა ჯგუფმა გ. წერეთლის მეთაურობით განიზრახა ყოველკვირეული გაზეთის დაარსება. რადგან ახალი გამოცემის ნებართვის მიღება ძნელი იყო, მათ თხოვეს ანასტასიას აელო ნებართვა, რომ ეს გაზეთი „ჭეჯილის“ ყოველკვირეული დამატების სახით გამოეცა. ან. თუმანიშვილის მოგონებაში (დაწერილია 1920 წელს) ვკითხულობთ: «გიორგის, ჩემი ქმრის სურვილი, რომ თავისი გაზეთი ჰქონოდა, მე დიდი ხანია ვიცოდი და მინდოდა მისი სურვილი განმეხორციელებინა... მაგრამ რა საშუალებით, როგორ? ძნელი საქმე იყო. „ჭეჯილი“ მაშინ მესამე წელიწადში ჩადგა და მომაგონდა, რომ სომხის საყმაწვილო ჟურნალს „ალბიურს“ ჰქონდა დამატება „ტარაზ“ — კვირეული მშობლებისათვის და ამის მიბაძვით დავიწყე საქმე და დიდი გაჭირების შემდეგ მომივიდა ნებართვა „კვალისა“»⁶¹.

⁵⁸ „ცნობის ფურცელი“, 1902, № 2011.

⁵⁹ „ცნობის ფურცელი“, 1903, № 2051.

⁶⁰ ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 139.

⁶¹ ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 180. „კვალის“ შესახებ იხ. ა. კიკელიძე, გაზეთი „კვალი“, 1969; „კვალის“ დაარსებასთან დაკავშირებით საინტერესოა ე. თაყაიშვილის წერილი ნ. მარსიალში (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ნიკო მარის ფონდი, № 44) და გ. წერეთლის წერილი ე. ლორთქიფანიძისადმი (ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, ე. ლორთქიფანიძის არქივი, № 887).

ან. თუმანიშვილმა შეიტანა განცხადება კავკასიის საცენზურო კომიტეტში, რის საფუძველზეც ბეჭდვითი საქმის მთავარ სამმართველოდან 1892 წლის 24 დეკემბერს მიიღო ნებართვა, რომ გამოეცა „კვალი“, როგორც „ჩეჩილის“ ილუსტრირებული დამატება დამტკიცებული პროგრამის მიხედვით⁶².

ან. თუმანიშვილი „კვალის“ საქმეებში არ ერეოდა: „მე მხოლოდ შემოსავალ-გასავლის მხრით ვიყავი საქმეში (თუმცა გაზეთი ჩემი სახელით გამოდიოდა)“⁶³.

„კვალის“ პროგრამა პირველ წლებში შეზღუდული იყო; რედაქციას არათუ პოლიტიკური სტატიების, უცხო ქვეყნიდან მიღებული უბრალო კორესპონდენციის დაბეჭდვის ნებაც არ ჰქონდა.

1896 წლის 28 ივნისს ან. თუმანიშვილს ბეჭდვითი საქმის მთავარი სამმართველოდან მოუვიდა მისი თხოვნის პასუხი, რომ მას ნება ეძლევა გამოსცეს „კვალი“ გაფართოებული პროგრამით, „ჩეჩილი“ კი — როგორც „კვალის“ დამატება⁶⁴.

გ. წერეთლის გარდაცვალების შემდეგ ან. თუმანიშვილმა დააპირა „კვალის“ გამოცემის საქმე გადაეცა კბილის ექიმ ვარლამ იოსების ძე კიკინაძისათვის. 1901 წლის ბოლოს ანასტასიას ბეჭდვითი საქმის მთავარი სამმართველოდან უარი შემოუთვალეს და ხელშეკრულების ასლიც დაუბრუნეს⁶⁵.

1902 წლის 19 დეკემბერს ან. თუმანიშვილმა შეიტანა განცხადება კავკასიის საცენზურო კომიტეტში, რომ „კვალის“ დროებით რედაქტორად დამტკიცებინათ ალექსი-მესხიშვილი. ამ განცხადების საპასუხოდ 1903 წლის 24 თებერვალს კავკასიის საცენზურო კომიტეტიდან ანასტასიას შეატყობინეს, რომ მთავარმართებელი არ არის წინააღმდეგი „კვალის“ დროებით რედაქტორად ალექსი-მესხიშვილის დამტკიცებისა⁶⁶.

1904 წ. ან. თუმანიშვილმა გამოუშვა „ჩეჩილის“ პირველი ნომერი. 5 თებერვალს ანასტასიას საცენზურო კომიტეტიდან მოუვიდა მიმართვა, რომ შინაგან საქმეთა მინისტრის 3 თებერვლის ტელეგრამის საფუძველზე „კვალისა“ და მისი დამატების „ჩეჩილის“ გამოცემა შეწყვეტილია⁶⁷.

ან. თუმანიშვილმა მაშინვე დაიწყო ზრუნვა „ჩეჩილის“ აღსადგენად. ბეჭდვითი საქმის მთავარ სამმართველოში მან შეიტანა განცხადება, სადაც წერდა, რომ „ჩეჩილი“ თავისთავად დამოუკიდებლად გამოდიოდა ჭერ კიდევ „კვალის“ დაარსებამდე და ითხოვდა „ჩეჩილის“ ხელახლა გამოცემის ნებართვას. ბეჭდვითი საქმის მთავარმა სამმართველომ ამ საქმის განხილვა კავკასიის საცენზურო კომიტეტს მიანდო. ან. თუმანიშვილს თავიდან უნდა ეშუამდგომლა „ჩეჩილის“ გამოცემის ნებართვის ასაღებად. საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა კი შინაგან საქმეთა მინისტრის ხელთ იყო⁶⁸.

ან. თუმანიშვილის ფონდში დაცულია შავი იმ მოხსენებისა, რომელიც მან თბილისის გუბერნატორს წარუდგინა. ანასტასია ვრცლად განმარტავდა, რომ „ჩეჩილი“ აიკრძალა მხოლოდ როგორც „კვალის“ დამატება; 1900 წლიდან ეს

62 ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 87, № 89, № 94.

63 იქვე, № 130.

64 იქვე, № 112.

65 იქვე, № 129.

66 იქვე, № 131.

67 იქვე, № 142.

68 იქვე, № 144.

ორი გამოცემა სხვადასხვა სტამბაში იბეჭდებოდა; კავკასიის საცენზურო კომიტეტში მან არა ერთხელ განაცხადა, რომ „ჭეჭილი“ და „კვალი“ სრულიად განსხვავებული პროგრამებით გამოდიოდა და საჭირო იყო მათი ცალ-ცალკე გამოცემებად ჩათვლა. იგი აღნიშნავდა, რომ „კვალს“ ერთ წელზე მეტია სხვა რედაქტორ-გამომცემელი ჰყავს. ყოველივე ამის საფუძველზე ანასტასია იმედს გამოთქვამდა, რომ «судьба детского журнала „Джеджили“ не могла быть связана с судьбой литературного журнала „Квали“»⁶⁹.

1904 წლის 23 სექტემბერს ან. თუმანიშვილმა პეტერბურგიდან მიიღო ბეჭდვითი საქმის მთავარი სამმართველოს ნებართვა „ჭეჭილის“ ხელახლა გამოცემის შესახებ⁷⁰. 1904 წელს ან. თუმანიშვილმა დაბეჭდა „ჭეჭილის“ ოქტომბრის, ნოემბრის და დეკემბრის ნომრები.

„იერიამ“ ბიბლიოგრაფიული წერილი უძღვნა განახლებული „ჭეჭილის“ დეკემბრის ნომერს. გაზეთი სიამოვნებით აღნიშნავს, რომ „პატრიცემულს ქ-ნს ან. თუმანიშვილს-წერეთლისას ეს ნომერიც ჩვეულებრივ შინაარსიანად შეუდგენია. განახლებული „ჭეჭილის“ ნომრები განსაკუთრებით მეტად კარგ შთაბეჭდილებას ახდენს მკითხველზედ“⁷¹.

1910 წლის იანვარში „ჭეჭილს“ ოცი წელი შეუსრულდა. ქართველმა საზოგადოებამ დიდი ამბიცი აღნიშნა სახელოვანი იუბილე. იანვარში გამოვიდა „ჭეჭილის“ პირველი ნომერი. სიხარულით აცხადებდა შიო მღვიმელი:

„დაპურდა ჩვენი ჭეჭილი,
ველარე კი ივერს თავთავსა,
ისეთი მოსავალი აქვს,
არ ენახებოდა მტრის თვალსა“.

ამავე ნომერში დაიბეჭდა ე.ვ. გაბაშვილას წერილი, რომელშიც მან მალაღობა შეფასება მისცა ანასტასიას ლეაწლს, მის დიდ დამსახურებას ქართველი ხალხის წინაშე: „ამ ოცი წლის განმავლობაში დიდი მოვლა, დიდი პატრონობა და თავში ცემა მოუხდა იმის რედაქტორს და გამომცემელს ქალბატონ ანასტასია წერეთლისას, რომ თავისი საყვარელი შეილობილი „ჭეჭილი“ დაეყენებინა იმ საპატიო წრეზედ, რომელზედაც იგი დღესა სდგას... ანასტასიამ არ დაზოგა „ჭეჭილის“ წარმატებისთვის არც ჯანი, არც ღონე და არც მატერიალური ქონება; ერთიც და მეორეც „ჭეჭილის“ არსებობას და ზრდას შეაღი... ამ ოცი წლის განმავლობაში მთელი თაობა აღიზარდა, მთელმა ახალ თაობამ შეიყვარა და მიეჩვია კითხვას „ჭეჭილის“ მოწყალებით, კითხვა კი, ქართული კითხვა, ქართველი ბალღებისათვის ისეთი მალამოა, ურომლისოდაც იარა ქართველთა გადაკვარებისა უკურნებელი შეიქნებოდა, რომ ანასტასიასებური მკურნალნი არ აღმოჩნდნენ ჩვენ მოზარდ თაობას და მათთვის არ მიეწვდინათ სასმელად ანკარა წყაროს წყალი“⁷².

69 ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 147

70 იქვე, № 149. „ჭეჭილის“ პატარა მკითხველები რომ უეფრნოდ არ დარჩენილიყვნენ, ანასტასიამ 1904 წლის მარტში და აპრილში გამოსცა „საყმაწვილო ნახატებიანი კრებული მერცხალი“. ორ წიგნად: მაისში და ივნისში გამოვიდა კიდევ ორი კრებული „მოლალური“ (ამ კრებულებზე დაწერილობით შემდეგ).

71 „იერიამ“. 1904, № 294.

72 „ჭეჭილი“. 1910, № 1, გვ. 5—7.

დიდი სიხარული მოუტანა „ჭეჯილის“ 20 წლისთავმა მის რედაქტორსა და მოამაგეს. ანასტასიამ აშკარად დაინახა, რომ მისი მიზანი — ქართული კითხვა შეეყვარებინა ბავშვებისათვის — მიღწეული იყო.

„როდესაც ვხედავთ, ჩემო პატარა მეგობარო, რომ „ჭეჯილს“ ხალისით კითხულობთ, გიყვართ და იმას მოაქვს თქვენთვის სარგებლობა — მეც თქვენთან ერთად ვხარობ და ვსიამოვნებ. ბევრნი „ჭეჯილის“ მკითხველნი, ახლა თვით მასწავლებელნი არიან და მთელ ჩვენ ახალ თაობას ზრდიან — და თუ ჩემი შრომა ცოტაოდენ დახმარებას უწევს იმათ საკითხი მასალის მიწოდებით — ამითი მე საკმარისათ დაჯილდოვებული ვიქნები ამ სიბერის დროს“, — წერდა ანასტასია „ჭეჯილის“ საიუბილეო ნომერში⁷³. იქვე მან დიდი მადლობით მოიხსენია ყველა, ვინც მხარში ედგა და უანგარო შრომით უადვილებდა საქმეს.

იმავე წლის „ჭეჯილის“ მეორე ნომერში დაიბეჭდა გ. ქუჩიშვილის ლექსი მიძღვნილი ან. თუმანიშვილისადმი.

1910 წლის 14 თებერვალს ქართულ თეატრში გაიმართა საბავშვო წარმოდგენა და „ჭეჯილის“ დღესასწაული. აღწერს რა დაწერილებით ამ დღესასწაულს, „დროება“ დასძენს: „ჩვენს ცხოვრებაში ბევრსა ნიშნავს ეურნალის ოცა წლის არსებობა. სწორედ ანასტასიასავეთ მხნესა და მტკიცე ადამიანს შეეძლო ყოველგვარ დაბრკოლებათა გადალახვაო“⁷⁴. „დროების“ იმავე ნომერში დაბეჭდილია მისალოცი დეპეშემბი. ან. თუმანიშვილს „ჭეჯილის“ ოცი წლას იუბილე მიულოცა „ნაკადულმა“, „მშჰაკმა“, „აღბიურმა“, „სხივმა“, „ზაკაკვაზიუმ“. თბილისის ქართულმა გიმნაზიამ: „განათლების“ სკოლის მოსწავლეებმა.

„დროებაშივე“ დაიბეჭდა ალ. ჰიქინაძის სიტყვა, წარმოთქმული ხონის წმ. გიორგის ტაძარში. ალ. ჰიქინაძემ ილაპარაკა ან. თუმანიშვილის მრავალფეროვან მოღვაწეობაზე. მან აღნიშნა საბავშვო ლიტერატურის როლი ბავშვთა აღზრდის საქმეში და ხაზი გაუსვა ანასტასიას დამსახურებას: „ქართული ბავშვები ეღირსენ წიგნებს, რომელთაც ჰკითხულობდნენ და რომელიც ესმოდათ; ესმოდათ და სიამოვნებას ჰპოვებდნენ წიგნის კითხვაში, სიამოვნება კი ხალისს უღვიძებდათ მათ სწავლისას, სიყვარულს სამშობლო ენისას და ვინ იცის რამდენი კარგი აზრი და კარგი გრძნობა ჩაუნერგა ამ ეურნალმა ყმაწვილებს სულსა და გულში“⁷⁵.

ჩანს ანასტასიას საყვედური მიუწერია ა. ჰიქინაძისათვის — გადაქარბებულად მაქეო. ამაზე ა. ჰიქინაძე 1910 წ. 5 აპრილს ხონიდან სწერდა ანასტასიას: „რაც შეეხება იმას, თქვენ რომ მწერთ გადაქარბებით ილაპარაკეთ ჩემზე თქვენს სიტყვაშიო. მე თანახმა არა ვარ: ყოველი კაცი, რომელიც თავის სიყმაწვილეს და თავის შრომას უანგაროთ სწირავს თავის სამშობლოს, მადლობის ღირსია, დიდი მადლობის და ვალდებული ვართ, ახალთაობას მიეუთითოთ ამისთანა ადამიანებზე. იცოცხლეთ კიდევ მრავალ წელს და იშრომეთ ჩვენის ჩაგრულის სამშობლოსათვის“⁷⁶.

26 თებერვალს „ჭეჯილის“ ოცი წლისთავის აღსანიშნავი საზეიმო დღილა გაიმართა ქუთაისის თეატრში. სტენაზე იდგა ყვავილებით მორთული ანასტასიას

73 „ჭეჯილი“, 1910, № 1, გვ. 8—10.

74 „დროება“, 1910, № 36.

75 იქვე, 1910, № 40.

76 ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 803.

დიდი სურათი. ბავშვები მიდიოდნენ სურათთან და ლექსებს კითხულობდნენ. პარტერიდან სიტყვა წარმოთქვა აკაკი წერეთელმა⁷⁷.

ქუთაისში ჩატარებული საზეიმო დღის შესახებ ანასტასიას დაწერილებით მოსწერა ეკ. ნიკოლაძემ: „შენ რომ დაგვსწრებოდი, ბავშვებიც უფრო კარგ გუნებაზედ იქნებოდნენ და ყველაფერი უკეთესად იქნებოდა“. ლარიბი ბავშვები ამ ზეიმზე უფასოდ შეუშვიათ. ფასი ორმაგიც რომ ყოფილიყო, ხალხი მაინც დაესწრებოდა, რადგან ადგილები ყველას არ ეყო, — სწერდა ეკ. ნიკოლაძე ანასტასიას⁷⁸.

„ჯეჯილის“ იუბილესადმი მიძღვნილი სტატია და ან. თუმანიშვილის ავტობიოგრაფია დაიბეჭდა „ერში“⁷⁹. სარედაქციო სტატიის განხილულია ლიტერატორთა აუტანელი პირობები და განსაკუთრებით ხაზგასმულია იმ მოღვაწეთა დამსახურება, ვინც ამ პირობებში ებრძვის ცხოვრებას, კლამს ხელიდან არ აგდებს და სამშობლოს აღორძინებისათვის იღვწის.

1910 წ. „დროებაში“ დაიბეჭდა „ქუთათური ფელეტონი“ „ნაცნობის“ ხელმოწერით. სტატიის ავტორი აღფრთოვანებულია იმ ზეიმით, რომელიც „ჯეჯილის“ საპატივეცემულოდ ჩატარდა ქუთაისში. „ასეთის გულწრფელი მადლობით იშვიათად დაჯილდოვებულა ჩვენში მშვიდი და არა მყვირალა მოღვაწე, როგორც იყო ანასტასია წერეთლისა“, — წერს იგი და დასძენს: „ამ დღესასწაულის სიდიადეს მხოლოდ თუ იგრძნობს თვალთ მხილავი, აღწერა კი ძნელია“⁸⁰. თუ გავითვალისწინებთ, რომ „ნაცნობი“ იაკობ გოგებაშვილის ფსევდონიმია, მაშინ მით უფრო დიდია აქ მოყვანილი სიტყვების მნიშვნელობა.

პირველი მსოფლიო ომის წლებში განსაკუთრებით გაძნელდა ქურნალის ბეჭდვა. ბევრ ხელისმომწერს ანასტასია უფასოდ ან ფასდაკლებით უგზავნიდა ქურნალს. უარესად მძიმე აღმოჩნდა რედაქციისათვის 1916 წელი. ამ წელს „ჯეჯილის“ რედაქციამ მკითხველებს გაუგზავნა ნაბეჭდი მიმართვა: „ამ გაკვირებულ დროში, როდესაც ქურნალის გამოცემა ჯდება არა თუ სამჯერ და ოთხჯერ მეტად და თვით ქალაქიც ძნელად იშოვება, [რედაქცია] ცალკე საჩუქრად წიგნების დაპირებას ვერ შესძლებს. ამასთანავე ხელის მოსაწერ ფულსაც არ უმატებს, რადგან უმეტესი ნაწილი ხელის მომწერლებისა არაან სკოლები და ლარიბი სამკითხველოები. ამიტომ რედაქცია სთხოვს ყველას, რომ თავის ნაცნობებში გაავრცელოს „ჯეჯილი“ და ამით შევკაძლებინოს პირნათლად ჩვენი დაპირების შესრულება“⁸¹. აქვე რედაქცია იუწყებოდა, რომ ფასდაკლებით ყიდის „ჯეჯილის“ ყველა წლის ნომრებს თავისი საჩუქარი წიგნებით.

1916 წლის მეორე ნომრიდან ქურნალი მდარე ხარისხის. მოყვითალო ქალაქებზე იბეჭდებოდა⁸². ამ წელს შესძლო ანასტასიამ ქურნალის თორმეტეც

⁷⁷ „დროება“, 1910, № 47; საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმი, № 17780.

⁷⁸ ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 505. საზეიმო დღის შემოსავალი (144 მან.) გადაწყვიტეს „ჯეჯილის“ გამოწერა სოფლის სკოლებსათვის.

⁷⁹ „ერი“, 1910, № 2.

⁸⁰ „დროება“, 1910, № 50.

⁸¹ ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 171.

⁸² აი, რას სწერს ე. თაყაიშვილი ნიკო მარს 1916 წლის 21 იანვარს: „ჩვენი საზოგადოების (იგულისხმება საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზ-ბა) გამომცემლობითი მუშაობა შეჩერდა, ვინაიდან სრულებით ქალაქი აღარ მოიპოვება ტფილისში და ამწყობებსაც ვერ ვმოულობთ“ (ნ. მარის ფონდი, № 97): „ტფილისში ყოველგვარა გამომცემლობა შეწყდა ჩვენი მხრით, ვინაიდან არ იშოვება არც ქალაქი, არც სხვა მასალა“ (1916 წ. მარტი, იქვე, № 98).

ნომრის დაბეჭდვა, შემდგომ წლებში კი „ჩევილის“ რამდენიმე ნომერი იბეჭდებოდა მხოლოდ. მოგონებაში უკანასკნელი წლების მოღვაწეობაზე ანასტასია წერს: „თანდათან ძნელი გახდა „ჩევილის“ გამოცემა. 1916 წ. დიდი ვაივაგლახით წელიწადი ბოლომდის გავიყვანე. 1917 წ. აღარც დასაბეჭდი ქალაქი იზოვებოდა და არც სტამბა... ისე, რომ გამოვეცი „ჩევილის“ ორი დიდი ნომერი და ორი პატარა, სახელათ „კუნწულა“. არც 1918 წელიწადმა გამილიმა, ნაცნობების წყალობით დავბეჭდე ექვსი ნომერი — 5 წიგნი. მაგრამ 1919 წელიწადმა გამილიმა. 30 წელიწადი სრულდებოდა „ჩევილის“ არსებობისა, მომეხევივნენ დიდი და პატარა... და მშვენიერად ჩაიარა თეატრში გამაჩთულმა „ჩევილის“ დილამ. მართალია ექვსი წიგნის მეტი არ გამოვეცი, მაგრამ საშუალება მომეცა 1920 წელს დამეჭეკა 7 წიგნი“⁸³.

ანასტასიას ფონდს შემოუნახავს „ჩევილის“ 30 წლასთავისადმი მიძღვნილ დილაზე მის მიერ წარმოთქმული სიტყვის შავი. „ბავშვებო! — მიმართავს ან. თუმანიშვილი პატარა მკითხველებს, — ათი წლის წინეთ, როდესაც ოცი წლის „ჩევილის“ ზეიმი იყო, მე ისე უძღურათ ვგრძნობდი ჩემ თავს, რომ მეგონა ორიოდ წელსაც ვეღარ ავიტანდი შრომას. მაგრამ ხედავთ, ბავშვებო, ათი წელიწადი გავიდა მას აქეთ და მე კი ისევე მედგრათ, სულით და გულით ვემსახურები „ჩევილს“. იცით რატომ, ჩემო პატარებო, რა მაცოცხლებს და მამაცათ მხდის, საქმის სიყვარული, მხოლოდ სიყვარული.

ამ ოცდაათი წლის განმავლობაში „ჩევილის“ მკითხველნი ბევრნი დავაკაცდნენ, ოჯახს მოეკიდნენ... და თუ ყველა მადლობით მოიხსენიებენ ჩემ ამაგს, მე იმითაც დაჟილდოვებული ვიქნები“⁸⁴.

1920 წელს უკანასკნელად გამოვიდა „ჩევილი“ ანასტასიას რედაქტორობით. გასაბჭოების შემდეგ საქართველოში სახალხო განათლების კომისარიატის მთავარმმართველობასთან დაარსდა სარედაქციო კოლეგია. „ჩევილის“ და „ნაკადულის“ რედაქციები გაერთიანდა. ამიერიდან უნდა გამოსულიყო ორივე ეურნალი. ოღონდ „ჩევილი“ მოზრდილთათვის, „ნაკადული“ კი მცირეწლოვანთათვის. სარედაქციო კოლეგიამ შესთავაზა ანასტასიას თანამშრომლობა, მაგრამ იგი უკვე 73 წლის მოხუცი იყო, გრძნობდა, რომ ადგილი ახალგაზრდებს ეკუთვნოდა და გავიდა სარედაქციო კოლეგიის შემადგენლობიდან.

31 წელიწადი ხელმძღვანელობდა ანასტასია თუმანიშვილი „ჩევილს“. ეურნალის გამოცემა მან ისეთ დროს დაიწყო, როდესაც არც ტრადიცია არაებობდა საქართველოში საბავშვო პერიოდული გამოცემისა და არც შესაფერისი მატერიალური ბაზა. „ამ ოცი წლის განმავლობაში არ დაბეჭდილა თითქმის არც ერთი ნომერი „ჩევილისა“, რომ მე თვითონ არ დავსწრებოდი სტამბაში მისი ყოველი ფორმის დაბეჭდვას“, — წერს ანასტასია ავტობიოგრაფიაში⁸⁵. სტამბადა სტამბაში დაატარებდა ანასტასია „ჩევილს“: ხან სტამბის პატრონი შეხვდებოდა უპირო, ხან კი უეციც ასოთამწყობი⁸⁶.

„მე არც სუბსიდიას ვიღებ ვისმესგან და არც ბლომ ჩამავირს. და თუ ვმუშაობ და ჩემი ჯიბიდან ყოველწლივ ბლომათ ვხარჯავ ფულს, მხოლოდ იმიტომ,

⁸³ ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 11; 1920 წლის იანვარში „ჩევილიმა“ წერა-კითხვის საზოგადოებისაგან საჩუქრად მიიღო 1000 მანეთი (სცა, ფონდი 481, საქმე № 1955).

⁸⁴ ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 178.

⁸⁵ „ერი“, 1910, № 2.

⁸⁶ ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 185.

რომ მგონია სარგებლობა მომაქვს ახალთაობისათვის და უნაგაროთ მიყვარს ეს საქმე“, — ვკითხულობთ ან. თუმანიშვილის მიერ მ. გველესიანისადმი გაგზავნილ წერილში⁸⁷.

საქმისადმი სიყვარული აძლევდა ანასტასიას იმ მხნეობასა და ენერგიას, რომელიც მას სჭირდებოდა იმისათვის, რომ ეძებნა მასალები და კლიშეები, ეშოვნა ფული და საწერი ქაღალდი. ეწერა და ეთარგმნა მოთხრობები „ჭეჭილისათვის“, გადაელახა მის წინ აღმართული ყველა სიძნელე.

„მე ვარ იმის მოწმე, თუ რამოტელა ენერგია გჭირდებოდათ თქვენ მეტადრე ამ ბოლო წლებში. სხვა თქვენ ალაგას დიდი ხანია თავს დაანებებდა და არ შეწუხდებოდაო“, — წერდა ანასტასიას „ჭეჭილის“ 20 წლისთაზე ანიკო წუწუნავა⁸⁸.

ერთგულად ემსახურა ან. თუმანიშვილი „ჭეჭილს“, მას შეალია ძალოვნეცა და ქონებაც, მაგრამ თავის მიზანს ანასტასიამ მიაღწია. „„ჭეჭილმა“ მრავალ ბავშვს შეაყვარა წიგნი, გაუხსნა გონება და გახადა მშრომელი ხალხისათვის სასარგებლო კაცი“, — აღნიშნავდა ე.კ. გაბაშვილი ან. თუმანიშვილის გარდაცვალების გამო⁸⁹.

„ჭეჭილმა“ გამოზარდა ქართველი საბავშვო მწერლების მთელი წყება. მან ააღებინა ხელში კალამი ბევრ არაპროფესიონალ მწერალსაც. მრავალი მათგანი ხანგრძლივი დროის მანძილზე დიდი სიყვარულით, უნაგაროდ ემსახურებოდა „ჭეჭილს“. ანასტასიას და მისი თანამშრომლების თავდადებულმა შრომამ გახადა „ჭეჭილი“ მიმზიდველი ქართველი ბავშვებისთვის. „ჭეჭილი“ აყვარებდა მათ კითხვას, აწვდიდა გონებრივ საზრდოს, უღვიძებდა სამშობლოს სიყვარულს.

87 ან. თუმანიშვილის ფონდი, № 248.

88 იქვე, № 796.

89 „დროშა“, 1932, № 3—4.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნერებათა აკადემიის
კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა)

ლუიან მენაბდე

რუსთველი ამერიკაში

დიდი ქართველი პოეტისა და მოაზროვნის შოთა რუსთველის უკვდავი აოგმა კარგა ხანია გაცდა ეროვნულ საზღვრებს და საპატიო ადგილი დაიმკვიდრა მსოფლიო კულტურის საგანძურში. საუკუნე-ნახევარზე მეტია, რაც მას კითხულობენ, ეცნობიან, სწავლობენ სხვადასხვა ქვეყნის მწერლები თუ მეცნიერები. დაახლოებით ამდენივე ხანია მის შესახებ იბეჭდება წიგნები, წერილები და შენიშვნები მსოფლიოს ხალხთა ენებზე.

უკანასკნელ წლებში რუსთველი კიდევ უფრო მეტად დამკვიდრდა საერთაშორისო ასპარეზზე. ინტენსიურად გაიშალა მუშაობა მსოფლიო კულტურის ისტორიაში მისი როლისა და მნიშვნელობის გასარკვევად, გადაადგა სერიოზული ნაბიჯები რუსთველისათვის ღირსეული ადგილის მისაჩენად ზოგადსაკაცობრიო სულიერ საგანძურში. „ვეფხისტყაოსნის“ შეფასება სდება მსოფლიო კულტურის შუქზე — სიტყვაკაზმული მწერლობის გამოჩენილ ნიმუშებთან შედარებით და მისი სიდიადის წარმოჩენით. ყოველივე ეს ხდება არა ლიტონი მსჯელობითა და ზოგადი განცხადებებით, არამედ სპეციალური მეცნიერული კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილი მასალის მიუღვამელი ანალიზის საფუძველზე.

რუსთველის ხსენებას უცხოეთის ბევრ ქვეყანაში XIX საუკუნის დამდეგიდან ვხვდებით. მაგალითად, ჩვენთვის ცნობილი მასალებით რუსთველი გერმანიაში იხსენიება 1804 წლიდან, საფრანგეთში — 1810 წლიდან, პოლონეთში — 1830 წლიდან და ა. შ. ამ მხრივ ამერიკის ქვეყნებში განსხვავებული ვითარებაა. მართალია, ამერიკის საზოგადოებრიობას „ვეფხისტყაოსნის“ გაცნობა ადრევე შეეძლო (მაგალითად, პოემის მ. უორდროპისეული თარგმანით და ინგლისურენოვანი რუსთველოლოგიური ლიტერატურით), მაგრამ ამერიკელთა მიერ რუსთველის ხსენება, მისი შეფასება და აღიარება რამდენადმე გვიანდელი მოვლენაა. მიუხედავად ამისა, არ შეიძლება არ აღენიშნოთ. რომ შორეულ კონტინენტზე უკვე გარკვეული მუშაობა ჩატარდა რუსთველისა და მისი პოემის შესწავლისა და პოპულარიზაციის მიზნით; „ვეფხისტყაოსნის“ მრავლისმთქმელი სტრიქონები უძღვენეს სხვადასხვა ქვეყნის ცნობილმა მწერლებმა, მეცნიერებმა და ა. შ. ზოგმა ავტორმა რუსთველს გზა გაუკვალა — თავის ერს წარუდგინა მისი პოემა და თავისი მოსაზრებებიც გააცნო მკითხველ საზოგადოებას (გუსტაეო დე ლა ტორე ბოტარო — ჩილე), რამდენიმე ზოგადად ვანიხილა პოემა (ზოსე მიგელ ვარჩესი — ჩილე, მონიკა უაიტი — კანადა და სხვ.). ზოგიერთმა კვლევის საგნად გაიხადა რუსთველოლოგიის ცალკეული საკითხები (თეიმურაზ ბაგრატიონი — აშშ, ლუის ფრენსის სოლანო — აშშ და სხვ.). რუსთველის პოემით აღფრთოვანებულმა მწერლებმა და მეცნიერებმა არა ერთგზის გამოხატეს უღრმესი სიყვარული და პატივისცემა ამ დიდებულა

ქმნილებისადმი (კარლოს დრუმონდ დე ანდრადე — ბრაზილია, ფრანცისკო კოლოანე — ჩილე, ხოსე ანტონიო პორტუონდო — კუბა, რომან იაკობსონი — აშშ და სხვ.). საგულისხმოა, რომ „ვეფხისტყაოსანმა“ შთააგონა ზოგიერთი პოეტი (ჩო უოლსი — კანადა), კომპოზიტორი (პედრო ნუნეს ნავარეტე — ჩილე). მხატვარი (ს. მონტესინი — ჩილე); გამოჩენილმა მწერალმა კარლოს აუგუსტო ლეონმა (ვენესუელა) თავის უკანასკნელ ლექსთა კრებულს ეპიგრაფად რუსთველის სიტყვები წაუძღვარა.

ყოველივე აღნიშნული მოწმობს, რომ რუსთველი საკმაოდ დამკვიდრდა ამერიკის საზოგადოებრივი ცხოვრების სარბიელზე და მისი პოემის მხატვრულ-ლიტერატურულმა და კულტურულ-ისტორიულმა მნიშვნელობამ იქ აღიარება პოვა. ამ გარემოებამ ქართველი საზოგადოებრიობის წინაშე დასახა ახალი ამოცანა, რაც ამერიკის ქვეყნებში შექმნილი რუსთველოლოგიური ლიტერატურის შესწავლა-შეფასებასა და ათვისებაში მდგომარეობს. ქვემოთ ზოგადად მიმოვიჩილავთ ამერიკის რამდენიმე ქვეყნის მოღვაწეთა რუსთველოლოგიურ ნააზრევს.

აშშ. ჩვენ არ მოგვეპოვება ზუსტი ცნობა იმის თაობაზე, თუ რომელი წლიდან იხსენიება რუსთველი (ან „ვეფხისტყაოსანი“) ამერიკის შეერთებულ შტატებში. ქართულ პრესაში 1939 წელს დაიბეჭდა ცნობა ამერიკული გამომცემლობის მიერ „ვეფხისტყაოსნის“ ინგლისურა თარგმანის გამოქვეყნების შესახებ¹, მაგრამ ეს გამოცემა არ გვიჩვენებს და არც რაიმე მნიშვნელოვანი ცნობა შეგვხვედრია მასზე.

40-იანი წლებიდან რუსთველისა და მისი პოემის ხსენებას ხშირად ვხვდებით ამერიკულ ენციკლოპედიებში. მაგალითად, საკმაოდ ცნობილი ამერიკული ენციკლოპედიის („ენციკლოპედია ამერიკანა“) 1945 წლის გამოცემაში დაბეჭდილია პატარა წერილი, რომელშიც გვხვდება მსჯელობა ქართულ ლიტერატურაზე, დასახელებულია რამდენიმე ქართველი მწერალი და ორიგინალური თუ თარგმნილი თხზულება, საგანგებოადა გამოყოფილი შოთა რუსთველი და მისი „ვეფხისტყაოსანი“²; ამ ენციკლოპედიის შემდგომ გამოცემაში ყურადღება გამახვილებულია ქართული ლიტერატურის კლასიკურ პერიოდზე, „გამოჩენილ ქართველ პოეტ“ შოთა რუსთველსა და მის ცნობილ პოემაზე³.

1959 წელს გამოქვეყნებულ ერთ ენციკლოპედიაში ჩვენს ქვეყანას მიეძღვნა სპეციალური წერილი, რომელიც, მართალია, მოკლეა და ზოგადი, მაგრამ შეიცავს ცნობებს ქართულ ლიტერატურაზეც, იხსენიებს თამარ მეფის ხანის მოზრდილ პოემა „ვეფხისტყაოსანსა“ და მის ინგლისურ თარგმანს⁴. მომდევნო წელს გამოქვეყნებული ენციკლოპედიის საქართველოსადმი მიძღვნილ წერილში რუსთველი „ქართული ლიტერატურის ერთ-ერთ ფუძემდებლად“ იხსენიება, მისი პოემა XIV საუკუნის ნაწარმოებადაა მიჩნეული⁵. მეორე წერილი სპეციალურად ეთმობა ქართულ ლიტერატურას და ბევრ ქართველ მწე-

¹ „ვეფხისტყაოსნის“ ამერიკული გამოცემა, „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 3. III. 1939, № 50 (3649).

² Georgians. The Encyclopedia Americana, XII, New York—Chicago, 1945, გვ. 490—491.

³ Georgian SSR. The Encyclopedia Americana, XII, New York—Chicago, 1949, გვ. 490—491.

⁴ Georgian. Standard Reference Encyclopedia, XI, New York, 1959, გვ. 3981—3982.

⁵ Georgia. (Georgian SSR). Collier's Encyclopedia. VIII, New York—Toronto, 1960, გვ. 388—389.

რალსა და თხზულებას იხსენიებს, მაგრამ „ვეფხისტყაოსანი“ აქაც XIV საუკუნითაა დათარიღებული⁶. მდგომარეობა ნაწილობრივ გამოსწორდა მომდევნო ხანაში. 1963 წელს დაბეჭდილ ენციკლოპედიაში მართებულადაა აღნიშნული, რომ XII—XIII საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოს პოლიტიკურ-კულტურული ცხოვრება აღმავლობის გზაზე იდგა: მაშინ მოღვაწეობდა შოთა რუსთველი, რომელსაც ეყუთენის „ეროვნული პოემა“ „ვეფხისტყაოსანი“⁷.

ამრიგად, ამერიკის შეერთებული შტატების საზოგადოებრიობას ზოგადი ცნობები რუსთველსა და მის პოემაზე შეეძლო მიეღო საკუთრივ ამერიკული ენციკლოპედიებიდან. დამატებით უნდა აღვნიშნოთ, რომ ცნობილი ინგლისური ენციკლოპედია („ენციკლოპედია ბრიტანიკა“). რომელიც ზოგჯერ ამერიკაშიც ქვეყნდებოდა, მკითხველებს კიდევ უფრო მეტ მასალას აწვდიდა დიდ ქართველ პოეტზე⁸.

ამერიკის შეერთებული შტატების მოღვაწეთა ინტერესის ზრდა „ვეფხისტყაოსნისადმი“ განსაკუთრებით შეიმჩნევა 60-იანი წლებიდან და უშუალოდაა დაკავშირებული იმ დიდ დღესასწაულთან, რომლითაც აღინიშნა რუსთველის დაბადების 800 წლისთავი.

1966 წელს საქართველოში ჩამოვიდა ცნობილი ამერიკელი მეცნიერი, პარკარდის უნივერსიტეტისა და მასაჩუსეტის ტექნოლოგიური ინსტიტუტის პროფესორი რომან იაკობსონი. მან გაიკნო ჩვენი ქვეყანა, ჩვენი კულტურულ-მეცნიერული ცხოვრება, წაიკითხა საჯარო ლექციები („თანამედროვე ენათმეცნიერების განვითარების პერსპექტივები“, „სტრუქტურული ლინგვისტიკისა და პოეტიკის განვითარების გზები“ და სხვ.)⁹, მონაწილეობა მიიღო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიაში, რომელიც მიუძღვნა რუსთველის დაბადების 800 წლისთავს; წარმოთქვა სიტყვა, რომელიც მაშინვე გამოქვეყნდა¹⁰.

რ. იაკობსონის დაკვირვებით, „თამარ ჰეფის ღროინდელი ქართული ზოგზია მკიდროდაა დაკავშირებული იმ უჩვეულო აღმავლობასთან, რომელიც მსოფლიო პოეზიას ახასიათებდა XII საუკუნის დასასრულსა და XIII საუკუნის დამდეგს. რუსთველის პოემაში ცოტა არაა ამ მოძრაობის მანიშნებელი“.

ამგოიკელ სწავლულის სიტყვით. „ვეფხისტყაოსანი“ რამდენადმე ახლოსა ბიზანტიურსა და ირანულ-არაბულ სამყაროსთან, მაგრამ „ამავე დროს მკვეთრად განსხვავდება როგორც დასავლური. ისე აღმოსავლური პოეზიის ნიმუშებისაგან და აღსაესეა ორიგინალური ქართული კოლორიტით“; რუსთველის პოეტური სამყარო მკიდრო კავშირშია ქართულ ფერწერასთან (კერძოდ,

⁶ Georgian Literature, Collier's Encyclopedia, VIII, New York—Toronto, 1960, გვ. 400.

⁷ Georgian SSR or Georgia, The Columbia Encyclopedia, New York—London, 1963, გვ. 814.

⁸ Georgian Literature, The Encyclopaedia Britannica, X, London—New York, 1932, გვ. 203 (მეორდება სხვა გამოცემებშიც. იხ.: მავალიაძე, 1959 წლის გამოცემა—X, Chicago—London—Toronto, გვ. 203; 1963 წლის გამოცემა—X, London—Chicago—Geneva—Sydney—Toronto, გვ. 203 და სხვ.); D. M. La [n] d. Georgian Literature, Encyclopaedia Britannica, X, Chicago—London—Toronto—Geneva—Sydney—Tokyo, 1965, გვ. 228.

⁹ ბ. თარხნიშვილი, რომან იაკობსონი საქართველოში, „ლიტერატურული საქართველო“, 16. IX. 1966, № 38 (1519).

¹⁰ რ. იაკობსონი, კაცობრიობის დიდი საგანჭერი, „თბილისის უნივერსიტეტი“, 20. IX. 1966, № 29 (693).

ყინწვისის მხატვრობასთან), მისი ენა მძლავრი და მომაჯადოებელია. მკვლევარი საგანგებოდ ამახვილებდა ყურადღებას „ვეფხისტყაოსნის“ პოეტიკის შესწავლის აუცილებლობაზე.

არანაკლებ საინტერესოა რ. იაკობსონის საუბარი გაზეთის კორესპონდენტთან. მეცნიერმა დიდი კმაყოფილება გამოთქვა „საქართველოსთვის ესოდენ ღირსშესანიშნავ დღეებში“ — საიუბილეო ზეიმის ქამს თბილისში ყოფნის გამო და „გენიალური პოეტისა და მოაზროვნის“ შოთა რუსთველის „ღრმად ორიგინალურ ეროვნულ“ პოემას ამჯერადაც მაღალი შეფასება მისცა¹¹.

1968 წელს ნიუ-იორკში დაიბეჭდა თეიმურაზ ბაგრატიონის ბროშურა „შოთა რუსთველი (ადამიანი მის ხანაში და 800 წლის შემდეგ)“¹²: ესაა კონტად გამოცემული პატარა წიგნაკი, რომელიც შემკულია რუსთველისა და თამარის პორტრეტებითა და „ვეფხისტყაოსნის“ ი. თოიძისეული ილუსტრაციებით.

თ. ბაგრატიონი იცნობს რუსთველოლოგიურ ლიტერატურას (სახელდობრ, კ. კეკელიძის, შ. ნუცუბიძის, ა. ბარამიძის, ნ. სალიას, რ. ლაფონის, დ. ლანგისა და სხვათა შრომებს), იყენებს „ვეფხისტყაოსნის“ რამდენსამე თარგმანს, იხილავს რუსთველსა და მის პოემასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ საყურადღებო საკითხს, მკითხველებს აცნობს პოემის შინაარსს და აწვდის საინტერესო მასალას (მაგრამ, სამწუხაროდ, შეცდომებისგან ყოველთვის დაზღვეული არაა).

ბროშურის დასაწყისში მიმოხილულია XII—XIII საუკუნეების საქართველოს პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი მდგომარეობა და კულტურულ-საზოგადოებრივი ცხოვრება. შოთა რუსთველის „ვეფხისტყაოსანი“ მიჩნეულია თამარის ხანის აყვავებული ქართული კულტურის ორგანულ ნაწილად.

თ. ბაგრატიონი საგანგებოდ წარმოაჩენს რუსთველის ეროვნულ საფუძვლებს, მისი პოემის კავშირს მშობლიური კულტურის მრავალსაუკუნოვან ტრადიციასთან. მისი სიტყვით, იმ პერიოდში, როდესაც რუსთველი წერდა თავის პოემას, საქართველო სამი სხვადასხვა სამყაროს, — ქრისტიანულის, ელიზური-სა და მაჰმადიანურის, — მოძალბებულ გავლენას განიცდიდა. მაგრამ დიდმა პოეტმა თავის თანამოღვაწეებთან ერთად შეძლო ამ გავლენის შენელება და შერწყმა საკუთარ ეროვნულ კულტურასთან. რუსთველის პოემაში არეკლილია ბერძნული ფილოსოფიის, არაბული ასტრონომიისა და ირანული პოეზიის ტრადიციები, მაგრამ მას ძირითადად ქართული ეროვნული სახე აქვს. „ვეფხისტყაოსანი“ თავიდან ბოლომდე წმინდა ქართული ხასიათისაა, დაწერილია შესანიშნავი ქართული ენით და ასახავს XII—XIII საუკუნეების საქართველოს ყოფას.

თ. ბაგრატიონმა სპეციალურად დაახასიათა „ვეფხისტყაოსნის“ გმირები, სახელოვანი რაინდები, რომელთა განუზომელი ძალა და შამაცობა სამართლიანობის დაცვის, სუსტთათვის დახმარების აღმოჩენისა და ბოროტების დათრგუნვისკენაა მიმართული. რუსთველის გმირებს თანდაყოლილი კეთილშობილება და სათნოება ახასიათებთ, ყველა ადამიანურა ღირსება ამშვენებთ. მათი მიჯნურობა ზნესრულია და სპეტაკი; მიჯნურის მთავარი მიზანი სატფოსთან ქორწინებაა. ეს მას განასხვავებს იტალიური რენესანსის გმირებისაგან, რომელთა სატფოები ხშირად გათხოვილი მანდილოსნება არიან.

¹¹ „Золотий век поэзии“. „Вечерний Тбилиси“, 3. X. 1966, № 232 (1519).

¹² Th. Bagration, Shota Rustaveli (A Man in his Time and Eight Hundred Years Later), New York, 1968.

თ. ბაგრატიონისათვის ცნობილია, რომ რუსთველს ხშირად ადარებენ დანტეს, პეტარაკას, ბოკაჩოს, შექსპირს, გოეთეს. მისი სიტყვით, უსაფუძვლო და უხერხულია ამ უღიგეს ტიტანთა ერთ სიბრტყეზე მოთავსება შედარების მიზნით, რადგან ყოველი მათგანი კაცობრიობის ისტორიის სხვადასხვა ხანასა და პირობებში მოველინა ლიტერატურას და მიუხედავად იმისა, რომ არც ერთ ამ ვარსკვლავს ჩაქრობა არ უწერია, მათი ერთი საზომით შეფასება სწორი არ უნდა იყოს.

თ. ბაგრატიონმა ამერიკელ მკითხველებს ბევრი საყურადღებო ცნობა მიაწოდა რუსთველსა და მის ნაწარმოებზე. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ის პატარა წინასიტყვაობა, რომელიც თ. ბაგრატიონის ბროშურას წაუმძღვარა ამერიკელმა მეცნიერმა, ვაშინგტონის ჯორჯთაუნის უნივერსიტეტის პროფესორმა კირილ თუმანოვმა. ცნობილმა მედიევისტმა, რომელმაც თავის შრომებში არა ერთგზის განიხილა საქართველოს ისტორიის საკითხები, ამჯერად ყურადღება გაამახვილა ქართულ ცივილიზაციაზე, რომელიც, მისი აზრით, წარმოადგენს სმელთაშუა ზღვის ცივილიზაციის, ირან-საბერძნეთის კულტურათა ერთგვარ სინთეზს. საქართველოში მოხდა ორი სამყაროს, — ქრისტიანულისა და მაჰმადიანურის, — კულტურული ნაკადების შეხვედრა და შერწყმა. ამ მრავალმხრივ მემკვიდრეობას წარმოაჩენს რუსთველის პოემა, რომელშიც შეზავებულია ნეოპლატონიზმი და სუფიზმი, ელინური და ირანული კულტურის ელემენტები, რომელთა შორის აშკარად გამოიყოფა ქართული ელემენტები.

უკანასკნელ წლებში ქართული ლიტერატურით, კერძოდ, რუსთველით იალზე დაინტერესდა ჰარვარდის უნივერსიტეტის პროფესორი, ფრანგულ-პროვანსული ლიტერატურის თვალსაჩინო სპეციალისტი ლუის ფრენსის სოლანო. იგი პირველად 1968 წელს ჩამოვიდა საქართველოში. გაიცნო ჩვენა სულერი კულტურა, შეიყვარა „ვეფხისტყაოსანი“, შეისწავლა რუსთველოლოგიური ლიტერატურა, დააგროვა მასალები და დაამუშავა თემა „მიჯნურობა შუა საუკუნეების ქართულ პოეზიაში“. სამშობლოში დაბრუნებულმა ფართო აუდიტორიის წინაშე წაიკითხა ვრცელი ლექცია და ბევრ თანამემამულეს გააცნო რუსთველის სიდიადე¹³. შემდეგში ჰარვარდის უნივერსიტეტში წაიკითხა კურსი „შუა საუკუნეების პროვანსული პოეზია, მისი წყაროები და ანალოგიები“. პროვანსულ პოეტებზე მსჯელობისას იგი რუსთველური მიჯნურობის საკითხებსაც განიხილავდა.

1970 წლის გაზაფხულზე ლ. სოლანო კვლავ ეწვია თბილისს და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტში წაიკითხა მოხსენება („კრეტიენ დე ტრუა და რუსთველი“), რომელშიც მრავალი საინტერესო პარალელი გაავლო დასახელებული მწერლების თხზულებათა შორის; 2 აპრილს გამოვიდა ტელევიზიით და ქართულ ენაზე წარმოთქვა სიტყვა, რომელიც შემდეგ გამოქვეყნდა კიდევ¹⁴.

13 ლუის სოლანოს ლექცია, „ლიტერატურული საქართველო“, 13.VI.1969, № 24(1661). ლექტორის სიტყვით. აუდიტორია შედგებოდა ასპირანტებისა და ცნობილი პროფესორებისაგან. ისინი აღტაცებული დარჩნენ. არც ერთ მათგანს არ გაეგონა მანამდე რუსთველის სახელი.

14 ლ. სოლანო, რუსთველის გენია მიძღვარა წინ, „ლიტერატურული საქართველო“, 9. X. 1970, № 41 (1730).

ლ. სოლანომ ქართველ საზოგადოებას ამცნო, თუ როგორ შეისწავლა ქართული ენა რუსთველის დახმარებით, როგორ „უძღოდა წინ მისი გენია“ და მან, — როგორც მკვლევარმა და ლექტორმა, — რა გააკეთა რუსთველის პოპულარიზაციისათვის ამერიკის შეერთებულ შტატებში.

განხილა რა რუსთველის პოემა, ლ. სოლანომ მაღალი შეფასება მისცა მას. მეცნიერის აზრით, „ვეფხისტყაოსნის“ უმთავრესი თვალსაჩინო ნიშანი ჰუმანიზმია. თუმცა „რუსთველი ფაბულის დიდი ოსტატია, მაგრამ ძირითადად ფილოსოფოსია“ და მისი ყურადღების ცენტრში ადამიანი დგას. ამასთანავე იგი „უნიკალურია მიჯნურობის გაგებაში. მრავალი ჯრის ლატერატურა იცნობს ვაჟკაც გმირებს, ლამაზ ქალებს, ლამაზ სიყვარულს, მაგრამ არსად არ არის ის შეხმატებილება, რასაც რუსთველის პოემაში ვხვდებით. პირველივე სტროფებიდან ეგრძნობთ, რომ პოეტი მთელ სამყაროზე ფაქრობს და ამავე დროს მისი საგანია ადამიანის ინდივიდუალური არსება“.

ლ. სოლანო „ვეფხისტყაოსანს“ დაკვირვებით იკვლევს, მსოფლიო მასშტაბის პოეტურ შედეგად მიიჩნევს და ენერგიულად იღვწის მისი პოპულარიზაციისათვის თანამემამულეთა შორის.

უკანასკნელად უნდა მოვიხსენიოთ ის მუშაობა, რომელიც ამერიკის შეერთებულ შტატებში ჩაატარა ცნობილმა ინგლისელმა ქართველოლოგმა პროფესორმა დევიდ ლანგმა (ამ მეცნიერის არაერთ შრომაში დასმული და განხილულია რუსთველოლოგიური პრობლემების ძირეული საკითხები. ამ შრომათა მეტი ნაწილი ევროპაში გამოქვეყნდა).

1964—1965 წლებში დ. ლანგი ლექციებს კითხულობდა კალიფორნიის უნივერსიტეტში (ლოს-ანჯელოსი)¹⁵. იგი თავის მსმენელებს ქართველოლოგიურ დისციპლინებს ასწავლიდა და რუსთველსაც აცნობდა. 1965 წლის აპრილში დ. ლანგი ამერიკის შეერთებული შტატების აღმოსავლეთკონდენციის საზოგადოების გენერალური ასამბლეის სხდომაზე (ჩაკაგოში) გამოვიდა მოხსენებით თემაზე „შოთა რუსთველი და შუა საუკუნეების ქართული ეპოსი“. მომხსენებლის ცნობით, „ამ მნიშვნელოვანი საზოგადოების ისტორიაში, რომელიც ათასობით წევრს აერთიანებს ამერიკის შეერთებული შტატების წამყვანი უნივერსიტეტებიდან და აკადემიებიდან. ეს გამოსვლა ქართულ ლიტერატურასთან დაკავშირებულ საკითხებზე პირველი შემთხვევა იყო და აუდიტორია დიდი ინტერესით და კმაყოფილებით შეხვდა მას“¹⁶. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ რუსთველის საქმოდ სრული დახასიათება და მისი პოემის ანალიზი დ. ლანგმა ამერიკელ მკითხველებს მიაწოდა თავისი წიგნით („ქართველები“), რომელიც ამერიკულმა გამომცემლობამ გამოაქვეყნა 1966 წელს¹⁷.

დასასრულს უნდა დავიმოწმოთ რუსთველის განსაკუთრებული პოპულარობის, მისი სიღაღის შეგრძნებისა და აღიარების დამადასტურებელი შემდეგი ფაქტი: ინგლისელმა პოეტმა ალან სილიტოემ 1969 წელს ნიუ-იორკში გამოაქვეყნა პატარა კრებული, რომელშიც დაბეჭდილია ლექსი „ვეფხისტყაოსანი“. მასში ავტორმა ტარიელის ლომ-ვეფხვთან ბრძოლას ეპიზოდი სრულიად

¹⁵ D. M. Lang, Georgian studies in the U. S. A., „Bedi Kar'lisha“, XIX—XX (№ 48—49), 1965, გვ. 210—211.

¹⁶ დ. ლანგი, ვაჟკაცობა. „კომუნისტა“, 25.IX.1966, № 219 (13603). იხ. აგრეთვე Д. Ланг, Растет интерес к стране поэта, „Вечерний Тбилиси“, 28.IX.1966, № 228 (4066).

¹⁷ D. M. Lang, The Georgians, London—New York, 1966, გვ. 172—178.

ახალი პოეტური საშუალებებით გადმოსცა და მეტად ორიგინალური, თანამედროვე ინგლისური ლექსთწყობის ნორმებით გამართული თარგმანი მიაწოდა მკითხველებს¹⁸.

ჩიღე ვიწყებთ რა საუბარს ჩიღეზე, პირველ რიგში უნდა მოვიხსენიოთ ის დიდი მუშაობა, რომელიც ჩაატარა „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანურ ენაზე თარგმნისა და მისი ესპანურენოვან სამყაროში პოპულარიზაციისათვის ჩიღელმა მწერალმა და საზოგადო მოღვაწემ გუსტავო დე ლა ტორე ბოტარომ.

როგორც ცნობილია, „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანურ ენაზე თარგმნა რამდენიმე დაგვიანდა. მართალია, რუსთველის პოემის ესპანურად ამეტყველების სურვილი კარგა ხანია შეიმჩნევა და თარგმნის რამდენიმე ცდაცაა ცნობილი, მაგრამ საქმის დაგვირგვინება უკანასკნელ წლებამდე არ მოხერხდა.

ჩვენი საუკუნის ოცდაათიანი წლების დამდეგს მადრიდის ერთ-ერთ ლიტერატურულ ჟურნალს გამოუქვეყნებია „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური პროზაული თარგმანის ნაწყვეტები¹⁹; ესპანელმა პოეტმა პ.-ი. ბეტრანმა სსრკ მწერალთა კავშირის გამგეობის რუსთველისადმი მიძღვნილ პლენუმზე (თბილისში) 1937 წლის 27 დეკემბერს საზეიმოდ განაცხადა, რომ თარგმნიდა „ვეფხისტყაოსანს“²⁰, მაგრამ თავისი ჩანაფიქრი ვეღარ განახორციელა: 1945 წლის ბოლოს ჟურნალ „ინტერნაციონალური ლიტერატურის“ უკანასკნელ ნომერში გამოქვეყნდა „ვეფხისტყაოსნის“ ნაწყვეტების ესპანური პროზაული თარგმანი, რომელიც ეკუთვნოდა ახალგაზრდა ესპანელ პოეტს, მოსკოვის ერთ-ერთი უმაღლესი სასწავლებლის ესპანური ენის ლექტორს ხოსე ანტონიო დიკოს²¹; რუსთველის საიუბილეო დღესასწაულის დღეებში (1966 წ.) ჟურნალ „საბჭოთა ლიტერატურის“ ესპანურ სერიაში დაიბეჭდა „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური პოეტური თარგმანის ნაწყვეტები²².

არც ერთი ცდა წარმატებით არ დამთავრებულა. ადრე თუ უკანასკნელ ხანს თარგმნილი ნაწყვეტების დაბალი დონე მკითხველ საზოგადოებას ვერ აკმაყოფილებდა; თარგმანში სრულყოფილად არ იყო წარმოდგენილი ორიგინალის თემატურ-შინაარსობრივი სიმდიდრე, იდეურ-აზრობრივი სიღრმე, მხატვრული ლიტერატურული ღირსება. „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური თარგმანის არარსებობა კი მწვავედ იგრძნობოდა (ესპანური ენა ხომ მრავალი ქვეყნის სახელმწიფო ენაა!). სწორედ ამან აიძულა გ. დე ლა ტორე ბოტარო ზელი მოეკიდა რუსთველის პოემისათვის. შეეწავლა „ვეფხისტყაოსნის“ ინგლისური თარგმანი ქართულ დედანთან მიმართებით, ხოლო შემდეგ ქართულ ტექსტს შესწობდებოდა.

გ. დე ლა ტორე ბოტარომ გაიცნო ჩვენი ხალხის ისტორია და კულტურა, შეისწავლა ქართული ენა და ლიტერატურა, გამოიყენა რუსთველოლოგთა კონ-

¹⁸ A. Sillitoe. Love in the Environs of Voronezh. New York. 1969. გვ. 32—33; ნ. ყიასაშვილი. რუსთველი და „კორინთის შემოჯერნა“ (აღნიშნულ ენაზე ლექსის გამო). „კომუნისტ“, 27.VII. 1971. № 170 (15680).

¹⁹ А. Февральский. Руставели и Н. Бараташвили на испанском языке. „Заря Востока“, 7.IV.1946. № 72 (6706).

²⁰ „კომუნისტი“, 30. XI. 1937. № 299 (5100); „საბჭოთა აკრა“, 1938. № 1 (4904). იხ. აგრეთვე „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 20. XI. 1937, № 298 (3298).

²¹ Shota Rustaveli. Iniciación. Narración de los amores Tariel... Trad. J. A. Rico. „La Literatura Internacional“. 1945. № 12. გვ. 17—25.

²² Shota Rustaveli. El Caballero de la Piel de Tigre. Trad. A. Herráiz. „Literatura Soviética“. 1966. № 9. გვ. 126—129.

სულტაცია და სპეციალური შრომები და წლების მანძილზე მუშაობის შედეგად გამოაქვეყნა „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური პროზაული თარგმანი, რომელიც შესრულებულია დედნის საფუძვლიანი ცოდნითა და სიყვარულით, მაღალი წიგნიერი კულტურითა და დახვეწილი ლიტერატურული გემოვნებით, მეცნიერული კეთილსინდისიერებით²³. თარგმანს, მართალია, გამოცემის თარიღად 1964 წელი აწერია, მაგრამ მკითხველებმა წიგნი არსებითად რუსთველის იუბილეს წინა ხანს მიიღეს. იგი შემკულია პოემის ავტორისა და მთარგმნელის სურათებითა და მრავალი ილუსტრაციით.

გ. დე ლა ტორე ბოტაროს თარგმანმა დიდი მოწონება დაიმსახურა და საყოველთაო აღიარება პოვა. ეს ნათლად ჩანს იმ რეცენზიებში, რომლებიც ჩილეს პრესაში გამოქვეყნდა (იხ. ქვემოთ). „ვეფხისტყაოსნის“ თარგმანს მაღალი შეფასება მისცა ესპანეთის მეცნიერებათა აკადემიამ (2.XII.1966), ხოლო ბრაზილიის გამოჩენილი პოეტი კარლოს დრუმონდ დე ანდრადე აღფრთოვანებით სწერდა (23.X.1966) მთარგმნელს: „დიდი ბედნიერებაა იცნობდე შოთა რუსთველის იმ საუცხოო ნაწარმოებს, რომელიც მსოფლიო ლიტერატურის ლექსიკონებსა და ენციკლოპედიებშია შესული. ქვეშაირად აღტაცებული ვარ თქვენი უმაგალითო შრომის ნაყოფით. გარდა ამისა მათებს მშვენიერების სამყარო, რომელსაც ქართული პოემა წარმოგვიჩენს“²⁴.

ჩვენი საზოგადოებრიობა, რომელიც ადრეც დიდი ინტერესით აღევნებდა თვალყურს გ. დე ლა ტორე ბოტაროს მთარგმნელობით საქმიანობას²⁵, გულთბილად გამოეხმაურა „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური თარგმანის გამოქვეყნებას²⁶.

გ. დე ლა ტორე ბოტარომ არა მხოლოდ თარგმნა „ვეფხისტყაოსანი“, არამედ საყურადღებო ნარკვევებიც უძღვნა მას. სახელდობრ, ჭერ კიდევ 1957—1958 წლებში წაუშმდგარა პატარა წერილები ქართულ წიგნებს და ესპანურენოვან სამყაროს მიაწოდა ცნობები რუსთველსა და მის პოემაზე²⁷. ამ წერილებში ნათლად ჩანს ავტორის სიყვარული და პატივისცემა ქართული კულტურისადმი, რუსთველის პოემისადმი. ამ დროს იგი უკვე იცნობდა „ვეფხისტყაოსნის“ ინგლისურ თარგმანს, მუშაობდა ქართულ ტექსტზე, სწავლობდა რუსთველოლოგიურ ლიტერატურას და მიზნად ისახავდა ესპანურად თარგმნის

²³ Sholha Rustaveli, El Caballero de la Piel de Tigre. Traducción G. de la Torre. Santiago de Chile, 1964.

²⁴ მ. შამუღლაშვილი, „ხელით-ხელ საგომანები მარგალიტი“, შოთა რუსთაველი ლათინურ ამერიკაში. „თბილისი“, 4. XII. 1966, № 284 (4129).

²⁵ მ. შამუღლაშვილი, „ვეფხისტყაოსანი“ ესპანურ ენაზე. „თბილისი“, 17. IV. 1958, № 79 (1482); „Витязь в тигровой шкуре“ на испанском языке. „Тбилиси“, 23. IV. 1958, № 84 (1487); გ. იმედაშვილი, „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანურ თარგმანისათვის, „ლიტერატურული საქართველო“, 17. I. 1964, № 3 (1280).

²⁶ მ. შამუღლაშვილი, ერთი ახალი გამოცემა („ვეფხისტყაოსანი“ ესპანურ ენაზე). „თბილისი“, 5. X. 1966, № 234 (4079); С. Серебряков, Поэма Руставели на испанском языке. „Литературная Грузия“, 1956, № 9—10, გვ. 184—187; ც. ჩიქვაშვილი, მღებელა ესპანური თარგმანი. „თბილისი“, 14. VI. 1967, № 138 (4289). იხ. აგრეთვე ი. ლორთქიფანიძე, შორეულ ვახუშტი. „კომუნისტ“, 5. I. 1965, № 2 (13123).

²⁷ G. de la Torre Botarro, Comentario de la obra, წაყვანილი: „ვეფხისტყაოსნის“ მზისმეტყველება. სანტაგო დე ჩილე, 1957, გვ. I—V; მისივე, Dos palabras, წიგნში: „ვეფხისტყაოსნის“ საზოგადოებრივმეტყველება, სანტაგო დე ჩილე, 1958, გვ. I—IV. ქართულად გამოქვეყნდა ამ წინასიტყვაობა შემოკლებული თარგმანით. იხ. გ. დე ლა ტორე ბოტარო, ერის საზამთარო. „კომუნისტ“, 17. VI. 1965, № 150 (13235).

ტექსტის შინაარსობრივ დაახლოებას ორიგინალთან და „პოეტური ქლერალობის იდენტიობის მიღწევას“.

გ. დე ლა ტორე ბოტარო ქართული „საარინდო ეპიკური პოემის“ გაცნობას ბედნიერ შემთხვევად მიიჩნევდა, ხოლო მის თარგმნას — პატივად. მან განიხილა რუსთველის ასტრონომიული ცოდნა და ასტროლოგიური რწმენა, წარმოაჩინა ქართველი პოეტის ზოგადსაკაცობრიო იდეალები, გააანალიზა პოემის მხატვრული კონსტრუქცია, დაახასიათა პოეტური მეტყველების თავისებურებანი, დაძებნა პოემის ქართულ-ეროვნული საფუძვლები. ჩილელმა მთარგმნელმა და მკვლევარმა ესპანურენოვან მკითხველებს დამაჭერებლად ამცნო რუსთველის ზოგადსაკაცობრიო მნიშვნელობა.

გ. დე ლა ტორე ბოტაროს რუსთველოლოგიური წერილებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური თარგმანის წინასიტყვაობა — ვრცელი ნარკვევი, რომელშიც მოცემულია მსჯელობა „ვეფხისტყაოსნის“ კულტურულ-ისტორიულ მნიშვნელობაზე, იდეურ-შემეცნებით ღირებულებაზე, მხატვრულ-ლიტერატურულ ღირსებაზე²³. მთარგმნელმა „ვეფხისტყაოსანი“ მიიჩნია დიდებულ ქმნილებად, უკვდავ „ჰეროიკულ ეპოსად, რომელიც შუქს ჰფენს შუა საუკუნეების წყვილადს და დღესაც მარად უქრობი ალით ბრწყინავს და ფასდაუდებელი მარგალიტია არა მარტო ქართული ლიტერატურისა, არამედ კაცობრიობის კულტურული საგანძურისა“. მან მკითხველებს გააცნო ძველი ქართული ლიტერატურის განვითარების ზოგადი სურათი, ვრცლად მიმოიხილა თამარის ეპოქა, რომელმაც, მისი ჰიტყვით, დასაბამი მისცა სიყვარულის, მეგობრობის, ქალთა სოციალური თანასწორობის იდეებს, აჩვენა საქართველოში ორი სამყაროს — დასავლურ-ქრისტიანულისა და აღმოსავლურ-მაჰმადიანურის კულტურული ნაკადების შეხვედრის გავლენა ადგილობრივ საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე, ქართულ ლიტერატურაზე. მისთვის ხელმისაწვდომი უახლოესი სამეცნიერო ლიტერატურის საფუძველზე მკვლევარმა საკმაოდ სრულად განიხილა რუსთველის ბიოგრაფიის საკითხები (და, სამწუხაროდ, ზოგიერთი ქართველი მეცნიერის შეცდომაც გაიმეორა), საგანგებოდ შეჩერდა მის განათლებაზე და დაასახელა მისი ფილოსოფიური წყაროები, რუსთველური მიჯნურობა შეუდარა ანდალუსიელი პოეტების (იბნ ჰაზმი, იბნ ზაიდუნი, იბნ კუზმანი და სხვ.) გამონათქვამებს და საინტერესო პარალელები გაავლო. არ უგულებელყო არც რუსთველის ე. წ. არმოღწეულ თხზულებათა საკითხი, ყურადღება გაამახვილა რუსთველის პოპულარობაზე როგორც საქართველოში, ისე მის ფარგლებს გარეთ, სპეციალურად დაახასიათა რუსთველის ლექსი. მისი მომაჯადოებელი პოეტური სამყარო, მისი მხატვრულ-გამომსახველობითი ხერხები, აღნიშნა ესპანურად თარგმნის სიძნელენი.

გ. დე ლა ტორე ბოტარომ თანამემამულეებს ბევრი საინტერესო დაკვირვება და ანგარიშგასაწევი მოსაზრება მიაწოდა და „ვეფხისტყაოსანი“ მსოფლიო მასშტაბის პოეტურ შედევრად წარუდგინა.

1966 წლის 29 დეკემბერს ჩილეს მწერალთა ასოციაციამ სანტ-იაგოში, ჩილეს უნივერსიტეტის საპატიო დარბაზში ჩატარა დიდი საზეიმო საღამო, რომელიც მიეძღვნა რუსთველის დაბადების 80 წლისთავს. იგი შესავალი სი-

²³ G. de la Torre Botarro. Prefacio. წიგნი: Shotha Rusthaveli, El Caballero de la Piel de Tigre. გვ. 17—36. ქართულად გამოქვეყნდა შეპოკლებული თარგმანი. იხ. გ. დე ლა ტორე ბოტარო, რანდელა ეპოსი. „კომუნისტა“, 30.IX.1966. № 223 (13607).

ტყვივთ გახსნა ასოციაციის პრეზიდენტმა ფრანცისკო კოლოანემ. ვრცელი მოხსენებით („გენიალური ქართველი პოეტი, მისი ცხოვრების დრო და „ვეფხისტყაოსნის“ მსოფლიო მნიშვნელობა“) გამოვიდა „ვეფხისტყაოსნის“ მთარგმნელი, რომელსაც მრავალი შეკითხვა მისცეს. ერთი შეკითხვა ასეთი იყო: თქვენს მოხსენებაში აღმოსავლელი პოეტი რუსთველი გენიალურ დანტეს შეადარეთ. რამდენად სწორად მიგაჩნიათ ასეთი შედარება? გ. დე ლა ტორე ბოტარომ ამ კითხვას შემდეგი პასუხი გასცა: „რუსთველი დანტეზე გაცილებით მალე დაგას თუნდაც იმით, რომ მან მთელი საუკუნით ადრე და უკეთესად აქადაგა ის, რაც დანტემ დიდი მოგვიანებით დაგვიწერა. მართალია, რუსთველს გასული საუკუნის მსოფლიო თითქმის არ იცნობდა, მას ახლაც არ ვიცნობთ ისე, როგორც ეს საჭიროა, მაგრამ აღნიშნული გარემოება რუსთველის ბრალი სრულიადაც არ არის. ამის მიზეზია ის, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ თავისი კონგენიალური მთარგმნელი ჯერ არ გამოჩენია. ომარ ხიმსაც, სანამ ე. ფიცქერალდი ინგლისურად თარგმნიდა, მსოფლიო არ იცნობდა, მაგრამ ახლა ამ თარგმანით იგი აღმოსავლეთისა და, ვიტყვოდი, მსოფლიოს ლირიკოსთა შორის ცისკრის ვარსკვლავით ბრწყინავს. რა ვუყოთ მერე, ალბათ რუსთველსაც მოველინება თავისი ე. ფიცქერალდი და მაშინ ჰომეროსისა და შექსპირის გვერდით მისი დაყენება პრობლემა აღარ იქნება. ყოველივე ამის მიუხედავად საბჭოთა ეპოქაში ამ გენიოსმა ქართველმა უკვე საკმაოდ დაიმკვიდრა მსოფლიოში თავისი ღირსეული ადგილი“²⁹.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ჩილეს პრესაში გამოქვეყნდა რეცენზიები. რომლებშიც დადებითად იყო შეფასებული „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური თარგმანი. მხედველობაში გვქონდა ერნან დელ სოლარის³⁰, ხოსე მიგელ გარჩესისა³¹ და აგუსტინ ბილა გარიდოს³² რეცენზიები.

ე. სოლარმა მკითხველებს კმაყოფილებით აუწყა, რომ განათლებულმა ჩილელმა ამას წინათ იცხოვრა XII საუკუნეში, იმ ხანის ქართველ პოეტის საზოგადოებაში. მან თავს იღვა დიდი ტვირთი, თარგმნა ვრცელი პოემა. რომელიც თითქმის ყველა ენაზე თარგმნილი იყო გარდა ესპანურისა. რეცენზენტმა მადლობით მოიხსენია გ. დე ლა ტორე ბოტაროს კეთილსინდისიერი და თავდადებული შრომა, მოიწონა ვრცელი წინასიტყვაობა, რომლითაც მთარგმნელმა ქართული ლიტერატურა გააცნო თანამემამულეებს, განიხილა რუსთველის შეხედულება შაირობასა და მიჯნურობაზე და მაღალი შეფასება მისცა „ვეფხისტყაოსანსა“ და მის თარგმანს.

ბ. გარჩესი აღფრთოვანებით შეხვდა რუსთველის პოემის ესპანურ თარგმანს და უაღრესად თბილი რეცენზია გამოაქვეყნა მასზე (რეცენზიას ახლდა ლ. გუდიაშვილის მიერ შესრულებული ორი ილუსტრაცია „ვეფხისტყაოსნისა“) ³³. მისი სიტყვით, ესპანურენოვან მკითხველს რვა საუკუნე დასჭირდა

²⁹ მ. მამულაშვილი, რუსთველი ჩილის სანტ-იაგოში, „თბილისი“. № 1. 1967, № 24 (4175).

³⁰ H. del Solar. რეცენზია: Shota Rusthaveli, El Caballero de la Piel de Tigre, „El Mercurio“, 3. IV. 1966.

³¹ J. M. Garcés. Chileno Tradujo Obra Inmortal De Rusthaveli. „La Tarde“, 13. X. 1966.

³² A. B. Garrido. Octavo centenario, „El Diario ilustrado“. 8. I. 1967.

³³ ამ რეცენზიას მაშინვე გამოეხმაურა ქართული პრესა. იხ. მ. მამულაშვილი. სხვა-ლით-ხელ საოგმანები მარგალიტი“, შოთა რუსთველი ლათინურ ამერიკაში, „ობლისი“, 4. XII. 1966, № 284 (4129).

რუსთველის გასაცნობად. ეს საგრძნობი ხანდაზმულობაა, მაგრამ ახლახან აღამიანმა, რომელიც მუშაობს „პროგრესის, კემპარტების შეცნობისა და უქცნობ ფასეულობათა გაგებისათვის“, დიდი წვლილი შეიტანა კულტურათა გაცნობის, შესწავლისა და დაახლოების საქმეში. მან შეასრულა ტიტანური სამუშაო და გაგვაცნო ჭარბული ლიტერატურის ოქროს ხანის ბრწყინვალე წარმომადგენელი რუსთველი, უკვდავი პოეტი, რომელიც უმღეროდა სიცოცხლეს, სიყვარულს, მეგობრობას. რეცენზენტის დასკვნით, „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანურმა თარგმანმა, რომელიც უარესად მაღალ დონეზეა შესრულებული, კარი გაუხსნა ესპანურად მოლაპარაკე ხალხებს მსოფლიო ლიტერატურის ამ უკვდავი პოეტური ქმნილების შეცნობისაკენ. რეცენზია, რომელიც წარმოადგენს „ვეფხისტყაოსნისა“ და მისი ესპანური თარგმანის ხოტბას, მთავრდება სიტყვებით: „რა დიდი და მშვენიერი დღესასწაულია!“ ნიშანდობლივია, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანურად აქლერება დიდ დღესასწაულად იქნა მიჩნეული.

მესამე რეცენზენტი ა. გარიდო იწონებდა რა „ვეფხისტყაოსნის“ თარგმანს. გაცემას გამოთქვამდა იმის გამო, რომ „დიდებული პოეტის“ „უდიდესი ქმნილება“, რომელიც „მსოფლიო ლიტერატურის შედევრს“ წარმოადგენს და გავრცელებულია თითქმის მთელ მსოფლიოში, ამდენ ხანს „მიუწვდომელი იყო ესპანურენოვანი მკითხველისათვის“.

ჩვენ ზემოთ ვახსენეთ ფრანცისკო კოლოანე — ცნობილი ჩილელი მწერალი. რომელიც სტუმრად იყო საქართველოში რუსთველას იუბილეზე (1966 წ.). ისიც ძალზე აღფრთოვანებული იყო „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური თარგმანის გამოქვეყნებით, მიიჩნევდა ამას მსოფლიოს კულტურათა ურთიერთდაახლოების ფაქტად და ჭარბეულა პოეტის შემოქმედების საკაცობრიო მნიშვნელობის კიდევ ერთ აღიარებად. ამიტომაც რუსთველის იუბილეზე იგი თავს რამდენადმე „თავისიანად“ თვლიდა³⁴. მისი სიტყვით, „რუსთველი და მისი პოემა ნიმუშია იმისა, თუ რა უკვდავია პოეზია“. „შუა საუკუნეების უკუნის პირველი გამცისკროვნების“ შოთა რუსთველის იუბილე. საერთო-სახალხო დღესასწაული „პოეტის ნათქვამისა და ნაზრების შესანიშნავი შეჯამებაა“. მისი დასკვნით, „რუსთველის ჰუმანიზმი აკეთილშობილებს როგორც ცალკეულ ინდივიდებს, ისე მთელ კაცობრიობას“; „რუსთველის უკვდავი ქმნილება გამაძლიერებს ყოველი ერის ლიტერატურას. ყოველი ადამიანი, რომელიც გაიცნობს და შეისწავლის ამ ნაწარმოებს, გამაძლიერებულად იგრძნობს თავს“³⁵.

რუსთველის ზემოხსენებულ საიუბილეო საღამოზე, რომელიც სანტ-იაგოში ჩატარდა, „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური თარგმანის ნაწყვეტები წაიკითხა ინეს მორენომ. მაშინვე შესრულდა ჩილელი კომპოზიტორის პედრო ნუნეს ნავარეტეს მიერ „ვეფხისტყაოსნის“ თემაზე დაწერილი სიმფონიის ფრაგმენტები. მოსაწვევ ბარათზე დაბეჭდილი იყო ჩილელი მხატვრის ს. მონტესინის მიერ შესრულებული პორტრეტი რუსთველისა. მასვე დაუხატავს რუსთველის დიდი პორტრეტი, რომელიც ამშვენებდა საიუბილეო საღამოს სცენას. შემდეგში მხატვარმა და „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური თარგმანის გამომცემელმა მერაბაშვილმა პორტრეტი გადასცეს ლათინური ამერიკის მწერალთა პირვე-

³⁴ გამონათქვამი დაიბეჭდა რუბრიკით: „O витязе грузинского стиха“. იხ. „Заря Востока“, 25. IX. 1966, № 221 (12765).

³⁵ გამონათქვამი დაიბეჭდა რუბრიკით: „ჩვენი სტუმრები — რუსთველას ზეიმის მონაწილენი“. იხ. „ლიტერატურული საქართველო“, 21. X. 1966, № 43 (1524).

ლი კონგრესის მონაწილე ი. ნონეშვილს, რომელმაც, — „დრუება ნაროდოვის“ მთავარ რედაქტორთან, ს. ბარუზინთან ერთად, — იგი ჩილეს მწერალთა ასოციაციის კლუბში დაჰკიდა მსოფლიოს გამოჩენილი მწერლების პორტრეტთა გვერდით.

კომპოზიტორმა პ. ნავარეტემ რუსთველის იუბილეს შემდგომ ხანაში ინტენსიურად განაგრძო მუშაობა, დაასრულა სიმფონიური პოემა „ვეფხისტყაოსნის“ თემაზე და წარადგინა მუსიკალურ ფესტივალზე (1970 წ.). უიურომ ლათინური ამერიკის კომპოზიტორთა მიერ უკანასკნელ წლებში დაწერილ ნაწარმოებთა შორის საუკეთესოდ მიიჩნია ჩილელი კომპოზიტორის აღნიშნული სიმფონიური პოემა. იგი, — როგორც გამარჯვებული და მოწონებული, — რიოდეჟანეიროს მუსიკალურ თეატრში შეასრულეს ა. ბოჩინოს ხელმძღვანელობით. როგორც ჩილეს უერნალ „ვიახეში“ გამოქვეყნებული ინტერვიუდან ჩანს, პ. ნავარეტეს „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანური თარგმანის გაცნობისთანავე აღძვრია სურვილი პოემის მიხედვით მონუმენტური ნაწარმოების შექმნისა და თავისი სურვილის განსახორციელებლად გულმოდგინე მუშაობა ჩაუტარებია. რუსთველის თხზულების დიდი სიყვარულით დაწერილი მისი სიმფონიური პოემა, რომელიც სამი ნაწილისაგან („ავთანდილის წასვლა“, „ტარიელის ტირილი“, „მოტაცება, განთავისუფლება, ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანის ქორწილი“) შედგება, ჩილეს მუსიკალურ კულტურაზე „ვეფხისტყაოსნის“ ცხოველმყოფელი ზემოქმედების მაჩვენებელია³⁶.

როგორც წარმოდგენილი მასალიდან ჩანს, „ვეფხისტყაოსნის“ ესპანურმა თარგმანმა გამოქვეყნებისთანავე მიიპყრო საზოგადოებრიობის ყურადღება; რუსთველის გენიამ გზა გაიკვლია ჩილეს მწერლობის, მხატვრობისა და მუსიკისაკენ. საგულისხმოა, რომ „ვეფხისტყაოსანმა“ მიიპყრო არა მხოლოდ ცალკეული პირების, არამედ ჩილეს საზოგადოებრიობის მნიშვნელოვანი ნაწილის ყურადღება. ამას მოწმობს ის მაღალი შეფასება, რომელიც ჩილეს პრეზიდენტმა მისცა „ვეფხისტყაოსანს“ სსრკ უმაღლესი საბჭოს დელეგაციის მიღებისას, კერძოდ აკად. ილ. ვეკუასთან საუბარში³⁷.

კუბა. კუბის მეცნიერებათა აკადემიის ლიტერატურისა და ლინგვისტიკის ინსტიტუტის დირექტორი ხოსე ანტონიო პორტუონდო 1966 წელს მეორედ ეწვია საქართველოს, ამჯერად რუსთველის საიუბილეო დღესასწაულში მონაწილეობის მისაღებად, რაც მან დიდ პატივად მიიჩნია და ჩამოსვლისთანავე ამაყად განაცხადა: „წინათ კუბელ ხალხს წარმოდგენა არ ჰქონდა ისეთ დიდ პოეტზე, როგორიც შოთა რუსთველია, ახლა რუსთველის სახელი ქუბაში. მის პოემას კითხულობენ და უყვართ“³⁸. მან განმარტა კიდევ, თუ რად უყვართ რუსთველი და რად აფასებენ მის „ვეფხისტყაოსანს“: „ამ პოემაში თავმოყრილია მსოფლიოს გონიერება, ეს არის ადამიანის ნიჭის ნათელი გა-

³⁶ ი. ნონეშვილი, ჩილელი კომპოზიტორის სიმფონიური პოემა „ვეფხისტყაოსანი“, „კომუნისტი“, 7 ილ. 1971, № 32 (14940); რუსთაველის გენიამ შთამაგონა, „სამშობლო“, 26. II. 1971, № 4 (260).

³⁷ ჩილის შთაბეჭდილებანი (საუბარი აკად. ილ. ვეკუასთან), „თბილისის უნივერსიტეტი“, 26. XI. 1966, № 35 (699). ჩილელთა შორის „ვეფხისტყაოსნის“ პოპულარიზაციას ხელს შეუწყობდა აგრეთვე გ. იმედაშვილისა და ა. მერაბაშვილის წერილები, რომლებიც პოემის ესპანურ თარგმანს უძღვოდა (გვ. 11—16). არაა ინტერესმთქმელებელი ის ფაქტი, რომ ჩილეს პატარა ქალაქ მოიუში ერთ-ერთ ქუჩას რუსთველის სახელი ეწოდა.

³⁸ სტუმართმოყვარე საქართველოში, „თბილისი“, 26. IX. 1966, № 226 (4071).

მოსხივება. ბევრი რამაა საერთო „ვეფხისტყაოსანსა“ და ესპანურ ლიტერატურას შორის, ეს ლიტერატურა კი ამერიკის კონტინენტის მრავალი ერის მწერლობის დედაა³⁹.

ბ. პორტუნდომ სწორად გაიაზრა, რომ მკვლევართათვის „ვეფხისტყაოსნის“ პრობლემატიკა მრავალმხრივ საყურადღებო იყო; სპეციალისტები გაავლებენო პარალელებს „ვეფხისტყაოსანსა“ და ესპანური რომანსების მეტრიკას შორის, გამოიკვლევნენო სიყვარულით აღსავსე სარაინდო თემის საერთო ძირებს აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ლიტერატურაში და ა. შ. მაგრამ მას ასეთ საკითხებზე საგანგებო მსჯელობა არ დაუწყია. სიტყვაში, რომელიც ბ. პორტუნდომ წარმოთქვა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრების საიუბილეო სესიაზე 1966 წლის 28 სექტემბერს, მეცნიერმა აღნიშნა, რომ „საქართველოს უდიდესი ეროვნული პოეტი მაშინ იცავდა ჰუმანიზმის იდეებს, როდესაც დანარჩენ სამყაროში რენესანსის მხოლოდ ციალი იგრძნობოდა“; მან „დააფუძნა სიყვარული და მეგობრობა და გაუსწრო თავის ეპოქას“. შორეული კუბის წარმომადგენელმა განსაკუთრებით მოიწონა „ვეფხისტყაოსნის“ ბრძოლის მგზნებარე პათოსი და სამართლიანობისათვის მეომარი ტარიელი და მისი თანამოსაგრენი კუბელთა სულიერ მოკავშირეებად მიიჩნია. თავისი საგმირო იდეალებით ისინი მხნეობას გემატებენ იმპერიალისტური ურჩხულის წინააღმდეგ ბრძოლაში⁴⁰.

კანადა. რუსთველის საიუბილეო დღესასწაულზე ჩამოსულ სტუმართა შორის იყო კანადელი ჯო უოლესი, რომელმაც სიტყვა წარმოთქვა მწერალთა პორჯომის საერთაშორისო ფორუმზე⁴¹. ჰუმანიზმისა და ხალხთა ძმობა-მეგობრობის მქადაგებელი პოემით აღფრთოვანებულმა პოეტმა პატარა ლექსი⁴² უძღვნა რუსთველს⁴³.

მეორე კანადელმა მონიკა უაიტმა ტორონტოში გამოაქვეყნა რუსთველის სიყვარულით გამოტარი წერილი („იგი უმღეროდა ადამიანის სიღიადეს“), რომლითაც თავის თანამემამულეებს აუწყა, რომ „შაგბნელ ეპოქაში, — ომის, სისხლის ღვრის, ლალატის, ნგრევის ეპოქაში, როდესაც ცოდნა და აზროვნება ადამიანს საფრთხეს უქადდა, — ევროპის განაპირას, ქრისტიანულ საქართველოში შეინიშნებოდა სულიერი აღმავლობა, იფურჩქნებოდა ხელოვნება, ფილოსოფია, მხატვრობა. სიტყვაკაზმულმა მწერლობამ „თავის უმაღლეს მწვერვალს მიაღწია და ამ მწვერვალს გვირგვინივით ადგა შოთა რუსთველის უკვდავი გენია“⁴⁴. მისი შესანიშნავი თხზულება მხოლოდ ქართველ ხალხს არ ეკუთვნის, იგი მთელი მსოფლიოს კუთვნილებდა. მ. უაიტის დაკვირვებით, ინგლისურ პროზაულ თარგმანს არა აქვს დედნისეული სიღამაზე და მუსიკალობა; ინგლისურ-

³⁹ გამოთქვაში დაბეჭდა რუბრიკით: „ჩვენი სტუმრები — რუსთველის ზემის მონაწილენი“. იხ. „ლიტერატურული საქართველო“, 21. X. 1966. № 43 (1524).

⁴⁰ „პაციენი“. 1966. № 5. გვ. 210—211.

⁴¹ „Иностранная литература“. 1967, № 2, გვ. 221—221; „მნაობი“, 1967, № 3, გვ. 118—120.

⁴² „Prayer“, 25. IX. 1966, № 268 (17583).

⁴³ ახლახან კანადელებმა გაიციენს „ვეფხისტყაოსნის“ ინგლისური პოეტური თარგმანი ე. ურუშაძისა და მის მალალი შეფასება მისცეს (ნ. უიასაშვილი, რუსთაველი შექსპირის კონკრეტული. — ლიტერატურული საქართველო, 12. V. 1972, № 19 (1812).

⁴⁴ M. Whyte. He sang of the greatness of man. „Canadian tribune“, 24. X. 1966, № 1518. ებრთული თარგმანი გამოქვეყნდა რუბრიკით: „მსოფლიო საზოგადოება“. იხ. „ლიტერატურული საქართველო“, 17. 11. 1967, № 8 (1541).

ენოვან მკითხველს არა აქვს შესაძლებლობა სრულიად დატკბეს რუსთველის შემოქმედებითი აზრის ძალმოსილებითა და მხატვრული ელვარებით.

ვენესუელა. ლათინური ამერიკის ამ პატარა ქვეყნის კულტურულ-ლიტერატურული ცხოვრებიდან რუსთველთან დაკავშირებით მხოლოდ ერთი ფაქტია ცნობილი: ვენესუელელმა მწერალმა კარლოს აუგუსტო ლეონმა თავისი სამიჯნურო ლექსების კრებულს, რომელიც ახლახან გამოქვეყნდა, ეპიგრაფად წაუძღვარა რუსთველის სიტყვები („... მიჯნურსა მიჯნურობა უყვარდეს და გამოსცნობდეს...“)⁴⁵. საგულისხმოა, რომ რუსთველის ტაეპი დამოწმებულია არა გ. დე ლა ტორე ბოტაროს პროზაული თარგმანით, არამედ ახლად შესრულებული პოეტური თარგმანით. თავისთავად ის ფაქტი, რომ რუსთველის მორალურ-ეთიკურმა მოძღვრებამ შთააგონა ვენესუელელი კ. ლეონი, ერთხელ კიდევ ამოწმებს ქართველი პოეტის სიდიადეს და მის ზოგადსაკაცობრიო მნიშვნელობას⁴⁶.

ასეთია მოკლედ ამერიკის კონტინენტიდან მოღწეული ფრაგმენტული ცნობები რუსთველსა და მის „ვეფხისტყაოსანზე“⁴⁷. მკითხველი შენიშნავდა, რომ ამერიკის ბევრი ქვეყნის შესახებ არაფერი გვითქვამს, რადგან ხელთ არავითარი მასალა არ მოგვეპოვება. არც დასახელებული ქვეყნების (აშშ, ჩილე, კუბა, კანადა, ვენესუელა) მოღვაწეთა რუსთველოლოგიურ ნააზრევს ვიცნობთ სრულად. ჩვენ მხოლოდ ის მასალა განვიხილეთ, რომელიც ხელთ გვაქვს. რა შეიძლება ითქვას ამ მასალაზე დასკვნის სახით? უცილობელია, რომ ამერიკის საზოგადოებრიობის მნიშვნელოვანმა ნაწილმა გაიცნო „ვეფხისტყაოსანი“ და აღიარა რუსთველის გენიალობა; ბევრმა მწერალმა თუ მეცნიერმა გამოაქვეყნა საინტერესო წერილები, რომლებშიც განიხილა საყურადღებო საკითხები. მართალია, რუსთველის მხატვრულ-ლიტერატურული მემკვიდრეობის მეცნიერულ-კრიტიკული შესწავლის დონე ჯერ არაა მაღალი, რუსთველოლოგიური პრობლემათიკის ძირეული საკითხების განხილვა ყოველთვის ვერაა დამაკმაყოფილებელი, „ვეფხისტყაოსნის“ იდეურ-შემეცნებითი ღირსება ყველა ავტორს არ ესმის სათანადოდ, რუსთველის ბიოგრაფიული საკითხების მიმოხილვისას არცთუ იშვიათად გვხვდება შეცდომები და ა. შ., მაგრამ ეს არაა მთავარი. მთავარია ის ინტერესი, რომელსაც ამერიკის საზოგადოებრიობა იჩენს „ვეფხისტყაოსნის“ მიმართ, და ის სიყვარული, რომლითაც აღსავსეა რუსთველისადმი მიძღვნილი წერილები. ესაა საწინდარი იმისა, რომ მომავალში გაძლიერდება „ვეფხისტყაოსნის“ შესწავლა და რუსთველი კიდევ უფრო მტკიცედ დამკვიდრდება ამერიკის საზოგადოებრივ-ლიტერატურულ ასპარეზზე.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ალ. ბარაძემ)

⁴⁵ C. A. Leon. Siempre Amor. Caracas. 1970. ევ. 9.

⁴⁶ ე. მაქაევიჩიანი, რუსთველი და ვენესუელის პოეზია, „ლიტერატურული საქართველო“, 25. VI. 1971, № 26 (1767).

⁴⁷ წერილში გამოყენებულია თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რუსთველის კაბინეტის მასალები, რომლის ნაწილი კაბინეტს გადასცეს მ. მამულაშვილმა, ე. შაველიანი, მ. მესხმა, ლ. ფლურმა (ციურაზი). ნ. ყიასაშვილმა, თარგმნეს — ი. დავითაშვილმა, მ. გაგანიშვილმა. ნ. საყვარელიძემ, ქ. ქირაძემ.

მაია მამათაშვილი

პალატა შვილთა მნათობთათვის ნიჟამის „ღილი და მაჯუნესა“ და „ვეფხისტყაოსანში“

ციურ სხეულთა გრანდიოზული სისტემის შექმნისას ქალღვევლები ასტროლოგიურ მოძღვრებაში იმ აზრს ატარებდნენ, რომ ობიექტური სამყარო ზეშთა სამყაროს შეკუმშული ფორმა და თავის წიაღში ყველა იმ ფარულ ძალას შეიცავს, რასაც ჰელოზბენ ცათა სფეროები. ეს იდეაა განვითარებული ჰერმეტიზმში, ზოპარსა და კაბალაში¹. გზა ზევით და გზა ქვევით ერთია ჰერაკლიდეს პონტოელისა და ნეოპლატონიკოს პროკლეს აზრითაც². აქედან კი გამოდის, რომ მთელი მსოფლიო პროცესი არის ასტრალის გამატერიალება და შემდგომ მისი მატერიიდან გამონათვისუფლება³. ასე რომ, სულიერ და მატერიალურ სამყაროთა შორის მუდმივი გაცვლა-გამოცვლაა. ანალოგია მაკროკოსმოსსა და მიკროკოსმოსს შორის 7 საწყისით ვლინდება: „Семь сфер, соединенных с семью пластами, символизируют семь жизненных начал, семь различных состояний материи и духа, семь миров солнечной системы, семь Девов Индии, семь аманшашпатов Персии, семь Великих ангелов Халдеи, семь сфиротов Каббалы, семь Архангелов христианского Апокалипсиса. И всеобщая семеричность нашей вселенной выражается не только в семи нотах гаммы, она проявляется также и в строении человека, который троичен по существу, но семеричен по своей эволюции“⁴.

7-მა სასიცოცხლო პრინციპმა თავისი გამოხატულება პოვა შზის სისტემის 7 პლანეტაში. ბუნებრივია, რომ ასტროლოგიისათვის მნიშვნელობა აღარ აქვს იმას, თუ რამდენი ახალი მნათობი აღმოჩნდება მომავალში ციურ სამყაროში (ყველა იხინი ცის გამის შემდეგი ოქტავეები იქნებიან), რადგან თითოეული პლანეტა ახორციელებს ამ 7 პრინციპის შემოქმედ ძალას, ასრულებს მაგნეტური შუამავლის როლს, რომლითაც ეს პრინციპი ავლენს თავს ობიექტურ სამყაროში⁵.

ამ მოძღვრების მიხედვით ადამიანი მთლიანად დამოკიდებულია მნათობებზე, შეიცავს 7 მინერალურ ხარისხს თავის ფიზიკურ სხეულში და 7 მაგნეტურ რეაქციას ზულის ოდილიურ სფეროში. ამიტომ დაემორჩილა ყველაფერი 7 რიცხვს და ამიტომ დამკვიდრდა ყველგან რიცხვი 7-ის საკრალური მნიშვნელობა.

¹ Д. Странден. Семь начал человека, 1908, с. 37.

² А. Ф. Лосев. Античный космос и современная наука, М., 1927, с. 229.

³ Д. Странден. Герметизм, СПб., 1914, с. 34.

⁴ Э. Д. Шюрэ. Великие посвященные, Калуга, 1914, с. 123.

⁵ Запругаев, Астрология в наши дни, Вязьма, 1904, с. 34.

ამ სახით ჰაბილონური ასტროლოგია, რა თქმა უნდა, წარმოადგენდა საკრალურ ასტრონომიას და ამავე დროს სავსებით ჩამოყალიბებულ თეოლოგიურ დოქტრინასაც.

ეგვიპტური და ქალდეური ცივილიზაციის პირისპირ მდგარ ელინებს ეს-მოდათ, რომ ეს ხალხები მათ აუწყებდა უძველეს სიბრძნეს⁶. აღმოსავლეთში მათ დახვდათ: ასტროლოგია, როგორც უკვე ჩამოყალიბებული დოქტრინა — ვარსკვლავური ცა მათთვის ღვთიური არსის გამოხატულება იყო; დუალისტური მოძღვრება ბოროტისა და კეთილის შესახებ დამუშავებული ზოროასტრიზმში და ეგვიპტური მოძღვრება სამების შესახებ. ჩვენ შევჩერდებით პირველ მათგანზე.

ქალდეური ასტროლოგია არისტოკრატიული იყო თავისი ხასიათით და ამიტომ მნათობთა წინასწარმეტყველებაც მხოლოდ რჩეულთ ეუწყებოდათ. ძირითადად ამით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ ნამდვილი ჰოროსკოპები არც კი გვხვდება ბაბილონში. ბუშე ლეკლერკის აზრით, მხოლოდ საბერძნეთში გახდა ასტროლოგია კეშმარიტად დემოკრატიული, რადგან მხოლოდ იქ იქცა იგი საყოველთაო-სახალხო მოძღვრებად⁷. ასტროლოგიის გაინდივიდუალებამ, ასტრონომიის, როგორც თეორიული მეცნიერების, განვითარება გამოიწვია.

ბერძნულ ასტრონომიას საფუძველი ჩვენი ერის II საუკუნეში ეყრება. ალექსანდრიელი მეცნიერი კლაუდიოს პტოლემეისი აქლევს დასაბამს თეორიულ ასტრონომიას. ამ ახალი სისტემის თანახმად სამყაროს ცენტრში დგას უძრავი დედამიწა და მის გარშემო მოძრაობენ პლანეტები, რომლებიც დედამიწისაგან სიშორე-სიახლოვის მიხედვით განლაგებული არიან შემდეგი რიგით: მთვარე, ვენერა, მზე, მარსი, იუპიტერი და სატურნი. ეს სისტემა ელვის სისწრაფით შეიქრა მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხის მეცნიერებაში და თან ბერძნული ასტრონომიული ტერმინოლოგიაც წაიტანა. ბერძნული მეცნიერების პირველი იმპულსი იყო ინდოეთში; შემდეგ იგი გადავიდა არაბეთში. ხუზისტანელი ქრისტიანები (ნესტორიანელები) იწყებენ ბერძენი ავტორების თარგმნას არაბულ ენაზე; აქვე ქადაგებენ საბეელები თავის ჰელიოცენტრულ მოძღვრებას. ჩნდება პტოლემეისის „მათემატიკური სინტაქსის“ არაბული რედაქცია (მსოფლიოში „ალმაგესტის“ სახელით ცნობილი), რომელსაც თანამედროვეთათვის გასაგები ენითა და მისაწვდომი ფორმით აყალიბებს მე-10 საუკუნის არაბი ავტორი ალ-ბუზჯანი⁸.

ასტრონომია ვითარდება, როგორც თეორიული მეცნიერება, მაგრამ მისი თავდაპირველი არსი მაინც ასტროლოგიური შინაარსია. მომავლის წინასწარმეტყველების იმედი და სურვილი მისი განვითარების ძირითად სტიმულად იქცევა⁹. მაგრამ ეს საკითხის ერთი მხარეა მხოლოდ. ძირითადია ასტროლოგიის მნიშვნელობა თეოლოგიისათვის: ასტროლოგიისათვის რომ სამყარო ერთი მთლიანი ორგანიზმია და უხილავ კავშირს მის ნაწილებს შორის მსოფლიო სიმ-

⁶ A. Bouche-Leclercq, Histoire de la Divination dans l'Antiquité—I, Paris, 1879, გვ. 211.

⁷ Буше-Леклерк, Философия, Христианство, фатализм и ведовство, Киев, 1869, გვ. 205.

⁸ J. L. E. Dreyer, A History of Astronomy from Thales to Kepler. New-York, 1953, გვ. 1.

⁹ Ф. Ф. Паннекук, Астрология и ее влияние на развитие астрономии, „Мировоззрение“, 1939, № 1, გვ. 9—10.

პათია გამოხატავს; დებულება, რომ სფეროთა ცენტრში იმყოფება მზე და ძირითად მამოძრავებელს წარმოადგენს, — საფუძვლად დაედო მეცნიერულ თეოლოგიას (სხვათა შორის, ამ მოძღვრებაშია მოცემული წინათგარძნობის სახით პელიოცენტრული სისტემა და ნიუტონის მსოფლიო მიზიდულობის კანონი)¹⁰.

დებულება, რომ მზე არის მსოფლიოს გული, სტოელი ფილოსოფოსის პოსიდონიუსის ამოსავალი გახდა. მზე მისთვის მსოფლიო ჰარმონიის წყაროა, ზეციური ძღვევამოსილების სიმბოლო და უფალი ოთხთა ელემენტთა. სტოელთა ფილოსოფიამ მიიღო ასტროლოგია და წინ წამოსწია მსოფლიო სიმპათიის დოგმა, რომელიც მაკიის, ასტროლოგიისა და ჩვენი დროის ოკულტიზმისა და ტელეპათიის წყაროა¹¹.

ჯერ კიდევ ძველმა ბერძნებმა იცოდნენ, რომ დედამიწა სფეროს წარმოადგენს და რომ იგი უზარმაზარ სივრცეში მოძრაობს. ეს იცოდა პითაგორემ, პლატონმა, ფილოლაოსმა. არისტარხე სამოსელმა მწყობრი ასტრონომიული თვალსაზრისი კი განავითარა პელიოცენტრიზმის შესახებ. პოსიდონიუსს მისი თვალსაზრისი იმდენად უზადოდ ეჩვენა, რომ განაცხადა: ასტროლოგიასთან გასაყოფი მას არაფერი აქვსო¹².

მაგრამ გეოცენტრული თვალსაზრისით განვიხილავთ ცას თუ პელიოცენტრული თვალსაზრისით, არანაირად არ იცვლება პლანეტათა ურთიერთდამოკიდებულება და მათი გავლენა დედამიწაზე¹³. ამიტომ კოპერნიკის მიერ პელიოცენტრული სისტემის ხელშეწყობა აღმოჩენა ვერ შეაჩუყვედა ასტროლოგიის პოზიციებს. ფაქტიურად ასეც მოხდა¹⁴.

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ასტროლოგია შეიქრა სტოელთა ფილოსოფიაში. ამგვარად, რელიგიურ-თეოლოგიური კატეგორიიდან იგი იქცა ფილოსოფიურ კატეგორიად. შემდეგში ასტროლოგია მიიღო ნეოპლატონიზმმა. პლოტინი ამბობდა, რომ ვარსკვლავთა მოძრაობა გვამცნობს თითოეულის ბედს, მაგრამ არა ქმნის მას. ამ თეოლოგიური ფორმით ასტროლოგიას შეეძლო შეგუებოდა ნებისმიერ რელიგიას¹⁵.

ქრისტიანობაში შესაღწევად ასტროლოგია უთუოდ კომპრომისზე უნდა წასულიყო. მას ხელი უნდა აეღო ინიციატივაზე და გენიტურით დაკმაყოფილებულიყო. ეს კი არ აწყობდა ასტროლოგიას. ბოლოს მან გამოიხანა გზა და მოერგო ბიბლიას. იოანე სკოტ ერიუგენა გაიმეორებს პლოტინის აზრს, რომ ბრბოს ზუსტად არ ესმის ციური ანბანის აზრი და ამით გადაარჩენს ასტროლოგიას¹⁶. ასე მორიგდა ქრისტიანობის ერთ ფრთაში ასტროლოგია და ქრისტიანობა. ლათინური ეკლესია ნეტარი ავგუსტინეს თაოსნობით ცეცხლათა და მახვილით ებრძვის ასტროლოგიას, როგორც ფატალურ დოქტრინას. ბედის წინასწარ-

¹⁰ ფ. კიუპონი, თეოლოგია მზისა რომელ წარმართობაში, ესარგებლობთ „ვეფხისტყაოსნის მხისმეტყველებით“, გვ. 213.

¹¹ ფ. ფ. Зеллинский, Религия эллинизма, II, СПб., 1922, გვ. 116.

¹² იქვე.

¹³ С. Тухолка, Оккультизм и Магия, Пг., 1917, გვ. 147.

¹⁴ Г. А. Гурев, История одного заблуждения, Л., 1970, გვ. 121.

¹⁵ ფ. ფ. Зеллинский, Религия эллинизма, II, СПб., 1922, გვ. 116.

¹⁶ ფ. ფ. Зеллинский, Умершая наука, „Вестник Европы“, V—VI, СПб., 1901,

მეტყველება, მისი აზრით, ეშმაკისელი მოვლენა იყო¹⁷. 399 წელს დასავლეთის ეკლესიამ შეაჩვენა ერთგენა და ერთეტიკოსად გამოაცხადა იგი. მას მიჰბაძა აღმოსავლეთის ეკლესიამაც. მაგრამ ამას ხელი არ შეუშლია ასტროლოგიის შემდგომი გავრცელებისათვის. მალე იგი გაბატონდა ბიზანტიაში და აქედან გავრცელდა არაბეთში. ასე შეაღწია ასტროლოგიამ ისლამში¹⁸.

არაბები და მათი რელიგია ისლამი თავდაპირველად სრულიად თავისუფალი იყო მისტიციზმისაგან. თავისუფალი ბედუინი, არაბი, ბუნებით არარელიგიურია; ის ნამდვილი პრაქტიკოსია, აქვს სუსტი ფანტაზია და ამიტომ ვერ აღიქვამს რელიგიის საიდუმლო საკითხებს, რომლებიც წარმოსახვაზე უფრო მოქმედებს, ვიდრე ინტელექტზე. სწრაფვა უსასრულისაკენ, მისი შეცნობის სურვილი სრულიად გაუგებარია არაბისათვის. რენანის თქმით: „Их ясное и простое понимание Бога, отдаленного от мира, не рождающего и не бывшего рожденным, не имеющего себе подобных, не допускает тех великих вымыслов, тех божественных поэм, в которых Персия, Индия, Греция развивает свою фантазию. Мифология, изображающая религиозный пантеизм, возникла только в воображении народа, у которого не точно определены границы Бога, человечества и природы“¹⁹.

ცხადია, მისტიური მოძღვრებები და თვით ასტროლოგია (როგორც მათი ნაწილი) თავისით ვერ გაჩნდებოდა ისლამში გარედან შეღწევის გარეშე. და, მართლაც, ისლამში მისტიური მოძღვრებები სპარსელებმა შეიტანეს²⁰. სპარსულმა აზროვნებამ შეაგუა ერთმანეთს ბერძნული ფილოსოფია და აღმოსავლური მსოფლშეგარძნება. ისლამში იგი გამოიხატა სირიული (ნეოპლატონური) სუფიზმით, რომელსაც ლიტერატურაში ხშირად ხორასანულს უწოდებენ. 529 წელს, როდესაც იმპერატორმა იუსტინიანემ აღკვეთა ნეოპლატონიზმი, როგორც მოძღვრება. იგი არსებობას აგრძელებს სირიაში და ცოცხლობს იქ ისლამის გამოჩენამდე. აქ აღმოჩნდა ძლიერი ქრისტიანობის გნოსტიკური ტალღა, რომელიც ქრისტიანულ ტენდენციებს და სტოიციზმს აგუებდა პლატონთან, პითაგორელებთან, ზორასტრიზმთან და მანიქეველობასთან. XI საუკუნეში საბოლოო სახით ჩამოყალიბებული სუფიზმი გამსქვალულია არეოპაგული მისტიკით. ამ მოძღვრების ათვისებაში სპარსელებს შუამავლად სწორედ სირიული ქრისტიანობა მოეწვინა. მიუხედავად ამისა, სუფიზმი თავისი ხასიათით მაინც აღმოსავლური მოვლენაა (მოსული ინდოეთიდან) და ნეოპლატონიზმმა იგი მხოლოდ გაამყარა, შეამაგრა როგორც მოძღვრება²¹. ნეოპლატონიზმმა შეაზავა ბერძნული და აღმოსავლური ფილოსოფია, რის შედეგადაც მივიღეთ იბნ-სინას (ავიციენას), ხაიამის და იბნ-როშდის (ავეროესის) ფილოსოფიური მოძღვრებები.

აღმოსავლეთის დიდი მოაზროვნის იბნ-სინას მეტაფიზიკაში ცენტრალური ადგილი უჭირავს ნეოპლატონურ ემანაციას, შერწყმულს ცათა სფეროებზე პტოლემეაიოსის მოძღვრებასთან: „Бог в этой чисто дуалистической системе

¹⁷ Буше-Леклерк, ук. соч., гл. 83—84.

¹⁸ А. Е. Крымский, История мусульманства, М., 1903, гл. 11.

¹⁹ Э. Ренан, Исторические и религиозные этюды. СПб, 1894, гл. 220.

²⁰ А. Е. Крымский. Очерк развития суфизма. „Древности восточные“. II, М., 1896, гл. 46.

²¹ იქვე, გვ. 52.

существует, но он фигурирует здесь в виде абстрактной „первой причины“ или „первого двигателя“. Бог арабских перипатетиков абстрактен и безличен, мир происходит от него не по его воле, но в силу необходимости его природы и к тому же творческие возможности этого „первого двигателя“ крайне ограничены, т. к. непосредственно от него происходит лишь первый разум, от которого затем в нисходящем порядке излучается целая цепь разумов, соединенных с телами небесных сфер и их душами“²².

ღმერთი ხაიამთანაც აბსტრაქტული პირველმიზეზია ყოველი არსებულისა. მისგან გამოდის გონება, ხოლო გონება თავის მხრივ არის მიზეზი სულისა, სული ცისა, ცა მატერიისა და ა. შ. ტრაქტატში „არსებობის ყოვლადობის შესახებ“ ომარ ხაიამი გვამცნობს თავის კონცეფციას სამყაროს არსის შესახებ. აბსოლუტური ამ კონცეფციით ორ სახეობად იყოფა: გონება და სული. თითოეულ მათგანს აქვს 10 სფერო ანუ 10 საფეხური: შემოქმედი გონება (მიზეზი ყოველი არსებულისა), ცის უფალი, უფალი ცათა ცისა, სატურნის, იუპიტერის, მარსის, მზის, ვენერას, მერკურის და მთვარის ცის უფალი. თითოეული გონება და სული უფალ არიან ცისა და ამოძრავებენ თავ-თავიანთ ცას. სულს მოძრაობაში მოჰყავს ისინი ქმედებით, საქმიანობით, ხოლო გონებას სიყვარულით. ამიტომ გონება უფრო მაღლა დგას, ვიდრე სული და ამის გამო უფრო ახლოცაა არსთან. ცანი და მნათობები არ წარმოქმნიებიან და არც ქრებიან. ისინი მუდმივად არსებობენ²³. ამავე ტრაქტატში ჩანს ხაიამის დამოკიდებულება ღვთის შეცნობის შესაძლებლობისადმი, რომელიც მას დიონისე არეოპაგელის მისტიციზმთან ანათესავებს²⁴.

რა განსხვავება და რა გენეტური კავშირი არ უნდა არსებობდეს ხაიამის, ლი მამოძრავებელი არის მსოფლიოს გული (შდრ. პოსიდონიუსის მზე), რადგანაც აქედან ვრცელდება სიცოცხლე სხვა ორგანოებში. თითოეულ წრეს აქვს თავისი გონება, როგორც მისი საკუთარი ფორმა. გონთა ეს წრე იერარქიის პრინციპით ემორჩილება ერთმანეთს და წარმოქმნის მამოძრავებელთა ჯაქვს ზემოდან ქვემოთ. მოძრაობის გამომწვევი მიზეზია სურვილი (არეოპაგულ მოძღვრებაში — სიყვარული). სურვილი ვლინდება უკეთესისაკენ სწრაფვაში. თვით მოძრაობა სხვა არაფერია თუ არა სწრაფვა უკეთესისაკენ. თითოეული სფეროს გონება შეიცნობს თავის თავს და იცის რა ხდება ქვედა სფეროებში²⁵. ავეროესისათვის უკვდავია მხოლოდ გონება. შეცნობა ერთის, განზავება მასში მხოლოდ მეცნიერების საშუალებით არის შესაძლებელი (აქა მისი რაციონალისტური მისტიციზმი).

რა განსხვავება და რა გენეტური კავშირი არ უნდა არსებობდეს ხაიამის, ავიცენას და ავეროესის მოძღვრებათა შორის ერთი მხრივ, ხოლო ნეოპლატონურ სწავლებასა და არეოპაგულ მისტიციზმს შორის მეორე მხრივ, იმის მიუხედავად, თუ რას უწოდებენ ისინი ღმერთს: უკვდავ გონებას, სულს თუ სხვა რაიმეს, ჩვენთვის მთავარი ისაა, რომ ყველა შემთხვევაში ცის იერარქია ერ-

²² Н. Я. Борнсов, Лившица как медик и философ. Известия АН СССР, М., 1938, гв. 1—2; S. H. Nasr, Science and civilization in Islam, Cambridge, 1968, 83. 298.

²³ ომარ ჯაიამ. Трактаты. 1961, გვ. 180—181.

²⁴ იქვე, გვ. 185—186.

²⁵ Э. Ренан. Аверроэс и Аверроизм, Собр. соч., т. VIII, Киев, 1902, гв. 76—77.

თია: თავში ზის ერთი ღმერთი, უხილავი, დაუბადებელი, პირველ-მამოძრავებელი და მას მორჩილებენ „ციერნი“, მნათობნი. ესაა წინასწარი მოდელი, თუ როგორ უნდა მოაზრებულ იყოს ასტროლოგია მონოთეისტურ ისლამში: მნათობები ამცნობენ ადამიანს ბედს, წარმართავენ მის მიწიერ და ზეციურ ცხოვრებას, მაგრამ ისინი ემორჩილებიან ღვთიურ ნებას, მისი მსახურნი არიან.

ასეთია ის ფილოსოფიური წანამძღვარი, რომელზეც აშენდა ნიზამი განჯელის მსოფლშეგარძნება. ასტროლოგიური მოძღვრების ნიშნებს ვხვდებით ნიზამის თითქმის ყველა პოემაში, მაგრამ „ლეილი და მაჯნუნი“ იმითაა სხვათაგან გამოსარჩევი, რომ პოეტი აქ ერთიანი სისტემის სახით აყალიბებს თავის ცოდნას სამყაროს შესახებ. თეორიულ ასტრონომიას იგი წარმოგვიდგენს როგორც მეცნიერებას და ასტროლოგიას — როგორც თეოლოგიურ კონცეფციას. პოემაში მთელი თავი ეძღვნება ვარსკვლავიანი ღამის აღწერას, რომელიც პოეტის უშუალო დაკვირვების შთაბეჭდილებას ტოვებს. მოგვაქვს ამ თავის სპარსული ტექსტი²⁶ ქართული თარგმანითურთ (ვითვალისწინებთ აგრეთვე ვაჰიდ ღესთაგარდის მიერ გამოცემული ტექსტის კომენტარებს)²⁷.

رخشنده شبی چوروز روشن
زو تازه فلک جوسبز گلشن

از مرسلهای زر حمایل

زرین شده چرخ را شعایل

سیاره بدست بند خیزی

برنطلع افاق بیای کوبی

بردیو شهاب حربه رانده

لا حول ولا زور خوانده

از ناله شب هوا مغنبر

وز گوهرمه زهین منور

زان گوهر و ناله چرخ شش شطاق

پرزبور و عطر کرده آفاق

کرده فلک از فلک سواری

ბრწყინავდა ღამე, როგორც დღე ნათელი.
ჰყვოდა ცა, როგორც ახალაფეთქებული ყვავილნარი.

ელიპსით მოძრავ პლანეტების ყელსაბამისგან

ოქროსფრად აენთო ცის სახე.

პლანეტები ღამაზ სამაჯურებად

როკავდნენ მოქარგულ ნატზე²⁸.

ღვე მეტეორს ცეცხლოვანი ხელშები
სტყორცნა (ანგელოზმა), ჰოი, საშინელუბაე!²⁹.

მუშკის ბუმტისაგან გაამბრიანდა ღამის
ჰაერი,

მთვარის მარგალიტისაგან განათდა დე-
დამიწა.

ამ მარგალიტისა და მუშკის ბუმტის
მბრუნავი ნ თალისაგან

სუნნელით და მორთულობით აივსო სამ-
ყარო.

ერთი ცა დგას მეორე ცაზე, ისინი გა-
მაგრებულნი,

²⁶ Низами Гянджеви. Лейли и Маджнун. М., г. 1965. 341—343.

²⁷ نظامی، نامه لیلی و مجنون، یادگار وارمغان وحید دستگردی، طهران،

۱۳۱۳، ۱۲۲—۱۷۸

²⁸ ივლისხმება ვარსკვლავებით მოქდილი ცა.

²⁹ მუსლიმანური გადმოცემების მიხედვით დემონები ხშირად ცდილობენ ცის სფეროებში შეჭრას და მაშინ ანგელოზები, რომლებიც შათან იცავენ ცას, ცეცხლოვან ისრებს სტყორცნიან მათ. ესენია მეტეორები (კომეტები).

روین دز قطبرا حصاری

فرقد بیزک جنبیه رانده

کستی بجناح شطرسانده

صدگونه ستاره شب آهنگ
بنمود سپهر در یک اورنگ
پروین زحریر زرد و آزر

برسنجق زر کشیده بیرق
مه کرد پرند زر کشیده
پیرایه از قصب تنیده
انجم صفت دگر گرفته

زیندگی از سپهر گرفته
گفتی ز کمان گروه شاه

یک مهره فتاد بر سر ماه
ياشکل عطارد از کمانش
تیریت که زد آسمانش
زهره که ستام زین او بود

خوش خوجوخوی جبین او بود

خورشید چو تیغ او جهانسوز

پوشیده شب برهنه در روز

مریخ بکینه گرم تهجیل

تا چشم عدوش را کشد میل

برجیس بهمراو نگین داشت

როგორც ციხის კედლები, ხურავენ პოლუსს³⁰.

ფარკადი³¹ შეუჩერებლივ წარმართავს ვარსკვლავთ მოძრაობას, იმ გემივით, რომელიც მიაღდა მდინარის ნაპირს³².

ღამის ვარსკვლავები ნაირნაირი ფორმით განლაგდნენ თავ-თავიანთ ტანტზე³³. პლუადებმა³⁴ ცისფერ-ყვითელ აბრეშუმის დროშაზე

ოქროსფერი ქინძისთავეები დაარქვეს. მთვარე შეიმოსა აბრეშუმის ზარქაშით, მოირთო ტანი ყასაბით. ვარსკვლავებმა მიიღეს სხვა მღვებარეობა,

თავისი მოსართავეები ცისაგან აიღეს. იტყოდნენ, შაჰმა კაპარჭიდან კენჭი ესროლა მთვარესო,

მთვარის ზედაპირი დაიფარა ლაქებით³⁵. ანდა ოტარიდმა თავის მშვილდისრიდან ისარი სტყორცნა ცას³⁶.

ზუპრა შაჰის უნაგირის მოართულობას ჰგავდა, კეთილი და ნათელი, როგორც მისი შუბლი.

მზე, როგორც მახვილი მთელი ქვეყნის ცეცხლით აღმსოთხისა ღამე შემოსილია და დღე—შომველი.

მარიხი ფიცხელი რისხვით იჩქარის, რომ დააბრმავოს მტრის თვალი. ბორჯის³⁷ შაჰის სიყვარულითაა ბეჭედდასმული,

30 იგულისხმება ცის იერარქია: ერთმანეთზე მდგარი ცათა სფეროები ბოლოს ებმინებთან უკიდურეს წერტილს და ასე ხურავენ პოლუსს.

31 ჩრდილო პოლუსის ახლომდებარე მცირე დათვის თანავარსკვლავედის ორმაგ ვარსკვლავთაგან ერთ-ერთის სახელია. იგი წარმართავს ამ თანავარსკვლავედის მოძრაობას.

32 გეშვი იგულისხმება Argo navis. ძველი სახელწოდებაა სამხრეთის ცის თანავარსკვლავედისა, რომლის მოძრაობასაც აღარებს ნიზამი ფარკადის მეთაურობით ვარსკვლავთა მსუღებლობას ცაზე.

33 იგულისხმება მნათობთა და ვარსკვლავთა სახლები.

34 იგულისხმება ქვეყნი ვარსკვლავთა, რომელიც ნ ხილული ვარსკვლავისაგან შედგება.

35 მოცემულია ცლა მთვარეზე არსებული ლაქების პოეტურად ახსნისა.

36 ლაპარაკია ოტარიდის ჩრგვლივ არსებულ ისარზე. ამის გამო სპარსულად ოტარიდს თირს უწოდებენ.

37 მუშთარი ანუ იუპიტერი.

کابل جهان در آستین داشت	რომელსაც ქვეყნის ზედნიერება უპყრია ხელთ.
کیوان منی علاقه‌انگیز	ქვეყანი ³⁸ შაჰისადმი დიდი სიყვარულით გამსჭვალული მახვილს ლესავს.
تا آهن تیغ او کند تیز	შაჰი, რომლის დიდება ასეთია, იყოს ყველგან და
شاهی که چنین بود جلالتش	მარადის მისი სილამაზე უჭკნობი.
آفاق مباد بی جمالتش	ამ სახელოვანი მპყრობლის სამსახურზე უფრო დიდი პატივი არაა შენთვის სხვა რამ, ჰე, ნიზამი.
در خدمت این خدیو نامی	ზოღიაქოთა გამოსახულებისაგან და მნათობობთა სახლებისაგან შეირყა ცის სფერო.
ما اعظم شانک‌ای نظامی	ვერძის გამოსახულება მოცინარე ახალი მთვარით დაიბადა ცაზე ³⁹ .
از شکل بروج واز منازل	ცის ზოღიაქო კუროსი ⁴⁰ ჰგავს ზღვის კუროს,
افتاده سپهر در زلزل	მარგალიტი კისერზე მოსასხამი იგივეა, რაც მარგალიტი პლეადებისა.
عکس حمل‌از هلال خنده	მარჩბივი ორმხრივ ქამარშემორტყმული დაჯდა ორსხეულოვან ტასტზე.
برجیب فلک زهی ٹکنده	ორიონის სამი მბრწყინავი ვარსკვლავი ⁴¹ , როგორც მკერდასეუ ასულები, ყასაბ-გარდაფენილნი
گاو فلکی جو گاو دریا	ისხლნენ ორიონის მარცხენა მკლავის 5 ვარსკვლავის გვერდით ⁴² .
گوهر بگاو در از ثریا	კირჩხიბი ერთი წყრთის ოღენა ბრჭყა-ლებს ⁴³
جوزا کمر دورویه بسته	განათენს ლომზე.
برتخت دو پیکری نشسته	ორი პატარა ვარსკვლავი ლომის ცხვირიდან ⁴⁴
هفته جو کواعب قصب بوش	ერთი მხრიდან მარგალიტს აბნევს, მეორედან — ოქროსფერ სხივს.
با هفتہ نشسته گوش در گوش	
خرچنگک بچنگل ذراعی	
اندخته ناخن سباعی	
نتره به نثار گوهر ایشان	
طرفه ز طرف دیگر زرافشان	

38 ზუალი ანუ სატურნი.

39 მთვარე იბადება ვერძის ზოღიაქოში და ამ ზოღიაქოში იგი I და II სახლებშია.

40 კუროს ზოღიაში მთვარე იკავებს III და IV მდებარეობას.

41 იგულისხმება ორიონის წელზე შეეულად შემორტყმული 3 კაშკაშა ვარსკვლავი, ორიონის ქამრად წოდებული (მთვარის V მდებარეობა).

42 ლაპარაკია ორიონის მარცხენა მკლავზე განლაგებულ 5 ვარსკვლავზე (მთვარის VI მდებარეობა).

43 კირჩხიბის ზოღიაში მთვარე VII და VIII სახლებშია. ეს ზოღიაქო ისე ახლოსაა ლომის ზოღიასთან, თითქოს ბრჭყალებში უნდა მოიმწყედლოსო იგი.

44 იგულისხმება ლომის ზოღიაქოს ცხვირზე მდებარე ორი ვარსკვლავი, რომელთაგან ერთი არის კაშკაშა, ხოლო მეორე მკრთალი (მთვარის IX და X სახლები).

جميه زفروغ جبهت خویش	შუბლი ლომისა ⁴⁵ ვარსკვლავთ ბრწყინ- ვალებით
افروخته صد چراغ در پیش	განათებულია ისე, თითქოს მის წინ ასე ჩირალდანი ენთოს.
قلب الاسد از اسدروزان چون آتش عود عود سوران عذراخ سنبه در آن حرف	ლომის გული ⁴⁶ ისე ანათებს, როგორც საქმეველის ჭურჭელი საქმეველის წვისას. ქალწული რომ კოლოსის ფორმით ჩნდე- ბა ცაზე,
بی صرفه نکرد دانه صرف	უსარგებლოდ არ იხარჯება გამოსადეგი მარცვალი ⁴⁷ .
عوا ز نشاط پنج شمشیر	ბოროტესი ⁴⁸ მხიარულად მიერეყება ლომ- თან ერთად
تازی سگ خویش رانده باشیر	თავის მწვევარს ⁴⁹ ხუთვარსკვლავიანი ხმლით ⁵⁰ ხელში.
انگیخته عفر چون کریمان شش قرص ز کاسه یتیمان میزان جوزبان مرد دانا بگشاده زبانه با زبانا اکلیل بقلب تاج داده	ბოროტსა და კეთილს, ერთნაირად სწევს ოზოლ თასს ⁵¹ (6-თალიანს). სასწორმა, როგორც ბრძენი კაცის ენამ, გააღო სასწორის ენა ⁵² . გვირგვინის თანავარსკვლავედმა ⁵³ მისცა გვირგვინი თეთრ გველს ⁵⁴ .
عقرب بکمان خراج داده بصادر و وارد نعام لله دو سادست کرده قایم	მორიელმა მშვილდოსანს ხარაჯა ვადაუ- ხადა. მოგზაური ვადადის XX სახლიდან XXI-ში და 2—3 ადგილას ჩერდება ⁵⁵ .

⁴⁵ ლაპარაკია ლომის შუბლზე მდებარე ვარსკვლავებზე, რომლებიც ანათებენ მის შუბლს (მთვარის X მდებარეობა).

⁴⁶ ყველაზე კაშკაშა ვარსკვლავს ლომის ზოდიაში ეწოდება „ლომის ველი“. არაბები მას „მალჰს“ — მეფეს ეძახიან.

⁴⁷ ქალწულის ზოდიაში ცაზე ხშირად წარმოდგენილია პურას თავთავის სახით. მისი გა-
ზოგინა სავლემ შეუშობასთანა დაკავშირებული, კერძოდ მკასთან. ამბრომ გამოსახეს ძველთა-
განვე იგი ცაზე ქალწულის სახით, რომელსაც ხელში უპყრია თავთავი — სიმბოლო უხეი მო-
საელისა (მთვარის XI და XII მდებარეობა).

⁴⁸ იგულისხმება მწვემის თანავარსკვლაველი (მთვარის XIII სახლი).

⁴⁹ ლაპარაკია მწვევარის ანუ მონადირე ძაღლთა თანავარსკვლაველზე (მთვარის XIV სახლი).

⁵⁰ იგულისხმება მწვემის თანავარსკვლაველის 5 ვარსკვლავი, რომელიც მწვემის ხმალივით
აქვს შემართული და ლომის ზოდიასა და მწვევარის თანავარსკვლაველის ჭკუფს დასაუღეთისაკენ
მიერეყება (მთვარის XV სახლი).

⁵¹ ნიჭამის ამ ბეითში იგულისხმება ატლასის მიერ ცის ზიდვა, მის მხრებზე მოთავსებუ-
ლი 6 თალი ანუ მთელი სამყარო. ძველად მწვემის თავი პოლუსს ეხებოდა (ხოლო მწვემის
ატლასთან იყო გაიგივებული).

⁵² სიმბოლურ ასპექტში სასწორის ზოდია არის მართლმსაჯულება, რომელიც ყოველთვის
სიბრძნესთანა დაკავშირებული (მთვარის XVI სახლი).

⁵³ იგულისხმება ჩრდილოეთის გვირგვინის თანავარსკვლაველი, რომელიც მდებარეობს
მწვემის თანავარსკვლაველის მეზობლად (მთვარის XVII მდებარეობა).

⁵⁴ ჩრდილოეთის გვირგვინის უშუალო გავრცელებაა ცაზე გველის თანავარსკვლაველი, რომ-
ელსაც პატარა გვირგვინის ფორმა აქვს (მთვარის XVIII სახლი).

⁵⁵ იგულისხმება მთვარის მოძრაობა მორიელისა და მშვილდოსნის ზოდიაჟობებში.

جدى سرخود چويزبريده	თხამ დაიჭირა თავი, რადგან
كافانه سرزى شنیده	შეიტყო ზღაპარი თხის თავის შესახებ ⁵⁶ .
ذابح ز خطر دهان گرفته	მსხვერპლშემწირველი ხიფათისაგან ხუ- რაგს პირს ⁵⁷ ,
سعد اخييرا عنان گرفته	აქაევებს ვარსკვლავთა ფარულ წინასწარ- მეტყველებას.
بلغ ارته دعای باعوى بود	თუ გადასაყლაპავად არ იყო მზად ეს ხახა,
در صبح چرادودست بنمود	დილას ორი ხელი რატომ აჩვენა? ⁵⁸
داو از گلپای آفتابى	მერწყული ვარდებით ნაკეთებ ტყავის სათლით,
خاموش لب از دهان پر آبی	დაღუმებულია, რადგან პირი საესე აქვს წყლით.
بنوشته دويت زيرش ازرز	დაწერა დუბებითი მის ქვემოთ ოქროს ასოებით,
كاین هست مقدم آن مؤخر	რომ ეს ⁵⁹ არის წინ და ის ⁶⁰ — უკანასკნელი ⁶¹ .
خاتون رشا زناقه داری	ქალბატონი ⁶² თევზის მუცელზე ⁶³ ამხედ- რებულა
با بطن الحوت در عمارى	თევზის ზოლიაქოში შედის ბალდახინით.
برشه رهمنزل كواكب	წინკარიდან ⁶⁴ გზა იხსნება ვარსკვლავთა სამყოფლისაქენ.
اجرام غريب گشته راکب	საუცხოო ვარსკვლავები ამხედრებულან ცაზე.
بسته به پایه هوائى	მიმაგრებულია ცაზე სამფეხა ⁶⁵ ,
بطن الحملار جہار پائى	ვერძის მუცელი — ოთხფეხზე ⁶⁶ .

56 თხის ზოლიაქო ტროპიკის სარტყელია, სადაც იგი თავგადაჭრილსა ჰქავს.

57 აქ უნდა იგულისხმებოდეს თხის რქის ზოდის სიმბოლური მნიშვნელობა, რომლის მიხედვით იგი არის ცოდვის გამოშხატველი (ცოდეთა მოსანანიებლად თხის მსხვერპლად შეწირვის რიტუალი).

58 თხის ზოდის აღფა და ბეტას არაბები „სად-ალ ჭაბაის“ ანუ „ყასაბის ბედნიერებას“ უწოდებენ. მათთვის ეს პატარა ვარსკვლავი იყო ის ბატანი, რომელიც იყლებოდა მსხვერპლის შეწირვის დროს (მთვარის XXIII მდებარეობა).

59 იგულისხმება ირმის ნახტომი, რომელიც ორ ტოტად იყოფა გედის თანაერსკვლავედში. ეს ტოტები გაშლილი ხელის ასოციაციას ქმნიან და პარალელურად მიმართული ერთდებიან სამსხვერპლოს თანაერსკვლავედში. სიერცე ორ გაშლილ ტოტს შორის ჰკავს დაღებულ ხახა, გადასაყლაპად მომზადებულს (მთვარის XXIV სახლი).

60 მერწყულის ზოდია. რომელიც უსწრებს თევზს (მთვარის XXV და XXVI სახლები).

61 თევზის ზოდია, რომელიც უკანასკნელია ზოლიაქოთა რიგში (მთვარის XXVII და XXVIII მდებარეობა).

62 იგულისხმება მთვარე.

63 თევზის მუცელზე ამხედრებული მთვარე შედის ბოლო ზოლიაქო ანუ თევზის ზოლიაქოში (მთვარის ბოლო — XXVIII სახლი).

64 ზოლიაქოთა წრეს ქრავს თევზი, საიდანაც იხსნება სიერცე ცალკეულ ვარსკვლავთა ან ვარსკვლავთა ჯგუფისა, რომელიც არ შედის ზოლიაქოთა სარტყელში. პოეტში იგი წინკარის ასოციაციას ქმნის.

65 იგულისხმება სამფეხა — სამი ვარსკვლავი ღირას თანაერსკვლავედში, რომელთაც სამფეხის ფორმა აქვთ: ეეგა, არტური და პოლარული ვარსკვლავი.

66 ვერძის ოთხი ვარსკვლავი, რომელთაც აქვთ ოთხფეხის ფორმა.

عيق بدست زورمندى
 برده زهم افسران بلندي
 وان كوكب ديك پايه كردار
 در ديك فلک فشانده افزار
 شعرى بسياقت يعانى
 بى شعر باستين فشاى
 مسبوته ييك چراغ زنده
 مقبوضه دوچشم زاغ كنده
 سيف مجره رند شمشير
 انداخته بر قلاده شير
 چون فرد روان ستاره فرد
 برفرق جنوب جلوه ميكرد
 بنشسته سربربر توابع
 ثالث چه عجب بزيراب
 توقيع سماكبا سلسل
 گه رامج بود و گه اعزل

ძლიერმა ოჯახ კახელას⁶⁷ ხელში უპყრია
 ზეცის აფშარა და
 იმ მნათობთაგან სამფეხას
 ცის ქვაბში აფრა აქვს გაშლილი.
 შირა⁶⁸ ბრწყინვალეების სიჭარბით
 ვეფინება სახელოს⁶⁹.
 მასბუტე — ერთი უზარმაზარი ჩირაღდანია.
 მყებუზე — ორივეთვალდათხრილი (ბნე-
 ლი)⁷⁰
 ჯალათმა, ხმლის ფორმა რომ აქვს⁷¹,
 მიუშვა ლომზე ძაღლების ხროვა.
 როცა ელვარე ხმალი⁷² მარტოცა მიდის
 შეუდარებელი⁷³ ეარსკვლავევით, ალ-
 ფარდი⁷⁴
 ბრწყინავს და ანათებს სამხრეთის მხარეს.
 დაჯდა ტახტზე თავისი ხელქვეითების
 ზემოთ.
 რა საოცარია სამი⁷⁵ ოთხის⁷⁶ ქვემოთ.
 სამაქი⁷⁷ ბეჭედივით აზის ალ-მოსალსა-
 ლას⁷⁸,
 ხან რამაპისაყენ⁷⁹ არის მიბრუნებული და
 ხან აზალისაყენ⁸⁰.

67 ეველაზე კაშკაშა ვარსკვლავი მეტრეს თანაეარსკვლავედში, მგორე ვარსკვლავია ცაზე თავისი სიკაშკაშის მიხედვით. იგი არასოდეს არ ჩადის პორიზონტზე და მთელი ცის უფალია.

68 ბაბილონური წარმოშობის სიტყვაა და ნიშნავს სირიუსს. სირიუსს იქ იემენურ ანუ სამხრეთის ვარსკვლავს უწოდებენ, ხოლო მცირე ძალს — სირიუსს ანუ ჩრდილოეთისას (სირიუსს).

69 იგულისხმება ირმის ნახტომი.

70 მასბუტე და მყებუზე სახელებია სამხრეთისა და ჩრდილოეთის სირიუსის ორი ვარსკვლავისა. იემენური (მასბუტე) კაშკაშა და ჩრდილოეთისა (მყებუზე) კი მკრთალი.

71 იგულისხმება ირმის ნახტომი.

72 იგულისხმება ცის იკანკელი, რომელსაც ხმლის ფორმა აქვს.

73 შეუდარებელი, საუცხოო ან უცხო (Дивная) ვარსკვლავია ვეშაპის თანაეარსკვლავედისა.

74 იგულისხმება სამხრეთის ცის ჰიდრას თანაეარსკვლავედში მყოფი ალფა ვარსკვლავი მარტოხელად წოდებული.

75 ლაპარაკია ჰიდრას თანაეარსკვლავედის ქვედა სამ ვარსკვლავზე.

76 იგულისხმება იმავე თანაეარსკვლავედის ზედა 4 ვარსკვლავი, რომლის თავში ზის ალ-ფარდი.

77 ალფა და ბეტა თევზის თანაეარსკვლავედისა, რომლებიც ძალზე ახლოს არიან ანდრომედასთან.

78 ანდრომედას არაბული სახელწოდებაა, რაც ნიშნავს ბორკილებგაყრილს. ბერძნული მოთოლოგიის მიხედვით ანდრომედა კლდეზე იყო მიჯაჭვული.

79 იგულისხმება სამაქ-რამაპი, მწყემსის თანაეარსკვლავედის ერთ-ერთი ვარსკვლავი.

80 სამაქ-აზალი კი არის რამაპის პირისპირ მდგარი ვარსკვლავი, რომელიც მდებარეობს ქალწულის მარცხენა მხარეს განცალკევებით.

نرین پرنده پرگشاده طایر شده واقع استاده قاری برنیش در سواری کی دور بود ز نیش قاری	მფრინავემა ნასრინმა ⁸¹ გაშალა ფრთები, გაფრინდა და დადგა სწორად. ყარი ⁸² ნააშთან ⁸³ დგას ამხედრებული. როგორ შეიძლება, რომ დეკლამატორი შორს იდგეს გვამისაგან.
میگرد سہا زہم نشینان نقادی چشم تیز بینان تابان دم گزرگ در سحرگاه	დასეა სიპა ⁸⁴ მათ შორის, როგორც მკრწლი თვალის მჭონე მწყემსი. მგლის კუდი ⁸⁵ ბრწყინავს განთიადზე, რო- გორც
چون یوسف چاهی ازین چاہ پیرامن آن فلک نوردان پرگار بنات نقش گردان مجنون زسر نظاره سازی میگرد بچرخ حقہ بازی بر زہرہ نظر گماشت اول گفت ای بتوبخترا معول ای زہرہ روشن شب افروز ای طالع دولت از تو پیروز ای مشعلہ نشاط جویان صاحب رصد سرود گوین ای در کف تو کلید ہر کام در جرعہ تور حقیق ہر جام	ქაში ჩაეარდნილი იოსები ჭიდან. იმ მბრწყინავი ცის ირგვლივ გარშემო- ტყმულია მბრუნავი წრე დიდი და მცირე დათვის თანაეარსკვლავედისა. მაქნუნი აკვირდებოდა ციურ სხეულთა განლაგებას და უნგლიორივით ამოძრავებდა თავს ვარსკვლავთ მოძრაობის შესაბამისად. პირველად დაინახა ზუპრა და გაუბა მას საუბარი. უთხრა: ჰე, შენა ხარ დამხმარე კაცის ბედისა, ჰოი, მბრწყინავო ზუპრა, შენ ანათებ ღამეს, ჰე, ამომავლო, შენ ანიჭებ გამარჯვებას მეფეთ. ჰე, სიხარულის მიძებნელო ლამპარო, შენ ხარ მფლობელი ჰოროსკოპის ყველა ინსტრუ- მენტისა, შენ ხელთაა კლიტე ყველას ბედ-ილბა- ლისა. შენ საყლაპავში ჩარჩენილი ყლუბი ღვი- ნისა ყველა სხვა ღვინოზე სუფთაა.

⁸¹ იგულისხმება არაბული „ან ნასრ-ატ ტაირ“ — მფრინავი, ფრთებგაშლილი არწივი ანუ ალტაირი, არწივის თანავარსკვლავედის ალფა ვარსკვლავი.

⁸² ნააშთან ახლო მდებარე ვარსკვლავის სახელწოდებაა.

⁸³ არაბული სახელწოდებაა დიდი დათვის თანავარსკვლავედის ერთ-ერთი ვარსკვლავისა და ნიშნავს „სამგლოვიარო ტახტრეუანდის ძეს“. არაბები დიდი დათვის თანავარსკვლავედის 4 ვარსკვლავში კუბოს ჰერტენდენს, ხოლო 3 ვარსკვლავში (დათვის კუდს რომ უწოდებენ) — მოტირალებს, გამცილებლებს. მთელი თანავარსკვლავედი მათთვის იყო სამგლოვიარო პროცესის გამოშხატველი.

⁸⁴ იგულისხმება ვარსკვლავი ალკორი დიდი დათვის თანავარსკვლავედში, რომელიც ზის მეორე ცხენზე, რისთვისაც მას ხშირად მხედარსაც ეძახიან.

⁸⁵ იგულისხმება მგლის კუდის თანავარსკვლავედის კუდზე მდებარე კაშკაშა ვარსკვლავი.

ای مهر نگین تا جداری خاتون سرای کامکاری	ჰე, გვირგვინოსანთა ბეჭდის ბეჭედო, ქალბატონო, უფალო დიდების სასახლი- სა,
ای خوش نفس لطیف رایان خلق تو عبیر عطر سایان	ჰე, საამო სულო, სუნთქვავე ღვთიური აზრისა, შენი საქციელი ამბრისაებრი იმ ხალხი- სას ჰგავს, სუნნელს რომ ამზადებს.
لطیفی کن ازان لطف که داری بگشای در امیدواری زان یار که او دوی جانست	მოალე მოწყალეა იმ წყალობათაგან, რომელსაც შენ: ჰქვლობ. გამიხსენ იმედის კარი. მიჯნურისაგან, რომელიც ჩემი სულის წა- შალია,
بوئی برسان که وقت آنست چون مشتری از افق برآمد با او زرهی دگر در آمد کای مشتری ای ستاره سعد ای در همه وعده صادق الواعد	იმედი მომიტანე, დრო დადგა უკვე. როცა მუშთარი გამოჩნდა ცაზე, მას მიუბრუნდა: ჰე, მუშთარო, ბედნიერების ვარსკვლავო, ყველა დაპირებათა სამართლიანად შემ- სრულებელო.
ای در نظر تو جان فزائی در سکه توجهان گشائی ای منشی نامه عنایت بر فتح و ظفر ترا ولایت ای راست بتو قرار عالم	შენი შეხვედრისას მალღდება სული, შენ სახეშია გაშლილი მთელი სამყარო. ჰე, წყალობის წერილთა მწერალო, შენგან აქვს ქვეყანას ომი და გამაჩუკება. ჰე, სამართლიანო, შენგან არის მყარი ქვეყანა,
مایل بصلاح کار عالم ای بخت مرابندی از تو دلرا همه زورمندی از تو درمن بوفانظاره کن گر چارت هست چاره کن ادبار مرا زمن بگردان آن کن که چنان کنند مردان از دوست بمن رسان نشانی گم گیر گلی ز گلستانی	ერთგულეა ქვეყნის სამართლიანი საქ- მეებისადმი, ჩემი ბედი შენგანაა ამაღლებული, გული ჩემი შენგანაა ძალმოსილი. შემომხვედ წყალობის თვალით, თუ იცი წამალი, მარგე რა. განმარიღე უბედურება, გააკეთე ისე, როგორც შეშვენის გმირს. მიჯნურისაგან რამე ნიშანი მომიტანე, მაპოვე ვარდნარიდან გადაკარგული ვარ- დი.
چون دید که آن بخار خیزان همستند ز اوج خود گریزان دانست کز آن خیال بازی کارش نرسد بچاره سازی نایلد در آن که چاره سازاست	როცა დაინახა, რომ აჩნდა ვარსკვლავთა ბურუსი და დაკარგა მუშთარი, მიხვდა, რომ ოცნებით შველას ვერა ჰპოვებდა. გლოვობდა იმაზე, თუ ვინ დაეგმარებოდა,

- از جمله وجود بی نیاز است
گفت ای در تو پناه گاهم
- درجز تو کسی چرا پناهم
ای زهره و مشتری غلامت
- سرنامه نام جمله نامت
ای علم توییش از آنکه خواند
- واحسان تو بیش از آنکه داند
ای بند گشای جمله مقصود
- دارای وجود و داور وجود
ای کار برآور بلندین
- نیکو کن کار مستمندان
ای ما همه بندگان دربند
- کس را نه بجز تو کس خداوند
ای هفت فلک فکندۀ تو
ای هر که بجز تو بندۀ تو
- ای شش جهت از بلند و پستی
ممکوک ترا بزیر دستی
ای گر بصری بتو رسیده
- بی دیده شده جو درتو دیده
ای هر که سنگ تو گوهرش پاک
- ای هر که نه با تو بر سرش خاک
ای خاک من از تو آب گشته
- بنگر بمن خراب گشته
مگذار که عاجز و غریب
از رحمت خویش بی نصیب
آن کن ز عنایت خدائی
- کایدشب من بروشنائی
روزم بویا خجسته گردد
بختم ز بهانه رسته گردد
- მიმართა მას, ვინაც თავისუფალია,
უთხრა: უფალო, შენს სასუფეველში ვპო-
ვებ სადგურს,
შენს გარდა არ მჭირდება სხვა სადგომი.
უფალო, ზუპრა და მუშთარი შენი მო-
ნებია,
შენი სახელი ყველაზე აღმატებულია,
შენგან შექმნილი სამყარო მეტია იმაზე,
რაც იციან (რასაც ხედავენ).
და სიკეთე შენი მეტია იმაზე, რაც იციან.
შენ ხარ ყველა გადაწყვეტილებათა გამხ-
სნელი,
ყოფიერების უზენაესი მსაჯული და წყა-
ლობის მომნიჭებელი.
უპოუარო შენ ანიჭებ სიკეთეს, მომართე
საქმე ზემოდან.
უყავეთილი საქმე წყალობის მოხონელს,
ყველანი შენი მონები ვართ შენს სასუ-
ფეველში,
შენ ხარ ერთი ღმერთი ყველასათვის,
შენ გემორჩილება 7 ცა,
უფალო, შენი მონებია ყველა შენს გარ-
და.
უფალო, 6 მხარე ზეცისა და ხმელისა
შენივთულია შენში და მორჩილი შენი.
თუ ვინმეს თვალები (მზერა) მოაღწევს
შენამდე,
უმალ დაბრმავდება შენ რომ გიხილავს.
ის, ვინც ითვლება შენს ძალადად, სუფ-
თაა ბუნებით,
უფალო, ვინც არაა შენთან, დაამცირე
ისინი,
უფალო, მიწა ჩემი შენგან წყალად იქცე-
ვა,
შემომხედე მე, შმაგს,
ნუ დამაგლებ მარტო, რადგან სუსტი ვარ
და ღარიბი,
არა მაქვს მე წილი კეთილ ბედში,
ისე მომართე ჩემკენ შენი ღვთიური წყა-
ლობა,
რომ ღამე ჩემი გაბრწყინდეს, განათდეს,
ღღე ჩემი ერთულებასაგან გაბედნიერ-
დეს და
ბედი ჩემი უბედობისაგან განთავისუფ-
ლდეს.

„ლეილი და მაჯუნსი“ ეს თავი ძირითადად 3 ნაწილისაგან შედგება: მნათობთა რიგის პტოლემეიოსის სისტემის მიხედვით წარმოდგენა, ზოდიაქოების აღწერა და ცაზე ყველაზე დიდი და კაშკაშა ვარსკვლავების ჩამოთვლა-დანახიათება.

„ლაშის აღწერაში“ ნიზამი ამჟღავნებს ასტრონომიისა და ასტროლოგიის ბრწყინვალე ცოდნას, რასაც იგი პოეტურ ფონად იყენებს თავისი თეოლოგიური კონცეფციის გასაშლელად. ასტრონომიულ-ასტროლოგიური ცოდნა, როგორც კაცობრიობის კულტურული მონაპოვარი, საყოველთაო ხასიათს ატარებდა და, ცხადია, იმდროინდელ მხატვარ-მოაზროვნეთა შემოქმედებაში სავსებით ბუნებრივად აისახებოდა. ამიტომ არაფერია გასაოცარი და მით უფრო მოულოდნელი იმაში, რომ ნიზამი ასე კარგად იცნობს ამ მოძღვრებას და ასე ლაღად ოპერირებს პოეზიაში ასტრალური სახეებით. თუმცა ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ნიზამი ასტროლოგიურ წარმოდგენებს არ რთავს საუყუეტის განვითარებაში, არ ცდილობს ცალკეული ეპიზოდების გაშლას ასტრალური მითოსის გამოყენებით. მისი მიზანია წარმოადგინოს გეოცენტრული სისტემის მიხედვით შუა საუკუნეების ცის სურათი და მუსლიმანური სამყაროს უპირველესი მნათობი — ღვთაების მთვარის მოძრაობა — ზოდიაქოთა სარტყელში.

მაჯუნსის ვედრება ყურადღებას იპყრობს წმინდა ასტროლოგიური თვალსაზრისითაც. ამ მხრივ საინტერესოა მაჯუნსის ვედრება მნათობებისადმი და ალაჰისადმი. მნათობთაგან მაჯუნსი მხოლოდ ორს — ზუჰრასა და მუშთარს თხოვს შემწეობას. ზუჰრა „მცირე ბედის ვარსკვლავია“, მას მოაქვს ლხინი და სიხარული. ბედის ამ მცირე ვარსკვლავის შემდეგ იგი მიმართავს „დიდი ბედის ვარსკვლავს“ — მუშთარს. მუშთარი, ბედნიერების მომტანი ვარსკვლავის გარდა, არის სამართლიანი, ბრკე, მიუდგომელი და მართლად გამკითხავი. მაგრამ იგი დღის ვარსკვლავია და გამთენიისას გაუქრება მაჯუნსს. მაშინ იგი თავის ლოცვას უშუალოდ ცათა უფალს მიმართავს, მას, ვინაც თავისუფალია, ვინც უხილავია და ერთია, ვისაც მორჩილებენ მნათობნი, ვინც არის ყოფიერების უზენაესი მფლობელი, ვინც განაგებს მიწას და ზეცას. მაჯუნსი მიმართავს ღმერთს, რომელშიაც შენივთულია: 6 მხარე ზეციდან ხმელეთამდე და მორჩილია მისი, ვისაც ვერ უსწორებს თვალს მოკვდავი, ვისაც ემორჩილება 7 ცა, ვინაც არის მსაჯული ცისა და მიწისა. ასეთია ღვთის ატრიბუტები მაჯუნსის ამ ვედრების მიხედვით.

აღმოსავლური რენესანსის პოეზიაში პირველად ნიზამისთან არის მოცემული მნათობთა ვედრების პოეტური მოდელი, სადაც ასტროლოგია სავსებით მორგებულია მონოთეისტურ ისლამს.

ისლამის მსგავსად ქრისტიანობაც მონოთეისტური რელიგიაა და ასტროლოგია აქაც ისევე უნდა ყოფილიყო გააზრებული, როგორც ისლამში. ასე რომ, ნიზამისა და რუსთაველის წინაშე ერთნაირი ამოცანა იდგა — ორივე პოეტს როგორმე უნდა შეეგუებინათ ასტროლოგია ორთოდოქსალური ისლამისა და ქრისტიანობისათვის. როგორ გააკეთა ეს ნიზამიმ, ჩვენ უკვე დავინახეთ. მივმართოთ ავთანდილის გალობას:

მიშავალი ცაჲ შესტირს, ეუბნების, ეტყვის მზესა:
 „აჲ, მზეო, გააჩები შენ, უმძლესთა მძლეთა მძლესა,
 ენ მღაბალთა გაამალღებ, მეფობასა მისცემ, სევსა,
 ძე ნე კაყური საყვარელსა, ნუ შემიცივლი ღამედ დღესა!

მო, ზუალო, მომამატე ცრემლი ცრემლსა, ჰირი ჰირსა,
გული შავად შემიღებე, სიბნელესა მიმეც სწირსა,
შემომყარე კაეშანი, ტვირთი მიმივე ვითა ვირსა,
მას უთხარ, თუ: „ნუ გასწირავ, შენია და შენთვის ტარსა“.

ჰე, მუშთარო, გეაჭები შენ, მართალსა ბრვესა, ღმრთულსა;
მო და უყავე სამართალი, გაებრტობის გული გულსა;
ნუ ამრუდებ უმართლესსა, ნუ წაიწყვედ ამით სულსა!
მართალი ვარ, გამიყითხე! რად მიწულულებ მისთვის წყლულსა?

მოდო, მარხო, უწყალოდ დამკერ ლახერთა შენითა,
შეცამღებე და შემსვარე წითლად სისხლისა დენითა,
მას უთხრენ ჩემნი პატიენი, მას გააგონენ ენითა,
როგორ გასრულვარ, შენ იცი, გული არაა არს ლხენითა.

მოდო, ასპიროზ, მარგე რა, მან დამწუა ცეცხლთა დაგითა,
ვინ მარგალიტსა გარეშე მოსცავს ძოწისა ბავითა;
შენ დააშენებე კეკლუთა დაშენებითა მაგითა,
ვისმე, გლახ, ჩემებრ დააგდებ, გახდი ცნობითა შმაგითა.

ოტარილო, შენგან კიდე არვის მიგავს საქმე სხვასა:
მზე მებრუნებეს, არ გამიწებეს, შემოყურის და მიმცემს წევას;
დაჭე წერად ჰირთა ჩემთა, მელნად მოგცემ ცრემლთა ტბასა,
კალმად გიყვეთ გაწლობილსა ტანსა ჩემსა, ვითა თმასა.

მო, მთვარეო, შემობრალე კილევი და შენებრ ვმკლდები,
მზე გამავსებს, მზევე გამლევს, ზოგჯერ ესხვლდები, ზოგჯერ ვწვლდები;
მას უამბენ სჯანი ჩემნი, რა მჭირს, ანუ როგორ ვბნდები,
მიდი, უთხარ, ნუ გამწირავს, მისი ვარ და მისთვის ვკვდები (957—963).

ნიზამის „ლეილი და მაჯნუნში“ მაჯნუნი შემწურობას თხოვს სიყვარულში მნათობებს და მხოლოდ შემდეგ მიმართავს დახმარებისათვის ღმერთს. რუსთაველთან ავთანდილი ვედრებით მიმართავს მთელ ვარსკვლავურ ცას — 7 მნათობს. ღმერთი აქ არა ჩანს, ამიტომ გალობაში ერთი შეხედვით, თითქოს, არც ასტროლოგიური კავშირი ჩანს ღმერთსა და მნათობებს შორის. მაგრამ „ვეფხისტყაოსანში“ მრავლადაა ადგილები, სადაც ეს კავშირი აშკარადაა გამოხატული. რუსთაველთან დამოწმებულია ავთანდილის ერთი ლოცვა, რომელსაც მიმართულია მთლიანად ღმერთისადმი:

ილოცავს, იტყვის: მაღალო, ღმერთო ხმელთა და ცათაო,
ზოგჯერ მომცემო პატიეთა, ზოგჯერ კეთილთა მზათაო,
უცნაურო და უთქმელო, უფალო უფლებათაო,
მომეც დათობა სურვილთა, მფლობელო გულისტქმათაო! (809)

რუსთაველის ღმერთი ფლობს ხმელეთსა და ზეცას:

ღმერთო, ღმერთო, გეაჭები, რომელი ჰფლობ ქვენათ ზესა. (801,1)

„ვეფხისტყაოსანის“ პირველივე სტროფი გვამცნობს, რომ სამყარო შექმნა ერთმა ღმერთმა:

რომელმან შექმნა სამყარო ძალითა მით ძლიერთა,
ზეგარდმო არსნი სულითა უნა ზეცით მონაბერთა,
ჩვენ, კაცთა, მოგვცა ქვეყანა. გვაქვს უთვალავი ფერთა,
მისგან არს ყოველი ხელმწიფე, სახითა მის მიერთა. (1)

ღმერთმა ზეცით მონაბერი სულით დაბადა „არსნი“ და მათ შორის მნათობებიც.

კვალაა კადარა: „აჰა, მზეო, რათგან ღმერთმან მზედ დაგებადა,
მით გმორჩილობს ზეციერი მნათობია რაჟა სადა. (135,1,2)

ღმერთი, რომელმაც შექმნა სამყარო, დაბადა მნათობები და ადამიანები, არს ერთი: „ჰე, ღმერთო, ერთო შენ შექმენ სახე ყოვლისა ტანისა“, მანა მორჩილებენ ციერნი, „ძალნი ზეციერნი“ ანუ მნათობები⁸⁶, რომელნიც განავებენ აქა ქმნადსა:

ყმამან უთხრა: „მადლი ღმერთსა, შემოქმედსა, არსთა მხადსა,
ვისგან ძალნი ზეციერნი განავებენ აქა ქმნადსა. (1050, 1, 2).

მაგრამ „რაცა ღმერთსა არა სწამდეს, არა საქმე არ იქნების“, ყველაფერი დამოკიდებულია ღმერთის ნება-სურვილზე. იგია „შემწე ყოვლთა მიწიერთა“:

ვინ დაშადა, შეძლებაცა მანე მომცა ძღვეად მტერთად,
ვინ არს ძალი უხილავი შემწე ყოვლთამიწიერთად,
ვინ საზღვარსა დაუსაზღვრებს, ზის უქედავი ღმერთი ღმერთად,
იგი გაჰხდის წამის ყოფით ერთსა ასად, ასსა ერთად. (792)

ამგვარად, რუსთაველთან ისევე, როგორც ნიზამისთან მნათობთა თავში „ზის“ ღმერთი — ერთი, უცნაური, უთქმელი, უხილავი, უჟალი უფლებათა, მფლობელი გულისთქმათა, რომელიც ფლობს „ქვენათ ზესა“ და რომელსაც მორჩილებენ ციერნი.

რუსთაველი ნიზამის მსგავსად ვარსკვლავური ცის აღწერისას ფართოდ და ლაღად იყენებს ასტრონომიულ-ასტროლოგიურ ცოდნას. მისი საშუალებით ქმნის იგი რთულ პოეტურ მეტაფორებს, რომელთა სრული გახსენისათვის სამი პლანია გასათვალისწინებელი: პოეტური, ასტრონომიული და ასტროლოგიური. ამგვარადაა აგებული ავთანდილის ვედრება მნათობებისადმი. ეს ვედრება მთლიანად ასტროლოგიური ხასიათისაა. აქ თითოეული მნათობი თავისი ასტროლოგიური ბუნებისა და ნიშნის მიხედვითაა დახასიათებული. მზე არის მძლეთა მძლე, სფეროს შუაში მყოფი, რომელსაც მორჩილებენ ციერნი, სხვა დანარჩენი მნათობები. იგი ანიჭებს ადამიანს ბედს. ზუალი უბედურების მომტანი ვარსკვლავია, ამიტომ მიმართავს მას ავთანდილი: „შემომყარე კაეშანი“, „გული შავად შემიღებეო“. ზუალი ავი ბედის ვარსკვლავია და ფერაც შავი აქვს. ასპირიოზა (იგივე ზუპრა ნიზამისა) მიჯნურთა დამხმარეა; ასევე მუშთარიც სამართლიანი, ბრჭე და გამკითხავია და ა. შ. მნათობთა ასტროლოგიურა ბუნება კარგადაა ცნობილი (დაწვრილებით ცნობებს დაინტერესებული მკითხველი იპოვის „ვარსკვლავთმეტყველებაში“); ამიტომ აქ ჩვენ ამაზე აღარ შევჩერდებით. მნათობთა ასტროლოგიური ბუნების გარდა, რუსთაველი ასტრონომიულ პლანსაც ითვალისწინებს. მხოლოდ ასტრონომიულად შეიძლება გავიაზროთ ავთანდილის მიმართვა ოტარიდისა და მთვარისადმი:

ოტარიდო, შენგან კიდე არვის მიგავს საქმე სხვასა,
მზე მაბრუნეებს, არ გამიშეებს, შემაყრის და მიმცემს წვასა.

მერკური (ოტარიდი) მზის ორბიტაში მყოფი მნათობია. იგი ძალიან ახლოსა მზესთან, რაც იწვევს მის ბრუნვას მზესთან ერთად. მზესთან ასეთი სიახლოვის გამო ოტარიდის დანახვა ძალზე ძნელია და იშვიათად ხდება. ასევე ასტრონომიის გაუთვალისწინებლად შეუძლებელი იქნება ავთანდილის მთვარისადმი მიმართვის გავება:

მზე გამავსებს, მზევე გამლევს, ზოგჯერ ვსხვლდება, ზოგჯერ ეწვლდება.

⁸⁶ იხ. ელ. ხინთიბიძე, ავთანდილის „ძალნი ზეციერნი“, „მაცნე“, 1, 1968, გვ. 161 — 193.

აქ ნაგულისხმევია მთვარის გავსებისა და დაკლების ფაზები იმის მიხედვით, შორდება მთვარე მზეს თუ უახლოვდება და ა. შ.

ასე ემთხვევა ერთმანეთს ნიზამისა და რუსთაველის ასტრონომიულ-ასტროლოგიური შეხედულებები. ცა ორივე პოეტს ერთნაირად აქვს წარმოდგენილი. სხვაგვარად არც შეიძლებოდა ყოფილიყო, რადგან საშუალო საუკუნეებში მოძღვრება ცის შესახებ საყოველთაო ცოდნა იყო — ერთნაირად გავრცელებული როგორც ქრისტიანულ, ასევე მუსლიმანურ სამყაროში.

თუ ნიზამისთან უზენესი ღვთაების მთვარის ადგილი ბედნიერად დაემთხვა პტოლემეაოსის სისტემის მნათობთა რიგს (ამ რიგით მთვარე პირველ ადგილზეა: სხვათა შორის ამ ფაქტორმაკ ბევრად განსაზღვრა პტოლემეაოსის სისტემის მიღება და მისი გავრცელება ისლამში). ამისათვის რუსთაველს მნათობთა გადასმა დასჭირდა. იგი ფორმალურად იცავს საშუალო საუკუნეების საყოველთაოდ აღიარებულ ასტრონომიულ სისტემას, მაგრამ ფაქტიურად არღვევს მას.

არგუმენტი, რომ რუსთაველმა თავისი პოეტური ნება-სურვილით, თავისუფალი შემოქმედის კაპრიზით შეუცვალა მზეს ადგილი, სერიოზულ კრიტიკას ვერ უძლებს⁸⁷.

მკვლევარ პავლე ინგოროყვას აზრით, „შეცვლა მნათობთა რიგისა, რომელიც დადგენილი იყო პტოლემეს სისტემაში, გაუგებარი რჩებოდა, ვიდრე არ გაიჩქვა შოთას მანის ფერობა — მანიქეველნი მზეს ათავსებდნენ მნათობთა კრებულის სათავეში, რომელსაც ადიდებდნენ, როგორც ღვთაების ნათელს“⁸⁸. ვფიქრობთ, დღეისათვის საკითხი რუსთაველის ქრისტიანული აღმსარებლობის შესახებ დაეას აღარ უნდა იწვევდეს რუსთველოლოგიაში და რაკი ვერ დამტკიცებულა, რომ შოთა „მანის ფერია“, ცხადია, ეს არგუმენტიც უნდა მოიხსნას. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ მანიქეველნი მზესა და მთვარეს ერთნაირად აყენებდნენ მნათობთა კრებულის სათავეში და არა მხოლოდ მზეს. ესეც რომ არ იყოს, მზე პირველ ადგილზე ჩანს ინდური, კორე კოსმოვის და თალმუდურა სითაჲ⁸⁹.

სინამდვილესთან უფრო ახლოს ჩანს თვალსაზრისი, რომლის მიხედვით მზე ასტროლოგიური მნიშვნელობის გამთავსებელი პირველ ადგილზე. ასტროლოგიურად მზეს, მართლაც, პირველი ადგილი ენიჭება მნათობთა რიგში. მზე არის მსოფლიოს გული, იგი ბატონობს ცაში ყველა დანარჩენ მნათობზე და წარმართავს ცის მოძრაობას⁹⁰. ასეთი იყო მზის ასტროლოგიური მნიშვნელობა ფ. კიუმონის აზრითაც.

მაგრამ რა ვუყოთ ნიზამის, დანტეს და თვით პირველ ასტროლოგოსებს, ქალდეველებს და ბაბილონელებს, რომელნიც შესანიშნავად იცნობდნენ მზის ასტროლოგიურ თვისებებს და მაინც მე-4 ადგილზე ათავსებდნენ მას? ნუთუ ამით ისინი უარპყოფდნენ მზის ასტროლოგიურ მნიშვნელობას?

ჯერ კიდევ უძველეს ხალხთა რელიგიაში იყო მზე და მთვარე ცალკე გამოყოფილი და შეპირისპირებული დანარჩენ მნათობებს. ფ. კიუმონი ვარაუ-

⁸⁷ ზ. ავალიშვილი, ვეფხისტყაოსნის საკითხები, პარიზი, 1931, გვ. 5.

⁸⁸ პ. ინგოროყვა, თხზ. კრებული, ტ. I, თბილისი, 1963, გვ. 154.

⁸⁹ ვეფხისტყაოსნის მზისმეტყველება, 1957, გვ. 1.

⁹⁰ ფ. კიუმონი, თეოლოგია მზისა რომელ წარმართობაში: ვეფხისტყაოსნის მზისმეტყველება, გვ. 214—215.

ლობს, რომ ეს გამოყოფა მხოლოდ მათი მნიშვნელობით შეიძლება. აიხსნასაჲ. (მაგრამ არა მხოლოდ ასტროლოგიური მნიშვნელობით).

ძველი ბაბილონი უმთავრეს მნათობად მთვარეს მიიჩნევდა; მთვარე ბატონობს არაბეთში, მთვარეა ქართველთა უძველესი ღვთაება. სტრაბონის ცნობით, „ყველგან, სადაც ქართველებს უცხოვრიათ, მთვარის თაყვანისცემის კვალი შერჩენილა. ამის გამო მთვარის, ვითარცა მთავარი მეუფის და ღვთაების თაყვანისცემა ყველა ქართველი ტომების უძველეს რწმენად უნდა ჩაითვალოს“⁹². ჩვენ საგანგებოდ გავხაზეთ ეს სიტყვები, რადგან იმავე წარმართულ ხანაში, ცოტა მოგვიანებით, ქართველი ხალხის კულტურული განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე მზე ცვლის მთვარეს უზენაესი ღვთაების როლში. საქართველოში მზის კულტი ბარბაქუს კულტთანაა დაკავშირებული⁹³.

მზის კულტი მთელს ძველ აღმოსავლეთში იყო გავრცელებული. ქალღველთა ლურსამულ წარწერებში შემონახულია მზის ჰიმნი, ვედების მთელი მითოლოგია მზის კულტიდანაა გამოსული, მითრას კულტი ხომ იგივე მზის კულტია. მზეს ეთაყვანებოდა ეგვიპტე, ხოლო ფებ-აპოლოს — საბერძნეთი; მზეს თაყვანს სცემდნენ ფინიკიელები, ებრაელები, საბეელები, ჩინელები; პერუს ინკების ბარად ეთიოპელები თავის თავს მზის შვილებად აცხადებდნენ. ძველი მსოფლიოს ადამიანისათვის მზე იყო წყარო სიკეთისა და ვარსკვლავური ცის უხვი წყალობისა. იგი პირველყოფილი გაცემებით უმზერდა მზეს და მასში ღვთაების კონკრეტულ გამოსახულებას ჰკერტდა. ვიდრე რელიგია შეუღდებოდა იმის ძიებას და მტკიცებას, რომ ღმერთი აბსოლუტური არსია, მანამდე ერთადერთი გონიერული და მეცნიერული კულტი იყო მზის კულტი⁹⁴. მზის კულტი „გაიზარდა თვით მეცნიერებასთან ერთად და გაგრძელდა საბოლოოდ იმ ხანამდე, როცა მეცნიერებამ თავის უმაღლეს წერტილს მიაღწია... ასტრონომოსებმა მოახერხეს მზის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის დადგენა, რომ მზეს უპირატესობა აქვს მთვარესთან. რომ მთვარე ნათობს მზისაგან ნასესხები სინათლით ანუ ბუში ნათელით“⁹⁵.

მზის, მთვარის და ვარსკვლავების ასტრონომიის სპეციალური შესწავლის შედეგად ძველი ხალხები იქამდე მივიდნენ, რომ ერთიან პლანეტათა სისტემაში ღვთის არსის გამოხატულება დაინახეს. მნათობები გახდნენ მათთვის ღვთაების სხვადასხვა იპოსტასი. მზისა და მთვარის ყოველდღიურ და ყოველწლიურ მოძრაობაში, მთვარის დაკლებასა და აღვსებაში ისინი ჰკერტდნენ გარდაცვლილ და მკვდრეთით აღმდგარ ღმერთებს (ასე იყო მიიარა, მზის ღმერთი, რომელიც 25 დეკემბერს იბადებოდა, ასევე ოზირისი, ეზიდა და ჰორუსი)⁹⁶.

უძველეს რელიგიებში (და აქედან ქრისტიანობაშიც) მესიის ცხოვრება მზით იყო სიმბოლიზებული. მზეს ისინი ლოგოსის სხეულად თვლიდნენ. სადაც კი აღსრულდა ღვთის განხორციელება, ყველგან გვხვდება მზის მითოსი (მითრა,

91 ფ. კი უ მ ო ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 216.

92 ივ. ჭ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 1—2, ტფ., 1913, გვ. 116—119.

93 ე. ბ ა რ დ ა ე ლ ი ძ ე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბილისი, 1941, გვ. 59.

94 ფ. კი უ მ ო ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 210.

95 იქვე, გვ. 211.

96 М. Б р и к н е р, Страдающий Бог в религиях древнего мира, СПб, 1909,

ოზირისი, ქრისტე). ისლამში არაა მზის მითოსი, რადგან მუჰამედი არაა ლოგოსის განხორციელება.

ყველა მხსნელი 25 დეკემბერს იბადება ქალწულისაგან. ყველა მხსნელს ემუქრება მოსპობით ტირანი (მითოლოგიურად ესაა ზამთრის გრძელი ღამეები, რომელთა განმავლობაში მზე თითქოს ევლარც აღდგება). მზე ჩადის პორიზონტზე და იბადება ახალი მზე, რომელიც სიყრმეს გაზაფხულის ბუნიობისას აღწევს; ამ დროს გველის ზოლიაქო ქრება ცაზე. აქედანაა მზის გამოთავისუფლება — მხსნელი ამარცხებს გველს, ბოროტების გველუშას⁹⁷.

გველი (დრაკონი, გველუშაი) სიმბოლოა ფიზიკური სამყაროსი, მატერიის, ამქვეყნიური სიცოცხლისა. რკალად დახვეული გველის სიმრგვლე გამოვლენილ კოსმოსს ახორციელებს. ასე იყო უძველეს რელიგიებში. ასირიულ-ქალდეური სარწმუნოების მიხედვით გველი იყო სიცოცხლის სიმბოლო. იზიდას ცნობილ გამოსახულებაში ადამიანური ნაწილი შეესაბამებოდა ტრანსცენდენტურ სამყაროს, ხოლო გველური — ემპირიულს. იაპონია. მექსიკა, მაიას ტომი იცნობს ციური გველის თაყვანებას; ინდოეთში ღმერთების გამოსახულებას მუდამ თანა სდევს გველი. ასკლეპიოსის კულტიც ეპიდავრის გველში იყო განხორციელებული⁹⁸. გველი, როგორც ბუნების სიცოცხლე, იღვწის, რათა ადამიანის სული მიწას მიაჩაქვოს; ესაა ადამიანის ინსტინქტი, რომელიც ეზიდება მას გრძნობადი სამყაროსაკენ. ამიტომ იგი ამავე დროს ბოროტის, ბნელეთის მუუფეცაა. მისი დათრგუნვით შეიძლება ბუნებას შთაბერო ღვთაებრივი სული. მისი დაძლევა და დათრგუნვა კი ნიშნავს სულის გამოთავისუფლებას და დარღვეული ჰარმონიის აღდგენას. მზე მუდამ ებრძვის გველს, სიბნელეს, წყვდიადს, როგორც ამ ქვეყნის მფლობელს და სამყაროს მტერს.

მზისა და გველის ეს ბრძოლა მხატვრული სიმბოლიკითაა გადმოცემული „ეფესისტაოსანში“ — ქაჩეთის ციხის აღების სურათში. რუსთაველი პოეტია და თავისთავად ცხადია, რომ როგორც დიდი მხატვარი იგი მიისწრაფვის ჰარმონიის აღდგენისაკენ. მთელი პოემა ამ ჰარმონიის დამყარებას ემსახურება, რაც უნდა განხორციელებულიყო ქაჩეთის ციხის აღებით (გველის დათრგუნვით) და ორი მიჯნურის (მზისა და მთვარის) ერთად შეყრით. ამ ჰარმონიის დასამყარებლად რუსთაველთან ერთნაირადაა გამოყენებული კეთილი და ბოროტი, სინათლე და წყვდიადი, სიხარული და მწუხარება. ქაჩეთის ციხის აღება გარდუვალია. ასეთია ღვთის ნება. წყვდიადი (გველი) უნდა დაემხოს და სინათლემ (ნათელმა) გაიმარჯვოს. ამიტომ იშორებს მზის „ტკბილ მზერას“ კრონოსი და „რჩება თავისი ბუნების ამარა, რათა რისხვა და უბედურება დაატეხოს თავს ქაჩეთს“⁹⁹:

მაშინ ქაჩეთს მოიწია უსაზომო რისხვა ღმრთისა,
კრონოსს, წყრომით შემხედველმან, მოიშორვა სიტკბო მზისა,
მათვე რისხვით გარდუბრუნდა ბორბალი და სიმრგვლე ცისა,
ველნი მკვდართა ვერ იტვედეს, გადიიდა ქარი მკვლრისა. (1415)

გველი დამარცხებულია, ქაჩეთის ციხე იღვწება, მზე და მთვარე ერთად შეიყრება: „ნახეს მზისა შესაყრელად გამოეშვა მთვარე გველსა“. რუსთაველთან ეს

⁹⁷ Т. Паскаль, Древняя мудрость на протяжении веков. Пг., 1915, гл. 55—56.

⁹⁸ В. Шмаков, Основы Пневматологии, I—II. М., 1922, гл. 256.

⁹⁹ „ეფესისტაოსნის მზისმეტყველება“, 1957, გვ. 131.

დიდებული სურათი მზისა და მთვარის ერთად შეყრისა ზუალის და მუშთარის „ერთგან შეყრის“ ასოციაციას იწვევს:

ამას ჰგავანდეს ოდეს ერთგან მუშთარ, ზუალ შეიყარნეს. (1421,2)

მუშთარისა და ზუალის ერთად ღვომა ასტრონომიულად იშვიათი მოვლენაა და ათეულ წლებში ერთხელ ხდება. ბუნებრივია, ეს ორი პლანეტა აქ შემთხვევით არაა დასახელებული. „ამ ცთომილთა: იუპიტერის და სატურნის „ერთგან შეყრა“, კონფუნქციო, ასტროლოგიაში დიდი რამეა, დიდი ბედნიერების მომასწავებელი. იმდენად, რომ პირველად კეპლერის მიერ გამოაქმული აზრით, თვით ქრისტეს შობის ის ვარსკვლავი, სახარებაში რომ იხსენიება (მათე, 2), ერთი ვარსკვლავი კი არა, არამედ სატურნის და იუპიტერის არაჩვეულებრივი „ერთგან შეყრა“ უნდა ყოფილიყო; ებრაელთა ასტროლოგიითაც ამ ორი პლანეტის თევეზთა ეტლში შეყრა მესიის ნიშნად ითვლებოდა“¹⁰⁰.

ამგვარად. ქაჭეთის ციხის დაღეწვისა და ორი მიჯნურის ერთად შეყრის სურათი მთლიანად ასტრალური მითოლოგიითაა გააღწენილი. ბრძოლა გველთან უნდა გაივიგოთ, როგორც მზის (ლოგოსის) მიერ გველის (ქაოსის) დაძლევა. მზე არის ტარიელი. მთვარე ნესტან-დარეჯანი და გველი — ქაჭეთის ციხე¹⁰¹. მთვარე უძველესი დროიდან არის სულის სიმბოლო, მითოლოგიურად კი მზის სასძლო¹⁰². მთვარე ანტითეზაა მზისა. მზე არის სიცოცხლის წარმმართველი ძალა მამრში და სიყვარულისა მდედრში, მთვარე კი სიცოცხლის წარმმართველია მდედრში და სიყვარულისა — მამრში. ეს ორი მნათობი ავსებებს ერთმანეთს: „Луна пахочится на полтосе противоположной Со.нцу и есть его вторая половина в природе“¹⁰³.

მთვარე, როგორც მზის სიზიში, მისი საპირისპირო ძალა, მდგარი საწინააღმდეგო პოლუსზე. რუსთაველთან ბოლო ადგილზეა, მზე კი პირველზე. ასე იწყება „ვეფხისტყაოსანში“ მნათობთა რიგი მზით და სრულდება მთვარით.

ვფიქრობთ. მზის ასტროლოგიურ მნიშვნელობასთან ერთად რუსთაველთან ვასათვალისწინებელია აგრეთვე მზისა და მთვარის ასტრალური მითოსიც.

¹⁰⁰ ზ. ა ე ლ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39.

¹⁰¹ შდრ. ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, თბილისი, 1966, გვ. 316.

¹⁰² Апри Б у д а о н ь. Н е с е с н а я д и н а м и к а. В и з ь м а, 1911, გვ. 18.

¹⁰³ იქვე.

(წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა)

თამილა მგალოალიშვილი

კირილე იერუსალიმელის თხზულებათა აღრეული
თარგმანები და მათი მნიშვნელობა

კირილე იერუსალიმელი მეოთხე საუკუნის მამათა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფიგურაა. ტრადიციულად მას მიეკუთვნება თვრამეტი „სიტყვა განცხადებისათვის“, ხუთი — „საიდუმლოებათათვის“, პროკატელია, ეპისტოლე კონსტანტინე მეფისადმი და რამდენიმე საკითხავი, რომელთაგან მხოლოდ ფრაგმენტებია ჩვენამდე მოღწეული.

კირილე იერუსალიმელის სახელს ხშირად ვხვდებით როგორც მის თანამედროვეთა, ისე მომდევნო საუკუნეების მწერალთა თხზულებებში, რომელსაც ეს უკანასკნელი იმოწმებენ, როგორც დიდ ავტორიტეტს¹.

კირილე იერუსალიმელის „სიტყვათა“ შესახებ უძველესი, მაგრამ, სამწუხაროდ, არაზუსტი ცნობა შემონახულია ნეტარი იერონიმეს ნაწარმოებში — „De viris illustribus“ (392 წ.): „Cyrillus Hierosolymae episcopus, saepe pulsus Ecclesia et receptus, ad extremum sub Theodosio principe, octo annis inconcussus episcopatum tenuit. Exstant eius catecheses quas in adolescentia composuit“².

შემდეგი ცნობა ეკუთვნის წმიდა ნილოსს და რუფინუსს, რომლებიც იმოწმებენ კირილე იერუსალიმელის „სიტყვებს განცხადებისათვის“, მაგრამ წყაროს არ ასახელებენ³.

თეოდორიკე თავის ნაწარმოებში „Eraniste“ იყენებს „სიტყვებს განცხადებისათვის“ შესავლის სახით, სადაც მოხსენებულია თვით კირილეს სახელიც: „Κυρίλλου ἐπίσκοπου Ἱερουσαλήμου ἐκ τῆς ἀπὸ γρηγορίου τετραῖτου λόγου· Περὶ τῶν ἐπισημάτων, περὶ τῆς ἐκ παπιδίου γωνύσεως· Πίστεις δὲ ἐν ἡνείκα...“⁴.

სვეეროს ანტიოქელი იოანე გრამატიკოსის წინააღმდეგ მიმართულ პოლემიკურ ნაშრომში დაახლოებით შეიძლება მოიხსენიებს კირილე იერუსალიმელს საკუთარ შეხედულებათა დასაცავად⁵.

¹ W. J. Swaans M. O., À propos des „Catecheses Mystagogiques“ attribuées à S. Cyrille de Jerusalem, Le Muséon, 1942, გვ. 17.

² ეპისკოპოსი კირილე იერუსალიმელი, ხშირად დაგმობილი ეკლესიისაგან და კვლავ აღდგენილი, ბოლოს და ბოლოს თეოდოსიოსის მმართველობის დროს რვა წლის განმავლობაში ურყევად ელოდა საეპისკოპოსო ტახტს. ცნობილია მისი სიტყვები, რომლებიც ახალგაზრდობის დროსაა შეთხზული. P. L., t. XXIII, col. 705—708.

³ W. J. Swaans, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18.

⁴ P. Gr., t. LXXXIII, col. 204—05.

⁵ W. J. Swaans, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

კირილე იერუსალიმელის „სიტყვებს განცხადებისათვის“ იმოწმებს ანასტასი სინელი თავის „Ὁμολογία“-ში: „Κυρίλλου Ἱεροσολύμων ἐκ τῶν κατηχητικῶν οὐ ἐκ τῶν κατηχητικῶν Ὀμολογίῳν ἔστιν ὁ βίβλος...“⁶.

„სიტყვებს განცხადებისათვის“ კარგად იცნობს იოანე დამასკელი. „Oratio tertia de Imaginibus“-ში იგი იყენებს ნაწყვეტს ამ „სიტყვებიდან“: „Κυρίλλου πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ἐκ τῆς δευτέρου κατηχητικῆς. Ἐν τοῖσιν ἑπτέ...“⁷.

ნიკეის მეორე მსოფლიო კრებას (787 წ.) მოჰყავს ციტატი კირილე იერუსალიმელის მეორე „სიტყვიდან განცხადებისათვის“: „Τῶν ἁγίων Κυρίλλου ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων κατηχητικῶν βιβλίων, ἧς ἀρχὴ· Δεινόν...“⁸.

ფოტი „მანიჭეველთა ისტორიაში“ იმოწმებს ნაწყვეტს კირილე იერუსალიმელის მეექვსე „სიტყვიდან“⁹. გარდა ამისა, ამ ავტორზე საუბრისას იგი ასხენებს მხოლოდ მის „სიტყვებს განცხადებისათვის“: „Ὅστις ἄνθρωπος καὶ ἁγίος παρὰ πᾶσι ἐστὶν τὸ καὶ ἰσοπέθει· ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ πρὸς τοῦ φανερωμένου κατηχητικῶν ἐν ἱερατικῇ ἑσπερίῳ συνεργητικῶν“¹⁰.

კირილე იერუსალიმელის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან სოკრატე და სოდომენი თავიანთ საეკლესიო ისტორიებში¹¹.

თეოფანე მქადაგებელიც იცნობს მხოლოდ კირილე იერუსალიმელის „სიტყვებს განცხადებისათვის“: „Ὁμολογία Ἀρειανῶν φησὶν δεσφάλλουσι τὸν αὐτὸν κυρίλλου, λέγουσιν καὶ τῶν τῶν ὁμοσούστων φωνῶν παρασείχηται αὐτὸν ἐν ταῖς Κατηχητικῶν, αἷς ἐξέμετο ἐπ’ ἠφελείᾳ τῶν ἀπειρῶν λαῶν τῶν τῶν θεῶν προσελήσυνται βλαπτικῶν: ὁ δὲ τὸ φησὶν τὸν ἑσπερίῳ εστῶν“¹².

გიორგი ჰამარტოლი „სინათლის მომთენ ჯვრის გამოჩინებაზე“ საუბრისას აღნიშნავს, რომ წმინდა კირილე ამ დროს იყო ქალაქის ეპისკოპოსი. შემდეგ იგი ჩამოთვლის მის ნაწარმოებებს: „τῶν αἱμάτων κατηχητικῶν (7) ἐπισημασμένων συγγεγραμμένοι - ὁ δὲ ἔγραψε τὸ βιβλίον Κωνσταντινῶν περὶ τῶν γενόμενων σμυρῶν“¹³. ამ სიაშიც ნახსენებია მხოლოდ „სიტყვები განცხადებისათვის“.

ამრიგად, მოტანილი მასალიდან აშკარად ჩანს, რომ უძველესი ავტორები იცნობენ და სარგებლობენ მხოლოდ „სიტყვებით განცხადებისათვის“. რაც შეეხება „სიტყვებს საიდუმლოებათათვის“, ამ „სიტყვათა“ მოხსენიება პირველად გვხვდება ნიკონ შემთვლთან (XI ს.), რომელიც მათ კირილე იერუსალიმელს მიაწერს: „Τῶν ἁγίων Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Μνημονεύομεν δὲ καὶ ὑπὲρ τῶν κακομητημένων ἁγίων, Πατέρων τε καὶ ἐπισκόπων“¹⁴.

კირილე იერუსალიმელს მიაწერს „სიტყვებს საიდუმლოებათათვის“ XII საუკუნის ერთი ნაკლებად ცნობილი ნაწარმოებიც „Περὶ Θεῶν μυστηρίων“: „Κυ-

⁶ P. Gr., t. XXXIII, col. 389

⁷ იქვე.

⁸ იქვე.

⁹ P. Gr., t. CII, col. 33.

¹⁰ P. Gr., t. XXXIII, col. 311—312.

¹¹ P. Gr., t. XXXIII, col. 297—301.

¹² P. Gr., t. CVIII, col. 141—142.

¹³ P. Gr., t. CX, col. 661B.

¹⁴ P. Gr., t. XXXIII, col. 313.

რ(ი)სთ(ა) Ἱερωσιτάτου, ἰουδαγαγίας· Μῆ παρὰεχθρῶν ὁὗ ὁὗ ψιλοῖς τῷ ἀρῶ
 ἡ τῷ ὁὗ...¹⁵.

როგორც ხედავთ, კირილე იერუსალიმელის თხზულებათა შესახებ არსებული ცნობები სხვადასხვა ხასიათისა და დროისაა. მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ერთი დასკვნის გამოტანა მიიწვევს შემდეგ: „სიტყვები განცხადებისათვის“ ამ ავტორს მიეწერება ადრეულ წყაროებში, ხოლო „სიტყვების საიდუმლოებათათვის“ ხსენება მხოლოდ XI საუკუნიდან ჩნდება.

მოტანილ წყაროთა განსხვავებულმა მონაცემებმა მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია. ავტორობის საკითხს პირველად ვრცლად შეეხო შერმანი. მისი აზრით, კირილე იერუსალიმელი ავტორია მხოლოდ „სიტყვების განცხადებისათვის“, ხოლო „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“ მას არ ეკუთვნის¹⁶. ეს მოსაზრება გაზიარებულ იქნა სხვა მრავალი მეცნიერის მიერ (სეანსი, რიჰარდი, ტელფერი). შერმანის წინააღმდეგ 1915 წელს გაილაშქრა ს. სალაილა (იგი ამტკიცებდა, რომ ამ ავტორს ეკუთვნის როგორც „სიტყვები განცხადებისათვის“. ასევე — „საიდუმლოებათათვისაც“)¹⁷. ფაქტიურად ამ დროიდან დაიწყო კამათი კირილე იერუსალიმელის ავტორობას საკითხის ირგვლივ და ეს კამათი დღემდე არ დასრულებულა. საკითხის გადაწყვეტას ართულებს ის გარემოებაც, რომ ჯერ კიდევ არ არსებობს ამ ავტორის თხზულებათა სრული კრიტიკული გამოცემა ბერძნულ ენაზე.

შერმანი და მისი თანამოაზრენი თავის თვალსაზრისს უძველესი ბერძნული ხელნაწერების ცნობებზე ამყარებენ. ამ ხელნაწერებში კი ასეთი სურათია: ხელნაწერი Monac. gr. 394 (X ს.) „სიტყვებს საიდუმლოებათათვის“ იოანე იერუსალიმელს მიაკუთვნებს: „Μυσταγαγία: και ἀποκρίσεις εἰς Ἰωάννου ἐπιστολῆς Ἱερωσιτάτου“¹⁸. დანარჩენ ოთხ ხელნაწერში კი „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“ ორ ავტორს კირილე და იოანე იერუსალიმელებს მიეწერება ერთდროულად:

1. Ottobon. 36. (X—XI ს.)—„Μυσταγαγία παρὰ τῆς τῆς ἁποστολικῆς ἐπιστολῆς... τῆς τῆς Κυρίλλου καὶ Ἰωάννου ἐπιστολῆς“¹⁹.
2. Vat. gr. 602 (XVI ს.)—„Μυσταγαγία παρὰ τῆς τῆς ἁποστολικῆς καὶ ἀποκρίσεις... τῆς τῆς Κυρίλλου καὶ Ἰωάννου ἐπιστολῆς“²⁰.
3. Ottobon. 446 (XV ს.) „Μυσταγαγία α' παρὰ τῆς ἁποστολικῆς καὶ ἀποκρίσεις... τῆς τῆς Κυρίλλου καὶ Ἰωάννου Ἐπιστολῆς“²¹.
4. Monac. gr. 273 (XVI ს.) „Τὸν τῆς τῆς Κυρίλλου καὶ Ἰωάννου ἐπιστολῆς“²².

¹⁵ P. Gr., t. XXXIII. col. 316.

¹⁶ Theologische Revue, n° 19, col. 575—579, comple-rendu de l'ouvrage de J. P. Bock, Die Brotbitt des Vaterunsers, Paderborn, 1911 (ეპოწმებთო, სეანსის ცნობით: დასახ. ნაშრომი, გვ. 2.).

¹⁷ S. Salaville, Une question de critique littéraire, Les Catéchèses de saint Cyrille de Jerusalem dans Echos d'Orient, t. XVII, 1915, pp. 531—537.

¹⁸ W. J. Swaans, დასახ. ნაშრომი, გვ. 35.

¹⁹ იქვე, გვ. 41.

²⁰ იქვე.

²¹ იქვე.

²² იქვე.

ს. სალაველი და მისი მომხრენი კირილეს ავტორობის შესახებ საკუთარი აზრის დასამტკიცებლად მიმართავენ ლიტერატურულ ტრადიციას. ლიტერატურული ტრადიცია კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წარმოიშვა იმ ცნობათა საფუძველზე, რომლებსაც სხვადასხვა ადრეული ავტორი გვაწვდის და რომელთაგან ზოგიერთი უკვე განვიხილეთ.

კირილე იერუსალიმელი რომ ავტორი უნდა ყოფილიყო „სიტყვებისა საიდუმლოებათათვის“, ამაზე ერთგვარ მითითებას ზემოთ მოხსენებული მკვლევარები ხედავენ კირილეს მე-18 „სიტყვაში განცხადებისათვის“. მოგვყავს ეს ადგილი სრულად — ბერძნული ტექსტი და ქართული თარგმანი:

„Μετὰ δὲ τῆν ἀγίαν καὶ
 σωτήριον τὴν Πάσχα ἡμέραν,
 ἀπὸ τῆς δευτέρας τῶν Σαββά-
 των, εὐμὴς, καὶ ἑκάστη
 ἡμέραν ἐν ταῖς ἐξῆς τῆς
 ἐξῆς ἡμέραις, μετὰ
 τῆν ἁγιαξίν, εἰς τὴν ἀγίον,
 τῆς ἀναστασεως τόπον
 εἰσαργόμενοι, κατηγγήμασ
 ἄλλων ἀνοήσασθε, Θεοῦ
 μέλητος· ἐν αἷ πάλιν
 περὶ ἑκάστου τῶν γεγενυμέ-
 νων, διδαχίθησθε τὰς
 αἰτίας, ἐκ Παλῆας δὲ
 καὶ Καινῆς Διαθήκης
 λήθησθε τὰς ἀνοήσεις·
 πρῶτον μὲν, περὶ τῶν πρὸ
 τῶν βασιλευματῶν εὐμῶν
 γενομένων ἔπειτα δὲ,
 πῶς ἐκαθάρσθητε τὸν
 ἀμαρταν ἵπὸ τῶν Κυρίων,
 τῶ λουτρῶ τῶν ὕδατων ἐν
 ῥήματι· καὶ ἔπειτα ἱερατικῶς
 τῆς χριστιανῶν προσηγορίας
 γεγόνατε καινοὶ, καὶ
 ἔπειτα ἡ σφραγὶς ὑμῶν
 ἐστὶν τῆς καινοῦ τῶν
 ἀγίων Πνεύματος· καὶ περὶ
 τῶν ἐν θυσιαστηρίῳ τῆς
 Καινῆς Διαθήκης μυστηρίων,
 ἃ τῆν θρησκίαν ἐντείνουσιν
 εἰληφῆς· τὴνα μὲν αἱ

„აღდგომის წმინდა და
 ცხოველის-ყოფილი ღღის შემდეგ,
 უშუალოდ მეორე შაბათს,
 შეიდეულის
 თითოეულ
 დღეს, შვიკების
 შემდეგ, აღდგომის
 წმინდა ადგილას
 მისულნი, ღმრთის
 ნებით, ყოველდღე
 მოისმენ სხვა სიტყვებსაც.
 რომლებშიაც ხელახლა
 გესწავლებათ თითოეული მომხდარი
 მოვლენის მიზეზი და ჭეელი
 და ახალი აღთქმიდან
 მიიღებთ დამოწმებას.
 პირველად იმას, რაც
 უშუალოდ უძლოდა წინ
 ნათლის-ღებას, შემდეგ კი —
 როგორ განიწმიდენით
 ცოდვებისაგან უფლის მიერ
 წყლით განბანით და
 სიტყვით. რათა გამხდარიყავით
 ზიარი წმიდად ქრისტეს
 სახელისა და
 მოგვემოდათ თქვენ
 სულწმიდასთან ერთობის
 ბეჭედი“²³.

„საკურთხეველსა ზედა
 ახლისა ჩრთლისასა წმიდათა საიდუმლოთათვის,
 რომელთა დასაბამი
 მიღრო, რაოდენი

²³ ამ სიტყვის ძველი ქართული თარგმანი შემოგვინახა ერთმა „მრავალთავმა“ (A—144), მაგ-
 რამ ხელნაწერში ჩვენთვის საინტერესო ნაწიყვების თარგმანი დაზიანებულია, ამის გამო ვძღვე-
 ვით ჩვენს თარგმანს. ხოლო სიტყვიდან: „საკურთხეველსა“... ბოლომდე გრძელდება ხელნაწე-
 რის ტექსტი — A—144, გვ. 129.

θεῖαι Ἰραφαὶ παραδεδάκασαι,
 τίς δὲ ἡ τούτων, δύναμις·
 καὶ ὅπως προσιέναι τούτους,
 καὶ πότε καὶ πῶς ἔχει·
 χρῆ. Ἐπί τῆσει δὲ πάντων,
 ὅπως ὑμᾶς εἰς τὸν ἐπιόντα,
 χρόνον, ἔργους τε καὶ λόγους·
 ἐπαξίως· τῆς χάριτος·
 ἀναστρέψετε· δει, πρὸς τῆ
 δυνάμει· πάντα ὑμᾶς·
 ἀπολαύσα· τῆς αἰωνίου
 ζωῆς, καὶ πάντα μὲν, εἰ
 Θεὸς θέλει, ἐπιχρησάτω·²⁴.

საღმრთოთა წიგნთა მოსცეს,
 და რამ-იგი არს ამათი ძალი,
 ვითარ არს მოსლუჲა ამთღა
 და ოდეს და ვითარ-იგი ქამს
 პერობად; და უკუნაჲსკენელ ყოელისა,
 ვითარ იგი თქუენ მოძაულთა
 ეამთა საქმეთა კეთილთა და სიტყუეთა
 ღირსად მადლისა მის
 ყოფად, რამთა
 შეუძლოთ თქუენ ყოველთა
 მოღებად ცხოვრებაჲ
 საუკუნოჲ. და ესე თუ
 ღმერთსა უნდეს — ითქუნელ²⁵.

ეს ნაწყვეტი, როგორც ვხედავთ. არაფერს გვეუბნება კირილე იერუსალიმელის შესახებ. აქ ნათქვამია, რომ ახალბედები დაესწრებიან შემდეგში ქადაგებათა ახალ სერიას, რომელსაც შესაძლებელია სამართლიანად ვუწოდოთ „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“, მაგრამ არაფერია თქმული იმის შესახებ, რომ სიტყვებს ამ საიდუმლოებათა შესახებ წარმოთქვამს თვით კირილე.

გარდა ამ ფრაგმენტისა, კირილე იერუსალიმელის ავტორობის დამცველნი თავიანთი აზრის დასაბუთებლად რწველიებენ ნაწყვეტებს ამავე მწერლის სხვადასხვა „სიტყვიდან“ (მაგ.: XIII „სიტყვა განცხადებისათვის“, XVI „სიტყვა განცხადებისათვის“, I „სიტყვა საიდუმლოებათათვის“ და სხვ.)²⁵.

ეს საბუთები, ერთისა და მეორის მხრივაც, სრულიადაც არ არის საკმარისი კირილე იერუსალიმელის ავტორობის დასამტკიცებლად. თუ უარსაყოფად. ამ საკითხთან დაკავშირებით სინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული კასტენსაც: „ის ფაქტი, რომ „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“ ერთ ხელნაწერში კირილეს მიეკუთვნება, ხოლო სანში კირილესა და იოანეს, გვიჩვენებს, რომ ისინი პირველად მოამზადა და გაავრცელა კირილემ, ხოლო მოგვიანებით გადაამუშავა მისმა მემკვიდრე იოანემ“²⁶.

კირილე იერუსალიმელის ავტორობის საკითხის ვანხილვისას უდავოდ დიდო მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოთ მის ნაწარმოებთა ადრეულ თარგმანებს. ამათგან პირველად ჩვენ შეეხებით ქართულ ვერსიას.

უძველესმა ქართულმა ხელნაწერებმა — „მრავალთავეებმა“ შემოგვიინახა კირილე იერუსალიმელის სახელით ცნობილი 11 საკითხავი. გარდა „მრავალთავეებისა“, ამ ავტორის თხზულებათა თარგმანს სხვა უძველეს ქართულ ხელნაწერებში ვერ ვხვდებით. მხოლოდ კირილე იერუსალიმელის ეპისტოლეს თარგმანია ძველ ქართულ ლექციონარებში: ლატალის (X ს.), პარიზის (XI ს.). ქართულ თარგმანთა შესწავლისას ჩვენ ვერსად ვერ შევძელით აღმოგვეჩინა „სიტყვების საიდუმლოებათათვის“ კვალიც კი. როგორც ჩანს, ქართულ ენაზე „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“ არ ყოფილა თარგმნილი.

²⁴ P. Gr., t. XXXIII, col. 1055.

²⁵ სხვადასხვა მეცნიერთა ვარაუდი და მოსაზრება ამ საკითხის გარშემო დაწერილებით მოიხილული აქვს ო. სეიანს დასახელებულ ნაშრომში, გვ. 10—17.

²⁶ I. Quasten. Cyril of Jerusalem. Patrology. The golden age of greek patristic literature, 1960. v. III, pp. 366.

სომეხი თეოლოგებისთვისაც კირილე იერუსალიმელის სახელი უცნობი არ არის. სომხურ ლიტერატურაში მრავალი ცნობაა შემონახული ამ ავტორის შესახებ. ნ. ავინიანისა და სხვათა მოსაზრებით კირილე იერუსალიმელის თხზულებები სომხურ ენაზე ჯერ კიდევ მე-5 საუკუნეში უნდა თარგმნილიყო²⁷. მაგრამ როგორც ძველ ქართულ ლიტერატურაში, ასევე ძველ სომხურშიც ცნობილია მისი „სიტყვები“ მხოლოდ „განცხადებისათვის“.

კირილესა და მის თხზულებებს იცნობს და ასახელებს მრავალი სომხური წყარო: ლაზარე ფარპელი ვაჰანის მიმართ ეპისტოლეში მოიხსენიებს ათანასეს, ბასილი კესარიელს, გრიგოლ ნაზიანზელს, კირილე ალექსანდრიელსა და კირილე იერუსალიმელს²⁸. კირილე იერუსალიმელის „სიტყვებიდან განცხადებისათვის“ სამი ნაწყვეტი იქნა ჩართული მე-7 საუკუნის თხზულებაში „სარწმუნოების ბეჭედი“²⁹. იოანე ოძუნელი თავის თხზულებაში „იმ კრებათა შესახებ, რომლებიც შედგა სომხეთში“ დვინის საეკლესიო კრების აღწერისას (719 წ.) ახსენებს კირილე იერუსალიმელს³⁰. არიანელების წინააღმდეგ კირილე იერუსალიმელის ბრძოლას შესანიშნავად იცნობს მოსე ხორენელი. მან ასევე იცის იერუსალიმში მომხდარი „პატიოსანი ჯვრის გამოჩინების“ სასწაული, რომელიც კირილეს ეპისკოპოსობის დროს მოხდა³¹. მოსე დახურანელი ამ ავტორის თხზულებებს შორის ეხება მხოლოდ საკითხავენს შობის, ნათლისღებისათვის და ეპისტოლეს კონსტანტინე იმპერატორისადმი³². XIV საუკუნის სომხურ სეინაქსარაშიაც მოხსენებულია კირილე იერუსალიმელი და აქაც მხოლოდ მისი „სიტყვები განცხადებისათვის“³³.

საინტერესოა სომხურ ხელნაწერთა მონაცემებიც. მატენადარანში დაცულ სომხურ ხელნაწერთა შორის, რომელთა გაცნობაც ჩვენ შეეძლოთ № 68 (1383—1384 წწ.), № 108 (1322 წ.), № 267 (1609, 1613 წწ.), № 478 (მე-17 ს.), № 557 (1386 წ.), № 581 (1371 წ.), № 601 (1418 წ.), № 663 (1724 წ.), № 664 (1723 წ.), № 665 (1710 წ.), № 666 (1708—1709 წწ.) და სხვა, არ აღმოჩნდა არც ერთი „სიტყვა საიდუმლოებათათვის“. მაშასადამე, ვერც სომხურში ვხვდებით ამ სიტყვების თარგმანს³⁴.

„სიტყვები საიდუმლოებათათვის“ არ არის არც პალესტინური წარმოშობის სირიულ ვერსიაში. ჩვენ შესაძლებლობა მოგვეცა გაცნობოლით ერთი ქართული პალიმფსესტური ხელნაწერის აღწერილობას (sin. 81)³⁵, რომელიც დღემდე დაკარგულად ითვლებოდა. ხელნაწერის ქვედა ფენას წარმოადგენს მე-6 საუკუნის დიდი და მშვენიერი პალესტინური სირიული ასოებით დაწერილი ტექსტი. რომელიც შეიცავს ნაწყვეტებს ახალი აღთქმიდან და სხვა თხზულებებიდან.

²⁷ Haudes Amsorya. 1932. სვ. 121.

²⁸ R. W. Thomson. The Teaching of Saint Gregory An Early Armenian Catechism. Harvard Armenian Texts and Studies. 3. 1970. კვ. 32.

²⁹ იქვე. გვ. 32.

³⁰ იქვე. გვ. 32—33.

³¹ იქვე. გვ. 33.

³² იქვე.

³³ Pat. Orientalis. t. XXI. გვ. 175

³⁴ კირილე იერუსალიმელის სიტყვათა სომხურ თარგმანი სამჯერ არის გამოცემული და ასევე არც ერთ მათგანში არ არის დასახელებული „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“.

³⁵ ამ ხელნაწერის მიკლე აღწერილობას იძლევა აღ. ცაგარელი—Памятники грузинской старины. Палестинский сборник, т. IV. СПб.. 1889. გვ. 91.

ზედა ფენა ქართული ტექსტია და დაწერილია შესანიშნავი ნუსხურით. ტექსტა გადაწერილია მე-10 საუკუნის ცნობილი კალიგრაფის იოანე-ზოსიმეს მიერ და ანდერძის მიხედვით დათარიღებულია 979 წლით. სწორედ ამ ხელნაწერის ქვედა ფენაში (VI ს.) შემონახულია კირილე იერუსალიმელის „სიტყვების განცხადებისათვის“ პალესტინური სირიული ვერსიის უძველესი ტექსტი. ამ ავტორის თხზულებებიდან აქ არის მხოლოდ პროკატეხიზისის (პროკატელია) ნაწილი და ნაწყვეტები III—VIII-მდე და X—XVIII-მდე „სიტყვებისა განცხადებისათვის“. როგორც ხედავთ, არც აქ არის არც ერთი „სიტყვა საიდუმლოებათათვის“. ამ უძველესი ხელნაწერის მონაცემები მეტად საყურადღებოა, რადგანაც დღეისათვის უცნობია სხვა შედარებით უფრო ადრეული პალესტინური სირიული ხელნაწერი ამ ავტორის თხზულებებით, ხოლო გამოქვეყნებული მასალა მხოლოდ თხზულებათა ფრაგმენტებს მოიცავს³⁶.

კირილე იერუსალიმელის თხზულებათა არაბულ ვერსიაშიც არა გვაქვს „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“. ლუვენის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში 1940 წლამდე ინახებოდა X ს. არაბული ხელნაწერი, რომელშიაც წარმოდგენილი იყო მხოლოდ ამ ავტორის „სიტყვები განცხადებისათვის“. თვით კოდექსის შედგენილობაც სრულიად გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ მასში ოდესმე ყოფილიყო მოთავსებული „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“³⁷. ასევე ცნობილია ორი სხვა არაბული ხელნაწერიც (პირველი ინახება პოლ სბატის ბიბლიოთეკაში — კაირო, ხოლო მეორე — ვატიკანის ბიბლიოთეკაში), რომლებშიაც მხოლოდ „სიტყვებია განცხადებისათვის“³⁸.

კირილე იერუსალიმელის „სიტყვათა“ არაბულ თარგმანს ცალკე განიხილავს გ. გრაფი, რომლისთვისაც უცნობია „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“³⁹ „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“ არ არის არც კოპტურ ვერსიაში⁴⁰.

„სიტყვები საიდუმლოებათათვის“ გვხვდება მხოლოდ ბერძნულ ხელნაწერებსა და ბერძნულ გამოცემებში, სადაც ისინი კირილე იერუსალიმელს მიეწერება. ამ ავტორის თხზულებათა უძველეს თარგმანთა (ქართული, სომხური, არაბული, კოპტური, პალესტინური სირიული) განწილისა და შესწავლისა ჩვენ ვერ შევძელით დაგვეძებნა მკირედი ნაშთიც კი „სიტყვებისა საიდუმლოებათათვის“.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნული საშუალებას გვაძლევს ვევარაუდოთ, რომ ამ ავტორს მართლაც არ შეუქმნია „სიტყვები საიდუმლოებათათვის“, ყოველ შემთხვევაში კირილე იერუსალიმელის ნაწარმოებთა ისეთი უძველესი თარგმანები, როგორცაა ქართული, სომხური, არაბული, კოპტური, პალესტინური სირიული მათ კირილე იერუსალიმელის სახელით არ იცნობს.

³⁶ H. Duensing. *Christlich palästinisch—aramäische Texte und Fragmente*. Göttin- gen, 1901, გვ. 41—62.

³⁷ W. J. Swaans, *დასახ. ნომროპო*, გვ. 42.

³⁸ იქვე.

³⁹ G. Graf. *Geschichte des christlichen arabischen Literatur*, *Studi Testi*, 118, 1959 გვ. 335—337.

⁴⁰ Budge, *Miscellaneous coptic texts*, London, 1915.

იზა ლობოჯიანიძე

ბ. წერეთლის რომანის „გულქანის“ შემოქმედებითი და ბავშვობითი ისტორიისათვის

გიორგი წერეთლის რომანის „გულქანის“ შექმნისა და გამოქვეყნების ისტორია მეტად საინტერესო და რთულია. მართებულად მიუთითებენ, რომ „გულქანის“ ბექდვის ისტორია ცენზურის უღმობელი დევნის კლასიკური ნიმუშია ქართულ ლიტერატურაში¹. საყოველთაოდ ცნობილია მეფის ცენზურის სასტიკი დამოკიდებულება XIX ს. საქართველოს პროგრესულ მწერალთა და პუბლიცისტთა ნაწერების მიმართ. სიმართლის თქმა „ენის კენებით“ გვიხდებოდა, — ამბობდა ილია ჭავჭავაძე. ცენზურის სიმწარე „საფლავშიც ქარცეცხლად მიმყვებაო“, — წერდა აკაკი წერეთელი. ასეთ მძიმე საცენზურო პოლიტიკის ვითარებაში დაწერა გ. წერეთელმა რომანი „გულქან“ და მიუხედავად იმისა, რომ ავტორმა ენერგია არ დაზოგა, დიდი და ხანგრძლივი ბრძოლა გადაიხადა რომანის გამოქვეყნებისათვის, სიცოცხლეში ამას იგი მაინც ვერ მოესწრო.

„გულქანის“ წერისა და გამოქვეყნების ისტორია საბოლოოდ შესასწავლი და დასაზუსტებელია. კვლევის მიზანს აღნიშნული ისტორიის საფუძვლიანი შესწავლა და ზოგადი ხასიათის დასკვნების გამოტანა შეადგენს. მაგრამ საკვლევე პრობლემის დანაწევრებისა და თითოეული მათგანის საგანგებოდ შესწავლის გარეშე კვლევა-ძიების სასურველ შედეგს ვერ მივიღებთ.

პირველად ყურადღებას ვამახვილებთ „გულქანის“ დაწერისა და მისი გამოქვეყნებისათვის ბრძოლის ისტორიაზე. საკითხის ეს მხარე² შესაძლებელია ორ ძირითად პუნქტად დაიყოს: ა) „გულქანის“ გამოქვეყნებისათვის ავტორის ბრძოლის ისტორია, რომელიც ცენზურის მხრივ უხეში ჩარევისა და შეუზღუდველი ზემოქმედების გამოვლენაა, და ბ) რომანში შეტანილი ავტოცენზურული ცვლილებანი.

1. რომანის წერის ხანგრძლივი ისტორია³, მასში აღწერილი ამბების განვითარება გვაფიქრებინებს, რომ გ. წერეთელს იმთავითვე არა ჰქონია რომანის დაწერის განზრახვა. თავდაპირველად ავტორს განუზრახავს მოთხრობის დაწერა, რომელშიაც აღწერილი იქნებოდა ბატონყმური ურთიერთობის სცენები რეფორმამდელ საქართველოში, ყმების სრული პოლიტიკური უუფლებობა და ეკონომიური სიბეჩავე. მართლაც, გაზეთ „ღროების“ 1868 წლის ჩუთ ნომერ-

1 ა. კილიაი, გიორგი წერეთელი, 1967, გვ. 339.

2 ასევე საგანგებოდ უნდა იქნეს შესწავლილი საკითხის სხვა მხარეებიც, როგორცაა მაგალითად: ა) ავტორის შემოქმედებითი მუშაობა ნაწარმოების ენარული თუ იდეურ-მხატვრული ლირებულების სრულყოფისათვის; ბ) რედაქტორული ცვლილებანი.

3 „გულქანის“ დაწერისა და გამოქვეყნების ისტორია შედარებით ვრცლად წარმოადგინა მკვლევარმა მ. დედუჩავამ (იხ. წინასიტყვაობა „გულქანის“ 1935 წლის გამოცემისა, გვ. V—XIII). ამ ისტორიის ზოგიერთ ძირითად მომენტზე ყურადღება გაამახვილა აგრეთვე მკვლევარმა ა. კილიაამ (ა. კილიაი, გიორგი წერეთელი, 1967, გვ. 339—340).

ში (№№ 40, 41, 42, 43, 45) საერთო სათაურით: «რამდენიმე სურათი მოთხრობიდან „გერიტია“» გამოქვეყნდა ნაწარმოების I, II, III, IV, V, X და XI თავები⁴.

ჩვენს ლიტერატურულ კრიტიკაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „დროებასა“ და ასევე „სასოფლო გაზეთში“ მოთხრობა „გერიტიას“ ბეჭდვა შეწყდა „საეცნურო კომიტეტის“ „გულისხმიერი“ ჩარევით⁵. ასეთი მოსაზრება ზოგადად შეიძლება იყოს საეარაუღებელი, მთავარი კი ის არის, რომ ცენზურის მკაცრი განაჩენი, როგორც ეს ისტორიული დოკუმენტებით მტკიცდება, შეეხო ძირითადად რომან „გულქანს“, რომელშიაც „გერიტიასგან“ განსხვავებით აღწერილია საგლებო რეფორმის შემდეგდროინდელ (70-იანი და 80-იანი წლების) საქართველოში შექმნილი სოციალური ურთიერთობანი; კერძოდ, მეფის რუსეთის თვითნება მოხელეთა და საერთოდ ბიუროკრატიული რეჟიმის გამხრწნელი ზეგავლენა მაშინდელ ქართულ საზოგადოებრივ სინამდვილეზე. როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, არსებითად სწორედ ამ გარემოებამ განაპირობა ცენზურის უღმობელი განაჩენი გ. წერეთლის რომანის მიმართ.

ყურადსაღებია ის გარემოება, რომ 1895 წლამდე⁶ რომან „გულქანის“ შესახებ რაიმე ცნობა არ მოგვეპოვება. 1895 წლის „კვალის“ 47-ე ნომრიდან დაწყებული ვითხოვლბთ ასეთ განცხადებას: „მომავალი 1876 წლის ხელის მომწერლებს „კვალისას“ დაურიგდებთ პრემიით ახალი რომანი გიორგი წერეთლისა, სახელათ „გულქან“. რომანი შედგება სამი ნაწილისაგან“⁷. „კვალის“ 1897 წლის მეორე ნომერში კი იბეჭდება შემდეგი განცხადება: „რედაქციისაგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო დაპირებული პრემია „კვალისა“ რომანი გიორგი წერეთლისა, სახელათ „გულქან“ ჯერ არ იბეჭდება“. „რედაქციისაგან დამოუკიდებელი მიზეზები“ კი იყო მეფის ცენზურა, რომლის დამოკიდებულება რომანისადმი ჩვენს განსაკუთრებულ ინტერესს შეადგენს.

საქმის ისტორიული მიმდინარეობა ასეთია: გ. წერეთლის მიერ საეცნურო კომიტეტში წარდგენილი რომანის I და II ნაწილების მიმართ ცენზურას შემდეგი დადგენილება გამოუტანია: „По журналу Цензурного Комитета 14 августа 1896 г., определено: в виду тенденциозного содержания настоящей рукописи под заглавием „Гулкани“, напечатание таковой запретить и удержать при делах Комитета.

Председатель Комитета М. Гакер
Секретарь Н. Меликнубаров“.

ასეთი წარწერა გაუკეთებიათ გიორგი წერეთლის მიერ საეცნურო კომიტეტში წარდგენილი ხელნაწერის პირველ გვერდზე⁸. ცხადია, გ. წერეთელი, რომელმაც რამდენიმეჯერ წინასწარ აუწყა მკითხველ საზოგადოებას რომანის გამოქვეყნების შესახებ, ცენზურის ასეთ მკაცრ გადაწყვეტილებას ვერ შეუიგდებოდა. მართლაც, რომანის ავტორსა და საეცნურო ორგანოებს შორის იწყება მაშინდელი ვითარებისათვის დამახასიათებელი მიმოწერა-კამათი, რომელიც

⁴ პარალელურად „სასოფლო გაზეთში“ (1868, № 34, 35, 37) დაიბეჭდა „დროებაში“ გამოქვეყნებული IV—V თავები საერთო სათაურით „ბაყურიძე და იმისი ვლუხე, პეტრიელა“ და XI თავი სათაურით „თათიას სიკვდილი და ბაყურიძის ყმების შეშინება“.

⁵ ა. კ. ი. ლაია, გიორგი წერეთელი, 1967, გვ. 337.

⁶ მოთხრობა „გერიტიას“ გამოქვეყნებიდან უკვე 27 წელია გასული.

⁷ ეგვეე განცხადება დაიბეჭდა „კვალის“ 1895 წლის 52-ე და 53-ე და 1896 წლის მე-9, მე-15 და 24-ე ნომრებში.

⁸ „მნათობი“, 1928, № 5—6, გვ. 17.

პელიც ნაწარმოების I და II ნაწილების საცენზურო კომიტეტში საბოლოოდ ჯატყვევებით მთავრდება.

რომანის შესახებ ავტორსა და ცენზურის მესვეურებს შორის გამართული დავა-კამათი (თუ შეიძლება ასე ითქვას) მოიცავს მრავალ საინტერესო მომენტს, რომელთაგან ჩვენ აქ უმთავრესზე გავამახვილებთ ყურადღებას.

1896 წლის 7 სექტემბერს გიორგი წერეთელს საჩივარი შეაქვს კავკასიის საცენზურო კომიტეტში უფროსი ცენზორის ქიშიშიშვიის მიერ „გულქანის“ დაბეჭდვის უმართებულოდ აკრძალვის წინააღმდეგ⁹. საჩივრის ტექსტიდან რკვევა, რომ უფროსი ცენზორი ქიშიშიშვიე გ. წერეთელს თურჲე კპირდებოდა რომანის დაბეჭდვის ნებართვას „ზოგიერთი გამოქმნის გამოკლებით“, მაგრამ ნ სექტემბერს ქიშიშიშვიეს პირად საუბარში ავტორისათვის მოულოდნელად უცნობებია რომანის დაბეჭდვის აკრძალვის შესახებ. საჩივრის შინაარსი გვაუჩქრებინებს, რომ გ. წერეთლისათვის ზოგადად უკვე ცნობილია მოტივი („წარდგენილი ხელნაწერის ტენდენციური შინაარსი“)¹⁰, რას გამოც საცენზურო კომიტეტმა რომანის დაბეჭდვა აკრძალა. ავტორი „საჩივრის“ დასასრულს საცენზურო კომიტეტს თხოვს, მისი რომანი განსახილველად და მარაბული დასკვნის გამოსატანად გადასცეს ქართული ენის უფრო საფუძვლიან მკოდნეს, ვიდრე ამ მხრივ ქიშიშიშვიე ყოფილა.

1896 წლის 16 სექტემბერს საცენზურო კომიტეტი მოკლედ პასუხობს გ. წერეთლის საჩივარზე. რომ კომიტეტის მიერ რომანის ბეჭდვა შეჩერებულია „ცენზორის მიერ წარმოდგენილი დასკვნის საფუძველზე, რომელიც კომიტეტმა ანგარიშგასაწევად მიიჩნია...“ „ხელნაწერი არ შეიძლება დაუბრუნდეს ავტორს“, ხოლო თუ თქვენ გსურთ კომიტეტის დადგენილების გასაჩივრება, შეგიძლიათ მიმართოთ ბეჭდვით საქმეთა მთავარ სამმართველოს¹¹.

გ. წერეთელი კავკასიის საცენზურო კომიტეტის ამ პასუხით არ დაკმაყოფილებულა და იმავე წლის 31 დეკემბერს საცენზურო კომიტეტში შეაქვს შეკითხვა „გულქანის“ დაბეჭდვის აკრძალვის მიზეზების შესახებ, რათა საშუალება მომეცოს „წარვადგინო ახსნა-განმარტება ბეჭდვით საქმეთა მთავარ სამმართველოში და ვთხოვო მას ჩემი ხელნაწერის განხილვა ცენზურის უმაღლეს ინსტანციაში“¹². როგორც ჩანს, საცენზურო კომიტეტმა გ. წერეთელს ბოლოს და ბოლოს დაწერილებით გააცნო „გულქანის“ დაბეჭდვის აკრძალვის მიზეზები, რის შემდეგაც (1897 წ. 3 იანვარს) ავტორმა ფართო საჩივრით მიმართა ბეჭდვით საქმეთა მთავარ სამმართველოს¹³.

ბეჭდვით საქმეთა მთავარი სამმართველო (1897 წ. 13 იანვარს) კავკასიის საცენზურო კომიტეტს უგზავნის გ. წერეთლის საჩივარს და წინადადებას აღლევს, სამმართველოსავე აუწყოს რომანის აკრძალვის დაწერილებითი მიზე-

⁹ საცენზურო კომიტეტის დოკუმენტები გამოაქვეყნა ა. იოჲაქიმ 1952 წ. კრებ. „საისტორიო მოამბეში“, № 6, გვ. 815.

¹⁰ ალბათ ამიტომ, რომ საჩივრის ტექსტის დიდ ნაწილში ავტორი ცდილობს აჩვენოს აღნიშნული მოტივის უსაფუძვლობა. მომდევნო დროის მიმოწერებში, როგორც ამას ქვემოთ ვახსავთ, სავსებით ნათელი ხდება -- საცენზურო კომიტეტი კონკრეტულად რას გულისხმობდა ტენდენციურ შინაარსში.

¹¹ „საისტორიო მოამბე“, 1952, № 6, გვ. 216.

¹² იქვე, გვ. 217.

¹³ იქვე, გვ. 217—219.

ზები და გადაუგზავნოს ნაწარმოების ხელნაწერიც საეკლესიო ადგილების მონიშნით¹⁴.

მართლაც, კავკასიის საეკლესიო კომიტეტი (იმჟეე წლის 5 თებერვალს) ბეჭდვით საქმეთა მთავარ სამმართველოს ფართო განმარტებას უგზავნის რომანის აკრძალვის მიზეზების შესახებ¹⁵. ეს მრავალმხრივ საინტერესო დოკუმენტი გ. წერეთლის მიერ მთავარ სამმართველოში წარდგენილი ახსნა-განმარტებითი საჩივრის შემდეგ არის დაწერილი. მიუხედავად ამისა, აზრთა ლოგიკური მიმდინარეობის დაცვის მიზნით უმჯობესია პირველ რიგში მის ძირითად მომენტებს შევეხოთ¹⁶.

„გულქანის“ აკრძალვის მიზეზების შესახებ კავკასიის საეკლესიო კომიტეტის აღნიშნული განმარტებით ვგებულობთ, რომ რომანის პირველი ნაწილი კომიტეტისათვის განსახილველად წარუდგენიათ 1896 წლის 11 ივნისს, მეორე ნაწილი კი 20 ივლისს. ცხადია, ჩვენთვის ახლა მთავარია მოტივები, რომლებიც უფროსმა ცენზორმა ქიშინიშვიემ აუწყა საეკლესიო კომიტეტს, ხოლო ამ უკანასკნელმა ეს მოტივები რომანის აკრძალვის საქმას საფუძვლად მიიჩნია.

რომანის პირველი ორი ნაწილის გაცნობით ცენზორი დარწმუნებულა, „რომ ავტორს მიზნად დაუსახავს ძალიან უბადრუკ ფერებში წარმოსახოს რუსული მმართველობისა და რუსული კულტურის დანეკრვის ნაყოფი განაპირა მხარის პატრიარქალურ ნიადაგზე; რომელსაც ავტორი უწოდებს „ხორხიანეთს“. „იგი დასახლებულია შარლატანებით და მას მართავენ რუსები“.

რომანის ავტორი არამიშვიდველ ფერებში ხატავსო რეფორმადელი ეპოქისა და გლეხთა განთავისუფლების პერიოდის ყოფით სურათებს „ხორხიანეთის“ მხარისა, „რომელშიაც ძნელი არ არის შევიცნოთ ქუთაისის გუბერნია“; ავტორმა შესაძლებლად არ ჩასთვალა შეექმნა თუნდაც ერთი მიმზიდველი, პატივისცემის ღირსი რუსის ტიპი. მთავარი მოქმედი პირები მკითხველში იწვევენ მხოლოდ ზიზღის გრძნობას. ასე მაგალითად, „მხარის გამგე ითვისებს სახელმწიფო თანხებს, რომელიც გზატყეცილის გასაყვანად ჭარებისათვის იყო გამოყოფილი და მას ცოლის სახელზე ლონდონის ბანკში აგზავნის. მხარის ხაზინადარი კონტრიბუციას ადებს გამოსასყიდი სესხის გაცემისას და ა. შ.“.

როგორც ვხედავთ, ქართველი (ხორხიანეთელი) მეზატონის რევაზ ბაკურიძის აშკარა მხეცური დამოკიდებულება ყმებისადმი, რაც რომანში განსაკუთრებულად სიმძაფრითაა წარმოსახული, ცენზორის დიდად არ აღეგულებს; განმარტებით ბარათში მეფის ცენზურული პოლიტიკის მახვილი მთელი სიბასრით მხოლოდ იმის წინააღმდეგ არის მიმართული, რომ რომანში საძრახისად, სამარცხვინოდაა წარმოდგენილი მეფის რუსეთის ბალტოკრატიული მმართველობისა და მოხელეების, მართლაც, გამხრწნელი ზემოქმედება იმპერიის განაპირა, კერძოდ საქართველოს, ერთ-ერთ კუთხეზე. განმარტებითი ბარათის სხვა ადგილებიც სწორედ ამაზე ლაპარაკობს. მაგალითად, საგანგებოდ ესმება ხაზი, რომ რომანის ავტორის ეს მისწრაფება განსაკუთრებულ რელიეფურობით

¹⁴ „სისტიროი მოამბე“ 1952. № 6, გვ. 219—220.

¹⁵ იქვე, გვ. 220—221.

¹⁶ მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ გ. წერეთლის „სახიჯარო“ მოაქარი სამმართველოსადმი, თუმცა უკანა რიცხვით, მაგრამ არსებითად შინს, კავკასიის საეკლესიო კომიტეტის მხრივ რომანის აკრძალვის მოტივთა გაბათილებას ისახავს მიზნად. ამ მოტივებს კი, როგორც ზემოთ ვთქვით, გ. წერეთელი ადრევე გაეცნო და მთავარი სამმართველოსადმი ახსნა-განმარტებითი საჩივარიც ყოველზე ზემოთ აღნიშნულის გათვალისწინებით დაწერილი ჩანს.

მკლავნდება მაშინდელი აღზრდის „გამხრწნელი ზეგავლენის“ აღწერისას იმ მხარეში ერთადერთ რუსულ საქალბო სასწავლებელში. ცენზორის გულისტკივილს ზრდის ის გარემოება, რომ აღნიშნული სასწავლებელი მეფისნაცვალ ვორონცოვის მეუღლეს დაუარსებია წმინდა ნინოს დღეს, ხოლო საცენზურო კომიტეტის შეფასებით ამ სასწავლებელს „მარალსახსოვარი სამსახური გაუწევია იმ მხარისათვის“.

ამას მოსდევს რომანის მთავარი გმირი ქალის გულქანისა და სასწავლებლის მთავარი აღმზრდელის, რუსი ქალის ლიდია ივანოვნას (უნდა ეწეროს ლიდია პეტროვნა) ურთიერთობის საკმაოდ დაწვრილებითი აღწერა. ასე მაგალითად, განმარტებაში ხაზგასმულია, რომ „ეს მეტისმეტად ზნედაცემული პიროვნება (იგულისხმება ლიდია პეტროვნა) სისტემატურად რყენის თავის აღსაზრდელს. იყენებს რა მას თავის სასიყვარულო თავგადასავალთა ხელისშემწყობად... გულქანი, ლიდია ივანოვნას მაგალითებითა და დარიგებებით ზნედაცემული, ეძლევა უგუნურ კოკეტობას რუსი ახალგაზრდების საზოგადოებაში. ტრიალებს რა თითქმის მარტოოდენ რუსულ წრეში, ისმენს უზნეო ლაპარაკს, ხედავს საზიზღარ საქციელს და საბოლოოდ ირყენება ზნეობრივად“. განმარტებაში მითითებულია გულქანის ზნეობრივი დაცემის გამოიმწყვე მრავალ ფაქტზე და მათ შორის ხორხიანეთის გამფლანგველი გამგისა და მისი ცოლის მიერ გულქანის სილამაზის გამოყენებაზე, რათა მრისხანე რევიზორისაგან დაეღწიათ თავი.

როგორც ვხედავთ, ცენზორი ისევე და ისევე ხაზს უსვამს მეფის რუსეთის მმართველობის ზეგავლენის უარყოფითად წარმოსახვას რომანში და. გაკეთებულია კიდევ დასკვნა, რომ ავტორის მიერ „უკიდურესად ტენდენციურმა და მცდარმა შეფასებამ... რუსული სახელმწიფოებრივი მმართველობისა ამიერკავკასიის ამ მხარეში“ საცენზურო კომიტეტს საფუძველი მისცა აეკრძალა რომანის დაბეჭდვა.

საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ საცენზურო კომიტეტი, იცნობს რა გ. წერეთლის განმარტებას რომანის მესამე ნაწილის შესახებ, აქაც პოულობს საბაზს მისთვის ხელსაყრელი დასკვნის გამოსატანად: „თავისი თხზულების უკანასკნელ ნაწილშიაც გ. წერეთელი მიდის იმავე, ცენზორის მიერ მითითებულ დასკვნამდე ადგილობრივ პატრიარქალურ წყობაზე რუსული კულტურის დამლუპველი ზეგავლენის შესახებ“¹⁷.

საკუთარი გადაწყვეტილების მართებულობის გასამაგრებლად საცენზურო კომიტეტი იშველიებს ვორონცოვის ავტორიტეტსაც, როდესაც წერს: რომანის მოქმედება მიმდინარეობს კ. ნ. ვორონცოვისა და მის შემცველთა მეფისნაცვლობის დროს და ყველაფერი, რაც კავკასიაში მთავრობის შერამ შესანიშნავ ეპოქაში შეიქმნა მთლიანად, დამცირებულია ავტორის მიერ. იმაზედაცაა მითითებული, რომ რომანში „სუსტად შენიღბული“ ფორმით გამოყვანილია „პიროვნებანი, რომლებიც სცენიდან ჭერ კიდევ არ ჩამოსულან“¹⁸.

¹⁷ თუმცა გ. წერეთლის მხრივ მთავარი სამმართველოსადმი რომანის მესამე ნაწილის შესახებ განმარტება მიზნად ისახავდა ცენზურის მრისხანების შერბილებას („საისტორიო მოამბე“, 1952, № 6, გვ. 219).

¹⁸ მთავარი ცენზორის ეს მოსაზრება გ. წერეთლისათვის ადრევე (აღბათ პირადი საუბრებითად) ყოფილა ცნობილი. ამიტომ რომანის ავტორი კავკასიის საცენზურო კომიტეტისადმი იღრე (1896 წლის 7 სექტემბერს) წარდგენილ საჩივარში საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ უფროსი ცენზორის სურვილი — რომანში გამოყვანილ ტიპებში ამოიციოს რეალური პიროვნებანი — (მაგ. ხორხიანეთის გამგე) საფუძველს მოკლებულია; რომანში რეალურად არსებული პი-

ახლა ვნახოთ, თუ როგორი ხასიათისაა გ. წერეთლის საჩივარი ბეჭდვით საქმეთა მთავარი სამმართველოსადმი კავკასიის საცენზურო კომიტეტის მიერ მისი რომანის აკრძალვის გამო. ავტორი მიზნად ისახავს საცენზურო კომიტეტში „რომანის უეჭველი ტენდენციურობის“ შესახებ შექმნილი შეხედულების გაბათილებას, რათა მოიპოვოს რომანის დაბეჭდვის უფლება და მიუთითებს შემდეგ ძირითად გარემოებებზე:

ა) ჩემი რომანი მოცულობით აღემატებაო ათ სააქტორო თაბახს, ამიტომ მასზე შეუძლებელიაო გავრცელდეს ის საცენზურო შეზღუდვა, რომელიც გათვალისწინებულია 2—3 თაბახის მოცულობის სტატიაზე.

ბ) შეუძლებელია ტენდენციურობის მოტივით აკრძალოს „მხატვრული რომანი, სადაც გამოყვანილია მხოლოდ ზოგადი ლიტერატურული ტიპები, რომელთაც არაერთარი დამოკიდებულება არა აქვთ ცნობილ, წინასწარ გამიზნულ პირებთან, ან წოდებებთან და არც საზოგადოებრივი ცხოვრების კონკრეტულ გამოვლინებებთან“.

გ) გ. წერეთელს, ცხადია შეგნებულად, მახვილი გადააქვს რომანის I და II ნაწილების იმ შინაარსზე, რომელიც რეფორმამდელი საქართველოს განაპირა მხარის პატრიარქალურ ყოფას და მის უშუალოდ მომდევნო პერიოდს გვაცნობს; ამასთან, რაც მთავარია, ავტორი თითქმის მთლიანად უვლის გვერდს მეფის რუსეთის ბიუროკრატიული მმართველობისა და სახელმწიფო მოხელეთა საქმიანობის უარყოფითი ზეგავლენის აღწერას ქართულ საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე, რომელიც რომანში საკმაო სიმძაფრით არის წარმოსახული და ცენზურასაც ნაწარმოების აკრძალვის საფუძველი მისცა.

დ) როგორც ზემოთ ვთქვით, ცენზურის რისხვის თავიდან აცილების მიზნით საჩივარში გ. წერეთელი მიუთითებს რომანის განუხილველ მესამე ნაწილზედაც. რომელშიც ასახულია 70-იანი წლების განახლებული და გაუმჯობესებული მდგომარეობაო: „ისახება მრეწველობა. არსდება ბანკები, მაგრამ ამასთან ერთად პარტიათა შორის წარმოიშობა ბრძოლა საბანკო დაწესებულებებში შემოსავლიანი ადგილებისათვის“. ამ ბრძოლას გ. წერეთელი, ცხადია ცენზურის გულის მოგების მიზნით, იქვე ხსნის ახლად ჩასახული მრეწველობის წინააღმდეგობებით და არა მმართველობის უარყოფითი ზეგავლენით.

ე) გ. წერეთელი ცდილობს რუსულ ლიტერატურაზე მითითებითაც შეიმსუბუქოს მდგომარეობა და წერს: „... თუ ჩემს რომანში გატარებულ ტენდენციას ჩაეთვლით საძრახისად, მაშინ მთლიანად უნდა მოგვესპო ორმოციანი წლების მომდევნო პერიოდის რუსული ლიტერატურის ყველა დიდი ნაწარმოები, რომელთა ზეგავლენითაც დაწერილია ჩემი რომანი „გულქანი“».

დასასრულს გ. წერეთელი ბეჭდვით საქმეთა მთავარ სამმართველოს უმორჩილესად სთხოვს, მისი რომანი ზელახალი ცენზურული განხილვისათვის გადასცეს „ქართული ენისა და ქართული ლიტერატურის საფუძვლიანად მცოდნე პირს“¹⁹.

როვნებანი არ არის წარმოსახული და ქიმიშივეი „საცენზურო წესდების საწინააღმდეგოდ“ თავს უფლებას აძლევს „ავტორის სულში ჩაძვრესო“ („საისტორიო მოამბე“, 1952, № 6, გვ. 215—216).

¹⁹ ამ მხრივ გ. წერეთელს თადარიგი დაუჭერია და პეტერბურგში მყოფი ნიკო მარისა და ალ. ცაგარლისათვის წერილობით უთხოვია დახმარება. ნ. მარსა და ალ. ცაგარელს წერილობრივ უპასუხნიათ. რომ მათ დამოკიდებულება არა აქვთ ცენზურასთან და, სამწუხაროდ, ვერ დაეხმარებოან („გულქანი“, 1935, მ. დუდუჩავას წინასიტყვაობა, გვ. VII).

ცხადია, გ. წერეთელი დავის დროს ვერ ახერხებს მისი რომანის ტენდენციური შინაარსის დაფარვას. იგი ამაოდ ცდილობს ყურადღება გადაიტანოს რომანის იმ მომენტებზე, რომლებიც მეფის ცენზურას ნაკლებად აინტერესებდა. ცენზურა კი თავის მხრივ რუსეთის კოლონიური პოლიტიკისა და მისი უარყოფითი შედეგების შეუფერავ ასახვას, რომელშიც მისთვის არასასურველი ტენდენცია თვალში საცემი იყო, ვერ ურიგდებოდა. ასე რომ, ავტორსა და ცენზურას შორის გამართულ მიმოწერაში ადვილად შეიმჩნევა ენათა ბაბილონური აღრევა.

აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ გ. წერეთელს არახელსაყრელი მდგომარეობიდან თავის დაღწევაში ვერ წამოეშველებოდა რუსულ მხატვრულ ლიტერატურაზე მითითებაც. ცხადია, ჭეფის ოუჯეთის მმართველობა და ცენზურა შედარებით იოლად შეურიგდებოდა, მაგალითად ნ. გოგოლის „მკედარ სულებს“, „რევიზორს“ და სხვ., ვიდრე შეიწყნარებდა იმპერიის განაპირა, ნახევრად კოლონიურ პროვინციაზე მმართველობის მრავალმხრივ უარყოფითი ზეგავლენის გამოაწერავენას.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულს თუ გავითვალისწინებთ, არაფერია მოულოდნელი გ. წერეთლისადმი პეტერბურგიდან საბოლოოდ გაცემულ პასუხში, რომ „კომიტეტის გადაწყვეტილება აღნიშნული ხელნაწერის აკრძალვის შესახებ წთაურამ სამმართველომ სრულიად მართებულად სცხა“²⁰. ამით საბოლოოდ სასკიტრებულ იქნა გ. წერეთლის რომან „გულქანის“ დატყვევება კავკასიის საცენზურო კომიტეტის განკარგულებაში²¹.

გ. წერეთელი რომანის გამოსაქვეყნებლად ახალ, შეფარვით ხერხს მიმართავს. 1849 წლის „კვალის“ პირველ ნომერში ქვეყნდება ასეთი განცხადება: „კვალის“ მეორე ნომრიდან დაიწყება გ. წერეთლის ახალი რომანის სტამბეა, სახელათ „პირიმზე“. რომანის პირველ ნაწილში ბატონყმობის ხანა დახასიათებული, მეორე ნაწილში ყმების განთავისუფლების ხანა და მესამე ნაწილში სამრეწველო ხანის დასაწყისია“.

მართლაც, „კვალის“ მეორე ნომრიდან დაწყებული მეცამეტე ნომრის ჩათვლით იბეჭდება რომან „პირიმზეს“ თორმეტი თავი. მაგრამ მეფის ცენზურა შემდეგ მინც გაერკვა ავტორის იძულებით სვლაში და კიდევ უფრო მკაცრად დადგა საკუთარი ინტერესების დაცვის სადარაჯოზე, როცა „პირიმზეში“ რომანი „გულქანის“ ამოიხსნა. მისი ბეჭდვა დაუყოვნებლივ აკრძალეს²².

²⁰ „საისტორიო მოამბე“, 1952, № 6, გვ. 222—223.

²¹ ცენზურის ტყვეობიდან რომანი გამოიხსნა განსვენებული მწერლის მეუღლემ ანასტასია თუმანიშვილი-წერეთლისამ 1917 წელს.

²² მწერლის მეუღლე ანასტასია თუმანიშვილი-წერეთლისა „კვალის“ შესახებ დაწერილ მოკონებაში აღწერს „გულქანისადმი“ კავკასიის საცენზურო კომიტეტის უღმობელ დამოკიდებულებას, კერძოდ, „პირიმზეს“ შესახებ მოგვითხრობს: „გიორგისათვის არც ადვილი იყო ამის („გულქანის“ აკრძალვის. — ი. დ.) ატანა და ამ საკითხს თუ როგორ მოეპერხოთ, რომ ისე დაებეჭდოთ, ხშირათ ეუბრუნდებოდით.. ამ დროს ქართულ ცენზურათ დაინიშნა გიორგი ევრული, ქიმიშივეი ისევე ისე ფარეაზობდა. ჩვენ მაინც გაუბედეთ და აღარინდეთ „პირიმზეს“ სათუთროთ დაკიწყეთ ბეჭდვა, ხელახლათ. როგორი გულის კანკალით ევლით ცენზურისაგან ხელმოწერილ „პირიმზის“ ფურცლებს! ერთხელ სამინელი ძეხი თავს დამეცა. ახლად გაგზავნილ, აწყობილ ფურცლებს, სადაც აღწერილი იყო ქუთაისას ქალთა გიმნაზიის ცხოვრება, ბატონი ევრული, როგორც გულუბრყვილო ქართული, თურმე აღტაცებაში ნოყუყანა და დაწყო სიცილი. მას მოეხიენენ დამსწრენი და თხოვეს წავგიმოთხო. ქიმიშივეი მაშინვე თურმე უცა შეაფხ, საცა დატყვევებული რომანი იყო შენახული და წარუდგინა ლაქვს. ატვდა აურ-ბუკა, შეადარეს ხელნაწერი და ახლათ წარდვენელი რომანი. დამიბარეს

2. ამის შემდეგ გ. წერეთელს ცენზურის თვალის ახვევის მიზნით დაუწყია რომან „გულქანის“ შესწორება-გადამუშავება. ეს სამუშაო მას ჩაუტარებია რომანის პირველი ნაწილის მიმართ, რომელიც 24 თავისაგან შედგება. აქედან, როგორც უკვე ვიცით, მან 12 თავის (შეცვლილი სათაურით „პირიმზე“) „კვალში“ გამოქვეყნებაც მოასწრო.

რომანის აღნიშნული ნაწილის შესწავლა საგულისხმოა, რადგან ამ ნაწილში შეტანილია ძირითადად ისეთი ხასიათის ცვლილებანი, რომლებიც ცენზურული პირობებით იყო გამოწვეული. რამდენადაც ჩვენამდე მოღწეულია რომანის პირველი ნაწილის გადამუშავებული ვარიანტი (ე. ი. „პირიმზე“ ავტოგრაფი), ჩვენ საშუალება გვქონდა მოგვეხდინა მისი შედარება „გულქანის“ პირველ ნაწილთან. რასაკვირველია, უფრო სასურველი იქნებოდა, რომ ჩვენ ხელთ გვქონოდა „გულქანის“ ის ხელნაწერი ტექსტი, რომელიც გ. წერეთელმა თავის დროს წარადგინა კავკასიის საცენზურო კომიტეტში. სამწუხაროდ, რომანის ეს საცენზურო ავტოგრაფი ამჟამად დაკარგულად ითვლება. მაგრამ საქმე ის არის, რომ ცენზურის მიერ ორი ათეული წლის განმავლობაში დაკავებული ავტოგრაფი უმნიშვნელო „შესწორებებით“ 1928 წელს დაიბეჭდა ჟურნალ „მნათობში“ (№ 5—12). ცალკე წიგნად რომანის სამივე ნაწილი მნიშვნელოვანი შესწორებებით (რომელიც განსაკუთრებით მესამე ნაწილს შეეხო) დაიბეჭდა 1929 წელს ე. ხუროძის რედაქტორობით. 1935 წელს კი მ. დუღუჩავამ გამოსცა აღდგენილი ავტორისეული ტექსტი, თუმცა მას საცენზურო ეგზემპლარი უკვე ხელთ აღარ ჰქონდა, ამიტომ ის ეყრდნობოდა ხუროძის მიერ გამოცემული ტექსტის პირველ და მეორე ნაწილებს და მესამე ნაწილის ავტოგრაფს, რომლის მიხედვითაც ნაწარმოების ავტორისეული ტექსტი აღადგინა²³. ამ ტექსტს ჩვენ შეგუდარეთ „პირიმზე“ ავტოგრაფი, რის შედეგადაც გამოვლინდა საკმაოდ საინტერესო ავტოცენზურული ცვლილებანი. ამ ცვლილებათა ერთი წყების მიზანს შეადგენს რომანში განვითარებული მოქმედების შესაძლებელი ლოკალიზაციის თავიდან აცილება, რასთავისაც ავტორი ცვლის არა მხოლოდ პირდაპირ მოხსენებულ გეოგრაფიულ თუ სხვა სახელწოდებებს, არამედ ზოგიერთ შერქმეულ სახელსაც კი. მაგალითად, „გულქანში“ მოხსენებული მდინარეები ყვირილა და რიონი შეცვლილია სახელებით: გარულა და ფასკუნჯა, ცაიშის მონასტერი — მწვანე კორღის მონასტრით, აფხაზეთი — შავიზღვისპირეთით, საჭავაძო — ორპირით, თავადი ჩიჩუა — თავადი ჩაფხუტაძით. შერქმეული სახელი „ხორხიანეთი“, რომელშიაც ცენზურამ ადვილად ამოიკითხა ქუთაისის გუბერნია, შეცვლილია სახელწოდებით — ქვენამხარე.

ავტორი, სადაც კი ეს შესაძლებელია, ყველგან ცდილობს თავი აარილოს გეოგრაფიულ ადგილებზე უშუალოდ მიითითებას; ასე მაგალითად:

„გულქან“

„პირიმზე“

„ბაკურიძეს წინაწინ მოსვლოდა ეკე იმერტიდან და გურიიდან მახლობელი ნათესაები და სახლის შვილები“ (გვ. 50).

„ბაკურიძეს წინ-და-წინ მოსვლოდა მახლობელი ნათესაები და სახლის შვილები“.

„ანასტასია დედარაინის ასულ ბაკურიძისას, მისის ლამეზში, ერთი კვირა გაეთა ცაიშს, საყდრის გალავანში...“ (გვ. 3).

„ანასტასია დედარაინის ასულს ბაკურიძისას ერთი კვირა გაეთა ამ მონასტრის გალავანში...“.

გასაჩუქრად, ვიხეილ და რის ვაივაგლახით „კვალი“ დახურვას გადაეარჩინე („გულქან“, 1935, მ. დუღუჩავას წინასიტყვაობა, გვ. IX).

23 „გულქან“, 1935, მამია დუღუჩავას წინასიტყვაობა, გვ. VIII—IX.

„სასოება ცაიშის ლეთისშობელზე თანდათან მემატებოდა“ (გვ. 4).

„სასოება თანდათან მემატებოდა“.

ავტორი, მისი მთავარი მიზნის მისაღწევად არსებითად ცვლის ან მთლიანად იღებს ტექსტიდან იმ ადგილებს, რომლებშიაც ცენზურამ მეფის რუსეთის ბიუროკრატიული მმართველობის გაკიცხვა ამოიკითხა:

„... ოქროსთმიანი, ახალგაზრდა რუსის აფიცერი...“ (გვ. 4).

„... ოქროსთმიანი უცხო ახალგაზრდა...“

„როცა ხორხიანეთი რუსმა დაიპყრა, სიგელი გადაგვეშალა“ (გვ. 3).

„ამ ბოლო ხანებში სიგელი გადაგვეშალა“.

„ნარ-ნარ რუსულ სიტყვა პასუსს“ (გვ. 71).

„უცხო ენაზე ნარნარ სიტყვა პასუსს“.

„— აბა, კმდენ ხანს რუსის სამსახურში ვარ, მარტო ფაფას ხომ არ ეკმალი“²⁴ (გვ. 85).

„— აბა, ამდენ ხანს სამსახურში ვარ, მარტო ფაფას ხომ არ ეკმალი?“

„ტყის ქაჩანა ზედამხედველი“²⁵ (გვ. 70).

„ზედამხედველი“.

„უველანი ჯამაგარს შეჩერებოდენ, რადგან სახელმწიფო მოსახურეს უფრო მღადრული, კარგი შემოსავლიანი ცხოვრებაც ჰქონდა და უფრო ბევრი სიამოვნებაც მოელოდა“ (გვ. 71).

„უველა ჯამაგარს შეჩერებოდა, რადგან ჯამაგარიან კაცს კარგი შემოსავლიანი ცხოვრებაც ჰქონდა და უფრო ბევრი სიამოვნებაც მოელოდა“.

„... ახლანდელ დროში ურუსულთა და უტანცით მაღალ საზოგადოებაში გამოჩენაც აღარ მოხერხდებოდა. როდესაც უმაღლეს სასწავლებელში გამოზრდილ თეთ ქართულ ახალგაზრდობას... უეკარისობადაც მიაჩნდა ქართული ლაპარაკი... წარჩინებულ ქართულ თეატრალურ-რობასაც ისე უნდა გამოეზარდა თავისი ეაყები და ქალები, რომ ქართლის მაგიერათ რუსული ენა შეეთესებინა...“ (გვ. 70—71).

„... ახლანდელ დროში უსწაველათ მაღალ საზოგადოებაში გამოჩენაც აღარ მოხერხდებოდა... ეს ის დრო იყო, როცა ყველა ნასწავლი ქცი თათის ენაზე ლაპარაკს თაკილობდა. წარჩინებულ თეატრალურობასაც ისე უნდა გავიზარდა თათისი ქალები, რომ ქართლის მაგიერათ უცხო ენა შეეთესებინათ“.

გ. წერეთელს, გამოდიოდა რა ზემოთ მითითებული მიზანსწრაფვიდან. ზოგიერთი დამახასიათებელი ადგილი მთლიანად ამოულია ტექსტიდან; მაგალითად: „... როცა გურიის ბუნტი მოხდა, ბაკურიძე ლენერალ პუზირეცკის თან ახლდა, როგორც გურიის მთებში გზების და ბილიკების კარგი მცოდნე.“

ამას გარდა, მრავალი ნათესაეებისა და ნათელმძროვნების გამოისობით განდგომილი გურიის ჯარების ამბავი მიჰქონდა გრიგოლ წერეთელთან და ამის მოხერხებულობით რუსის ჯარები მოულოდნელათ ეცემოდენ გურულების ბანაკებს და ამარცხებდენ მათ. ბაკურიძეს ძალიან შეუყვარდა ცინცხალი ოქროები და იმის გულისთვის ცოლსაც გაჰყიდა, რომ შეხვედროდა“ (გულქან“, გვ. 23).

ტექსტიდან ამოღებულია მაშინდელი ვითარების დამახასიათებელი ბაკურიძის სიტყვები: „აბა, მე რომ არ ვყოფილიყავი გურიის აბუნტების დროს და თვადებთან შუამავლობით რომ საქმე არ გამეთაყებინა, ბევრს გაარიგებდენ უცხო ადგილას უცნობი ჯარები! მგონია, არც ერთი სალდათი და მათი წინამძლოლი ცოცხალი არ დაბრუნდებოდა! ახია, ახია ჩვენზე, რაც რომ დღეს გვემართება! განა ასე არ გვიყვეს ჩვენც ხორხიანეთში?“ („გულქან“, გვ. 113). ცხადია, გ. წერეთელი მითითებულ ადგილებს ტექსტიდან იღებს იმიტომ, რომ იქ გამოაშკარაებულა რუსეთის მეფის მმართველობის მორალურად გამხრწნელი ზეგავლენა თეატრალურობაზე, მეფის მოხელეთა მხრივ თვად-

²⁴ ტექსტში ხანგრძლივი სამსახურის პირობებში — გაიქვერობაში დახელოვნება ნაგულისხმევი.

²⁵ „ტყის ქაჩანა ზედამხედველი“ რუსი ქალია.

აზნაურთა წარმომადგენლების „ცინცხალი ოქროებით“ მოსყიდვა, მათი წაქეზება სამშობლოსა და მოძმეთა ღალატისათვის და სხვ.

ავტორი ტექსტიდან იღებს ისეთ ადგილებსაც, რომელშიაც გამოძვლავნებულია მეფის მმართველობის შედეგად ქართველ თავადაზნაურობაში შემუშავებული ასეთი რწმენა „მთას ზურგი მიაყრდნე, თუ განდა მუდამ საგრილობელში იყო. და მზემ არ შეგაწუხოსო. ამ სოფლის ძლიერთა მორჩილი და მოსამსახურე იყავი“ („გულქან“, გვ. 4). ეს თავად რევან ბაქურიძის სიტყვებია, რომელშიაც „ზურგსაყრდნობი მთისა“ და „ამა სოფლის ძლიერთა“ ამოცნობა ძნელი არ არის. მაგრამ ახლა მოვესმინოთ მაშინდელი სოციალური წყობის საპირისპირო მხარის წარმომადგენელს როდამ კევსაურს: „ახლა კი ჩვენმა მთავრობამ დებულებაც უკულმა აქცია და ყველაფერი მთავრობას სულ ბატონების მხარე უქირავს და ყველამ ჩვენზე მოიკალა“ (გულქან“, გვ. 46). გასაგებია, რომ ნაწარმოების „შესწორების ლეგიკამ“ ავტორს ამ ადგილის „ამოღებაც უკარნახა.

რომანში გამოყვანილი მეფის მოხელეების ერთგვარად გაკეთილშობილების მიზნით ავტორი ტექსტიდან იღებს სიტყვებს: „რუსის ზედამხედველი ქაჯანა მგლის ლეკვს ეძახოდა გვრიტოს, რომელიც ვერ მოეშინაურებია. ის ხშირად იტყოდა ხოლმე: «Волка как ни корми, он все в лес смотрит»“ („გულქან“, გვ. 72). ყველა სხვა შემთხვევაში რუსული სიტყვები და წინადადებები ავტორს ქართულით შეუცვლია.

როგორც ვიცით, ცენზურამ რომანში აღწერილ ქალთა სასწავლებელში ქუთაისის წმინდა ნინოს სასწავლებელი ამოიციწო. ამიტომ რომანის ტექსტში ერთადერთი მითითება: „აქ (ე. ი. რუსულ საქალებო სასწავლებელში. — ი. დ.) იხლიდენ წმინდა ნინოს დღეობას“ („გულქან“, გვ. 103) — ავტორს ამოუღია.

ჩვენ ამჟერად შევეხეთ რომანის პირველ ნაწილში შეტანილი არსებითი სასიათის ავტორცენზურულ ცვლილებებს. უუკველია აღნიშნული ხასიათის ცვლილებანი ავტორს ტექსტში შეაქვს მეფის ცენზურის მრისხანების თავიდან აცილების მიზნით. ავტორმა, როგორც ვნახეთ, ეს სამუშაო საკმაო დაკვირვებითა და გულისყურით შეასრულა: ცენზურისათვის იოლად თვალში მოსახვედრი სახელები და ფრაზები შეცვალა ან მთლიანად ამოიღო ტექსტიდან. ბიუხედავად ამისა, რომან „გულქანის“ სულისკვეთება, რომელიც მეფის ცენზურისათვის პრინციპულად მიუღებელი იყო, არსებითად მაინც შეინარჩუნა „პირიზემ“. სხვაგვარად შეუძლებელიც იყო: გულმართალ მწერალს სიმართლის სიცრუით შეცვლა არ შეეძლო. მეფის ცენზურაც „საკუთარი ინტერესების“ მოწოდების სიმაღლეზე აღმოჩნდა; ავტორის მოუხვენარი ნება — რომანში გამოთქმული სიმართლე ფართო მკითხველამდე როგორმე მიეტანა, — ამჟერადაც განუხორციელებელი დარჩა. შესანიშნავი მწერლისა და მრავალმხრივი საზოგადო მოღვაწის მრავალჭირნახული სიცოცხლე თურმე თავის უკანასკნელ დღეებს ითვლიდა... როგორც ზემოთაც ითქვა, რომანის გამოქვეყნების ოცნება მოგვიანებით, მხოლოდ საბჭოთა სინამდვილეში განხორციელდა.

(წარმომადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
შ. რუსთაველის სახელობას ქართული ლიტერატურის
ისტორიის ინსტიტუტმა)

ი ა ნ ა ნ ბ ი გ ი ნ ი ი ზ ვ ი ლ ი

მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ის ფ ო რ მ ა თ ა ზ ო გ ი თ ა ვ ი ს ე ა ზ რ ე ბ ის
შ მ ს ა ს ე ა „ ე ვ ფ ხ ის ტ ყ ა ო ს ნ ის “ ე ნ ა შ ი

„ევეფხისტყაოსნის“ ენის შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ პოემაში უკვე დარღვეულია ის შეფარდება, რომელიც ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში არსებობდა გავრცელების თვალსაზრისით, ერთი მხრით. -ნ და -თ(ა) სუფიქსებიანი და. მეორე მხრით, -ებ სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმათა შორის: -ებ სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმები პოემის ენაში ძველ ქართულთან შედარებით გაცილებით სწირად გვხვდება.

შინა შევიდი, მას წინა ედგის ცრემლისა გუბებო,
შვიან სისხლისა მორევა ეყარის გიშრის' შუბებო,
მელნისა ტბათათ ოღვრების საესე სათისა რუბებო.
შუა ძოწსა და აყისა სკვირს მარგალიტი ტყუბებო. (1146)

სამთავე სამად გაიყვეს, თვითომან თვითო კარები;
თანა ჰყვა კაცი სამასი, ყველაი გმირთა და რები.
მას ლამით უქმნეს სადარნო, უტრუო, ანაჩქარები,
გათენდა, გაჩნდეს, მიჰმართეს, თავისთავ ჰქონდა ფარები. (1412)

„ეიცი, არ მოგკლავს შიშშილი, რაზომცა დია ირები:
შენ შენი მშვილდი დაგარჩენს, შენთა ისართა პირები,
ნუთუ კვლა ღმერთმან წყალობით გაგიაღვილოს კირები,
მაგრა, თუ მოკვდევ, გაზრდილო, ვისგანღა დავიტირები?“ (824)

შეიძლებოდა მოგვეყვანა მრავალი ანალოგიური მაგალითი.

ამ მაგალითებიდან კარგად ჩანს, რომ პოემის ენაში ძველი ქართულისაგან არსებითად განსხვავებულ ვითარებასთან გვაქვს საქმე როგორც -ებ სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმათა სიხშირის, ისე მათი გამოყენების ხასიათის თვალსაზრისით.

მიუხედავად ამისა, „ევეფხისტყაოსნის“ ენაში მაინც -ნ და -თ(ა) სუფიქსებიანი მრავლობითის ფორმებია გაბატონებული. -ნ — -თ(ა) სუფიქსებიანმა მრავლობითმა დიდხანს გაძლო ქართულ სალიტერატურო ენაში, გაძლო თითქმის თანამედროვე საფეხურამდე ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებისა. მაინც განსაკუთრებით გავრცელებული იყო ეს ფორმები პოეზიაში, ლექსის ენაში. XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ქართულ ლექსში -ნ — -თ(ა) სუფიქსებიანი ფორმები ბატონობს; ძალიან ხშირია ასეთი ფორმები XIX საუკუნის II ნახევრის ლექსის ენაში და გვხვდება თანამედროვე ლექსშიც. ამდენად, „ევეფხისტყაოსანში“ რომ ეს ფორმებია გაბატონებული, უჩვეულო არაფერია.

-6 — თ(ა) სუფიქსებიან მრავლობითის პოემაში ისეთივე სინტაქსური თვისებები აქვს. როგორც ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში ჰქონდა: ამგვარ მრავლობითში დასმული საზღვრული მრავლობით რიცხვში შეიწყობს მსაზღვრელს, ზმნაში აღინიშნება მრავლობითობა ამგვარი მრავლობითის სახელობით ბრუნვაში დასმული სუბიექტისაჲ და ობიექტისაჲ და სხვ. მაგრამ პოემაში მაინც შეინიშნება, რომ ზოგიერთი ძველი ნორმის რღვევა უკვე დაწყებულია. კერძოდ, არის ნიშნები იმისა, რომ სახელობით ბრუნვაში დასმული ობიექტის მრავლობითობა ზმნაში უკვე შეიძლება არ აღინიშნებოდეს.

ამ თვალსაზრისით ანალიზი პოემის ენისა გართულებულია იმის გამო, რომ, ერთი მხრით, პოემის ძველ რედაქტორ-გადამწერთ, ხოლო მეორე მხრით, პოემის ტექსტის გამომცემელთ არაერთი ადგილი პოემისა გადაუსწორ-გადაუყუთებიათ და საკმაოდ ძნელია იმის გარკვევა, თუ რა მომდინარეობს უშუალოდ ავტორისაგან და რა არის გადამწერთა და გამომცემელთა შენატანი პოემაში.

სახელობით ბრუნვაში დასმული ობიექტის მრავლობითობის ზმნაში აღნიშვნის საკითხთანაა დაკავშირებული -ენ/-ს სუფიქსის გამოვლენა ი- და ე-პრეფიქსებიანი ვნებითების მრავლობით რიცხვში დრო-კილოთა მეორე ჯგუფში. ამ მხრივ პოემაში მყარი ვითარება ჩანს: სუფიქსიანი ფორმები კარგადაა დაცული. მიუხედავად ამისა, პოემაში ახალი ფორმებიც შეინიშნება და არცთუ იშვიათად. მაინც ამ შემთხვევაში უფროა შემონახული ძველი ფორმები, ვიდრე სახელობით ბრუნვაში დასმული ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნის თვალსაზრისით.

„ვეფხისტყაოსანში“ დაცული ვითარება სავსებით ბუნებრივი და კანონზომიერი ჩანს. სახელობით ბრუნვაში დასმული ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნა ქართულ სალიტერატურო ენას კარგა ხანს, თითქმის XVIII საუკუნის გასულამდე, შემორჩა, XIX საუკუნეში კი უკვე გაქრა და აღმოსავლეთ საქართველოს მთის კილოებშიღაა დაცული. რაც შეეხება პრეფიქსებიან ვნებითებში -ენ/-ს სუფიქს დრო-კილოთა II ჯგუფის ფორმებში, იგი XIX საუკუნის სალიტერატურო ენაშიაც არ იყო მთლიანად გამქრალი, ხოლო ამჟამად დაცული აქვს არა მარტო მთის კილოებს, არამედ ქართული ენის ძირითად დიალექტებს — ქართლურსა და კახურს.

„ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერებში ამ მხრივ კრელი სურათია წარმოდგენილი. ამიტომ მათ ჩვენებაზე დამყარება ყოველთვის შესაძლებელი არაა.

მაგალითად ავიღოთ 458-ე სტროფი პოემისა.

მივეც ერთა დიდებული, თანა სპანი წავატანენ,
ციხოვანი ერთობილნი ჩემს წინაშე მოვიყვანენ,
ხელთა მომცნეს სიმაგრენი, ომნი ასრე შევანანენ,
საჭურჭლენი სიმრავლითა რასამცა ვით დავაგვანენ!

ოცოდე ძველი ხელნაწერიდან, რომლებშიაც დაცულია ეს სტროფი, წავატანენ, მოვიყვანენ, შევანანენ, დავაგვანენ ფორმები თითო-ოროლაში გვხვდება მხოლოდ, დიდ უმრავლესობაში წავატანე, მოვიყვანე, შევანანე, დავაგვანე ფორმები იკითხება. რაც შეეხება მომცნეს ფორმას, იგი არც ერთ ხელნაწერში არ დასტურდება, ყველგან მომცეს იკითხება. მომცნეს ა. შანიძის კონიექტურაა.

ამ შემთხვევაში ხელნაწერების ჩვენება ობიექტის მრავლობითობის ზმნაში გამოხატვას მხარს არ უჭერს.

ახლა მაგალითად ავიღოთ 758-ე სტროფი პოემისა.

ხამსა, კაცმან პატრონისა საწყინარსა არ დახედნეს,
ოდენ სიტყვა უმეტრული ულაგოდ დაიუბედნეს?
მე მაგისად მოსმენამდის რად არ უყრნი შემეკედნეს!
შენ თუ მოგლა, სისხლნი შენნი შენმან ქელმან მიიქედნეს!¹

ამ შემთხვევაში ყველა ხელნაწერის ჩვენება თითქმის ერთგვარია: ობიექტის მრავლობითობა ზმნაში ყველგან აღნიშნულია.

ამრიგად, ხელნაწერებში ამ ხელნაწერთა გადაწერის დროინდელი ვითარებაა მეტ-ნაკლებად ასახული: სადაც კი უმტიყენეულოდ იყო შესაძლებელი მრავლობითის სუფიქსის ამოღება, ამოიღეს; რა თქმა უნდა, ბევრგან სუფიქსი შერჩა. ამასთან ერთად ისიცაა მხედველობაში მისაღები, რომ სხვადასხვა გადაწერი სხვადასხვაგვარი თვალსაზრისით უტყქეროდა საკითხს. ამდენად, ხელნაწერთა ჩვენებები ამ საკითხში ყოველთვის სარწმუნო არაა.

თუ ხელნაწერთა ჩვენებები სარწმუნო არ ჩანს, სამაგიეროდ დამარწმუნებელი დასკვნების გამოტანის საშუალებას გვაძლევს სარიტმო სიტყვა-ფორმათა ანალიზი.

მაგალითად ავიღოთ 760-ე სტროფი პოემისა.

დადრკა, სკამნი შემოსტყორცნა, ჰყრნა კედელსა, შეაღუნა:
დააცთუნნა, მაგრა მისთვის აალმანნა, არ აძეუნა:
„ეით მიამბე წასლვა მისი, ვინ აღვისა მორჩი ხე წნა!“
ვაზირისა ცრემლმან ცხელმან ლაწენი თეთრნი აახეუნა.

ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნის შემთხვევები ზმნაში ამ სტროფში ტაქების შიგნითაცაა (შემოსტყორცნა, ჰყრნა, დააცთუნნა, აალმანნა) და სარიტმო სიტყვებშიც (შეაღუნა, აახეუნა). პირველ შემთხვევაში ხელნაწერებში ისეთივე კრელი სურათი გვაქვს. როგორც ზემოთ განხილულ შემთხვევაში გვქონდა: იკითხება შემოსტყორცნა-ც და შემოსტყორცა-ც, ჰყრნა-ც და ჰყრა-ც, დააცთუნა-ც და დააცთუნა-ც, აალმანნა-ც და აალმანა-ც; სარიტმო სიტყვებში კი ორივე შემთხვევაში ყველგან -ნ სუფიქსიანი ფორმებია ხელნაწერებში: შეაღუნნა და აახეუნნა. სხვაგვარი ფორმები არც შეიძლებოდა ყოფილიყო; დანარჩენ ორ სარიტმო სიტყვაში აძეუნა და ხე წნა ნარები ორივეგან ფუძის კუთვნილებაა და მათი საკითხი არ დაისმის. რამდენადაც რიტმა ამას ადასტურებს, არც შეაღუნნა და აახეუნნა ფორმებში დაისმის -ნ სუფიქსის საკითხი. ნარიანი ფორმები მოქმედი ჩანს „ვეფხისტყაოსნის“ ენაში.

მაგრამ ხელნაწერების ჩვენებათაგან ამ საკითხში ყველაფერი ახალი, გვიანდელი მაინც არ ჩანს. ზმნის რიცხვში შეთანხმების დარღვევის შემთხ-

¹ თითქმის ყველა გამოცემაში ჩემმან ქელმან მიიქედნეს იკითხება, მათ შორის 1-ში (ა. შანიძისა და ა. ბარამიძისაში, 1966), 5-ში („ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიურ ტექსტის დამდგენი კომისიისაში, 1966. რედაქტორები — ი. აბაშიძე და გ. წერეთელი) და 1-ში (1966 წლის საუბიბლეო გამოცემაში). უნდა იყოს კი სისხლნი შენნი შენმან ქელმან მიიქედნეს, როგორც დაბეჭდას კავბაქემ თავის პირველ (1913 წ.) გამოცემაში და შემდგომ პ. ინგოროყვამ 1953 და 1970 წწ. გამოცემებში. შდრ. 861: მოკვლეა, თავი არ მეწყაღის, სისხლნი ჩემნი ჩემსა ქელმან ლიბორაბი რ. ს. ლ. „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისიისა.

ევეები პოემის ტექსტში იმთავითვე უნდა ყოფილიყო და არცთუ იშვიათად, მაგრამ სრულიად გარკვეულ ვითარებაში.

მართლაც, როდესაც -5 სუფიქსიანი მრავლობითი რიცხვის სახელობით ბრუნვაში დასმული ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნის რღვევა უნდა დაწყებულიყო ზმნაში, პირველ ყოვლისა ეს იმ შემთხვევებში უნდა გამხდარიყო შესაძლებელი, როცა ობიექტი პირველი პირისა იყო. გვ-პრეფიქსს რომ ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნა დაეკისრა, ზმნაში ობიექტის მრავლობითობის აღმნიშვნელი ორი აფიქსი აღმოჩნდა: გვ-პრეფიქსი და -ენ/-5 სუფიქსი². რაკი სუფიქსით ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნა ისედაც ქრობას იწყებდა სალიტერატურო ენაში, ამ შემთხვევაში ეს პროცესი უნდა დაჩქარებულიყო. „ვეფხისტყაოსანში“ მოიპოვება უტყუარი მაგალითი იმისა, რომ პირველი პირის ობიექტის მრავლობითობა სუფიქსით აღარაა აღნიშნული ზმნაში:

მიბრძანეს, თუ: „ღმერთან ასრე დაგვაბერნა, და-ცა-გვლია:
 ეამი გვახლავს სიბერისა, სიუმაწვილე გარდგვიელა;
 ყმა არ მოგვეცა, ქალი გვიეის, ვისგან შუქი არ გვაკლია,
 ყმისა არ-სმა არა გვაგვა, ამით ზედან წაგვითელია“. (508)

და-ცა-გვლია, რა თქმა უნდა, ერთადერთი წაკითხვაა პოემის ყველა ხელნაწერში და ეს წაკითხვა დაეას არ იწყებს. ეს წაკითხვა „გადარჩა“ „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტში მხოლოდ იმის გამო, რომ სარიტმო სიტყვას წარმოადგენდა. როგორც ეხებადეთ, ობიექტის მრავლობითობა ამ ფორმაში აღნიშნული არ არის. იგი რომ შეგვეცვალა ისეთი ფორმით, რომელშიც ობიექტის მრავლობითობა აღნიშნული იქნებოდა, ისევე როგორც სხვა შემთხვევაში იქნა ამ რიგის ფორმები შეცვლილი, ეს გამოიწვევდა გადაულახავ სირთულეებს: საჭირო გახდებოდა ყველა ტაქტის სარიტმო სიტყვა-ფორმების გადაკეთება ამის შესაბამისად. რაც, რაღა თქმა უნდა, შეუძლებელი აღმოჩნდებოდა.

მეორე მხრივ, მესამე პირში მრავლობითობის აღმნიშვნელი სუფიქსი -5 ადვილად იკარგებოდა იმ შემთხვევაში, როცა მას ზმნის ფუძისეული 5 თანხმოვანი უსწრებდა წინ. ამის მაგალითს გვაძლევს 516-ე სტროფის პირველი ტაქტი — „ველა გაგზავნეს სხვანი კაცნი სასიძოსა მოყვანებად“. ყველა ძველ ხელნაწერში გაგზავნეს იკითხება და არა გაგზავნეს, როგორც ეს გამოცემებშია. ამ და ამ რიგის სხვა შემთხვევებში ხელნაწერებში შეიძლება სწორედ თავდაპირველი ვითარება იყოს შემორჩენილი.

გამოცემებში, განსაკუთრებით 1951 წლის გამოცემიდან მოკიდებული, ამ მხრივ გატარებულ იქნა სრულიად გარკვეული წესი: პოემის ტექსტი გასწორდა ძველი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმის მიხედვით; გასწორდა, რა თქმა უნდა. იმ შემთხვევებში, როცა ასეთი გასწორების შედეგად არ ირღვეოდა ლექსის მეტრი და რითმა. მაგრამ სადაც ასეთი გასწორება უმტივენულოდ არ იყო შესაძლებელი, იქ დარჩა ძველი ვითარება. ამის ერთი მაგალითი ზემოთ იყო დასახელებული. ეს და ამგვარი სხვა შემთხვევები უნდა გამხდარიყო სწორედ იმის მანიშნებელი, რომ ძველი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმა პოემის ენაში უკვე ირღვევა და შეუძლებელია მისი

² არნ. ჩიქობავა, მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის ქართულ ზმნის უღვლილებს სისტემაში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბ., 1946.

აღდგენა, მაგრამ ძველი ქართულის ნორმების გატარებისადმი მისწრაფება იმდენად ძლიერი იყო, რომ გასწორებული ზოგი სხვა რიგის ფორმაც კი აღმოჩნდა.

ასე მაგალითად, 1030-ე სტროფში ასეთი აღგილია:

უსამ იყო ქარაუნისა უხუცესი, კაცი ბრძენი.
მოახსენა ხობტა სრული, დალოცა და უქნა ზენი (ავთანდილს).

უსამმა ავთანდილს ზენე უქო, ზენი — უქნა.

ამ უქნა-ს ნაცვლად მ. ბროსეს გამოცემაში უქმნა დაიბეჭდა. აღილი შესაძლებელია, რომ ეს იყო კორექტურული შეცდომა, რამდენადაც არც ერთ ხელნაწერს ასეთი წაკითხვა არ მოეპოვება და ვახტანგ VI-ის გამოცემაშიც უქნა იკითხება. უქმნა წაკითხვა გაიმეორა დ. ჩუბინაშვილმა, მერმე განმეორდა ეს წაკითხვა ნ. ქართველიშვილის გამოცემაში და გაიმეორეს დ. კარიჭაშვილმა და იუსტ. აბულაძემ თავიანთ პირველ გამოცემებში. შემდგომს გამოცემებში ტაეპი გასწორდა და უქნა წაკითხვა აღდგა ყველგან, მაგრამ... კვლავ დაისვა საკითხი ამ წაკითხვის შეცვლისა: „...დალოცა და უქნა ზენი. უნდა: უქმნა ზენი“³.

ასეთი წაკითხვა ტაეპისა და აქედან გამომდინარე გაგება მისი შინაარსისა არ გაიზიარა ალ. ბარამიძემ. ყველაფერს ამას მან დაუპირისპირა ტაეპის სავსებით მართებული გაგება („ქარავენთა უხუცესმა ავთანდილს ხობტა მოახსენა და ზენე შეუქო“-ო) და ეს ტაეპი ფრაზეოლოგიური პარალელიზმის ნიმუშად მიიჩნია.

როგორც ჩანს, ეს გარემოება იყო საფუძველი იმისა, რომ ა. შანიძისა და ალ. ბარამიძის რედაქციით გამოსულ „ვეფხისტყაოსანში“ (r) ასეთი ცვლილება ტექსტისა აღარ ასახულა⁴.

სხვა მაგალითი:

1033-ე სტროფის პირველი ტაეპის — „თქვა: ქარაენი ეგვიპტით გამოვემართეთ ერთა“ — გასწორების საკითხი დაისვა შემდეგი მოსაზრებისა გამო:

„გამოვემართეთ“ ვნებითი გვარის ფორმაა და XII—XIII ს.-ის სალიტერატურო ენაში შეუძლებელია; უნდა: «გამოვემართენით». მაგრამ ეს მეტია ერთი მარცვლით და არ გამოდგება. «გამოვემართეთ» კი ერთი მარცვლით ნაკლებია და არც ეს გამოდგება. ამიტომ ერთადერთი შესაძლებელი შესწორება თითქო ეს იქნება:

თქვა: ქარაენი ეგვიპტით გამოვემართენთ ერთა.

«გამოვემართენთ» ძველისძველი ფორმაა. ვნახოთ, რას გვეტყვის ხელნაწერები⁵.

ყველა ხელნაწერმა, უგამონაკლისოდ, გამოვემართეთ ახალ ფორმას დაუქირა მხარი და თანაც ისეთ კონტექსტში, რომ ექვის შეტანა შეუძლებელია. ამით ისიც დადასტურდა, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ მრავალი ახალი ფორმა

³ ა. შანიძე. „ვეფხისტყაოსნის“ ენის საკითხები, II: „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონია, თბ., 1956, გვ. 032.

⁴ ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი, თბილისი, 1958, გვ. 270; აგრეთვე: ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, თბილისი, 1966, გვ. 340.

მოიპოვება, რა თქმა უნდა, ძველთან ერთად, ხოლო პოემაში ძველისძველი ფორმების ძიება დაუშვებელია.

ა. შანიძისა და ა. ბარამიძის რედაქციით გამოსულ „ვეფხისტყაოსანში“ (r) არც ეს ცვლილება ასახულა.

მეტად დამახასიათებელია იარა-გაიარა ზმნასთან დაკავშირებული ზოგი გარემოება.

როდესაც 812-ე სტროფში იკითხება — „რა ილოცა, ცხენსა შეჯდა, მალვით კარნი გაიარნა“, ხოლო 1330-ე სტროფში — „ტარიელისკენ იარნა მან გზანი საწყინარნი“ — ამ ზმნათა ფორმებში -ნ სუფიქსის წარმოჩენა სავეცებით კანონზომიერია: ერთ შემთხვევაში კარნი, ხოლო მეორე შემთხვევაში — გზანი -ნ სუფიქსიანი მრავლობითის სახელობით ბრუნვაში დასმული ობიექტებია.

მაგრამ პოემის ტექსტში გვხვდება ასეთი სტრიქონები:

წინა-უკანა იარნეს ორნი დღენი და ღამენი. (218)

იარნეს დღენი მრავალნი ღალთა, ბრძნად მოუბარეთა. (1495)

ერთგან ფრიდონ და ავთანდილ იარნეს დღენი შვირენი. (1661)

ხელნაწერთა უმრავლესობაში შესაფერადებულ გეგმაში იკითხება, მაგრამ ეს არ უნდა იყოს ენაში ახალი ვითარების შექმნის მაჩვენებელი და, მასწავლებელმა, ხელნაწერთა გადამწერლების შენატანი ტექსტში. ამ შემთხვევებში იარნეს ფორმა იმთავითვე უნდა ყოფილიყო პოემის ტექსტში სათანადო ადგილებში იკითხება. საქმე ისაა, რომ დღენი, დღენი და ღამენი ამ მაგალითებში ობიექტები არაა, ამიტომ არც ზმნაში მათი მრავლობითობის აღნიშვნის საკითხი შეიძლება დადგეს. დღენი, დღენი და ღამენი ამ შემთხვევებში გარემოებითი სიტყვებია, დროის აღმნიშვნელი, და ისეთსავე ფუნქციას ასრულებენ, როგორც მათი ტოლფასი მხოლოდობითი რიცხვის ფორმები ქვემოთ მოყვანილ წინადადებებში.

გამოშართა ავთანდილ, მოყმე მხნე, ღალად მავალი,

ოც დღე იარა...

(147)

სამ დღე ვიარე, შემთხვია სხვა კაცი მისევე ხანისა. (428)

ნახევარ დღე სხვა ვიარე, ჭირსა თავი არ ვაგრძალე. (438)

ამიტომ, არ შეიძლება ჩაითვალოს გამართლებულად, როცა უკანასკნელ გამოცემებშიც (r, s, t, u) -ნ სუფიქსიანი ფორმებია დატოვებული ამ ტექსტებში.

მრავლობითობის გამოხატვის თვალსაზრისით სხვა მსგავსი ფაქტების დასახელებაც შეიძლებოდა. მაგალითად, არ შეიძლება არ დაგვაქვივოს იმ ფაქტმა, რომ 1191-ე სტროფის მე-4 ტაქტში, რომელიც უკანასკნელ გამოცემებში ასეა წარმოდგენილი — „რა მისჭირდეს, მაშინ უნდა გონებანი გონიერსა“ — არც ერთ ხელნაწერში -ნ სუფიქსიანი ფორმა არ მოიპოვება.

ამგვარი მაგალითების გამრავლება ადვილია. აქ განხილული რამდენიმე მაგალითიდანაც საკმარის ნათლად უნდა ჩანდეს, რომ ძველი ქართულის ნორმების უყოყმანოდ გავრცელება „ვეფხისტყაოსანის“ ტექსტზე არ შეიძლება, რომ პოემის ენაში უკვე დაწყებულია ამ ნორმების რღვევა ობიექტის (და სუბიექტის) მრავლობითობის ზმნაში აღნიშვნის თვალსაზრისით.

ახლა საკუთრივ -ნ — თ სუფიქსებიან მრავლობითში დასმული სახელების თავისებურებათა შესახებ „ვეფხისტყაოსანში“. პირველ რიგში განვიხი-

ლავთ ისეთ ლექსიკურ ერთეულებს, რომლებიც ამგვარი მრავლობითის ფორმით გვევლინებიან, თუმცა მრავლობითის შინაარსი არ აქვთ და არც შეიძლება ჰქონდეთ.

მოგვეყვას რიცხვითი სახელის -ნ — -თ სუფიქსებიან მრავლობითში დასმის რამდენიმე შემთხვევა.

- რა ერთსა გემდენ ათასნი, ვერცა მოგერეიან. (435)
- თქვა: „უცილოდ გაიპარა, ვინ მარტომან ასთა აენის“. (818)
- ჰითხე ასთა, ქმენ გულისა, რა გინდ რა ვინ გივაზიროს. (883)

არც ერთ შემთხვევაში, რა თქმა უნდა, რეალური მრავლობითის შესახებ ლაპარაკი არ შეიძლება.

ქვემოთყვანილ მაგალითებში კი მრავლობით რიცხვში დასმული რიცხვითი სახელი არსებით სახელთან მრავლობითში შეთანხმებულ ფორმას წარმოადგენს:

- მომართუნეს ასნი კლიტენი ასთავე საქურჴლეთანი. (487)
- მოსახნა ოთხნი მონანი, მისანდობელი გულითა (1019)
- მოვიხმენ ოთხნი მონანი ჩემსა წინაშე მდგომელი. (1133)
- მე ორნი შაენი მონანი მუყანან საესენი გრძნებთა. (1238)

და მრავალი სხვა.

ერთი მაგალითი მოიპოვება რიცხვითი სახელის დასმისა -ებ სუფიქსიან მრავლობითში, ოღონდ ამ შემთხვევაში რეალური მრავლობითის გამომხატველი ფორმა გვაქვს, ერთზე მეტი სამი ათასის შესახებაა ლაპარაკი.

- გვირაბის კარსა ნიადაგ მოყმე სცავს არ პირნასები,
- ათი ათასი ჴაბუკი ღვას, ყველაკი ხასები,
- ქალაქის კართა სამთავე — სამათასსამათასები. (1243)

მეორე მხრივ, -ნ სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმითაა წარმოდგენილი პოემაში კნინობითობის -ა სუფიქსიანი ნაწარმოები ფუძეები.

- თუ არ დავბრუნდე, საძებრად დაყვენე სხვანიცა ხანანი... (187)
- ამოძერეს ორნი მონანი, შაენი მართ ვითა: ფისანი. (626)
- ტირილი მიჩნდის ლხინად და მღინდიან ცრემლთა ფონანი. (590)
- დაუპყდრე: „სადა მე შეელოს, ვლენათ იგივე ველანი“. (427)
- ღღეს რამე მესმნეს ამბავნი უკდავებისა სწორანი...“ (1268)
- უბრძანა: „ქაქეთს გაგზავნი, წა, გზანი გისხენ შორანი“ (1268)
- მუნ ვარდსა შუა შეენოდეს ძოწ-მარგალიტნი ტყუბანი. (480)
- მთ ლაშქართაგან სამასნი კარგი მოყმენი ქველანი... (427)
- „ამისთვის ქაქად უხმობენ გარეშემონი ყველანი,
- თვარა იგიცა კაცნი, ჩვენებრევე ხორციელანი“.
- ათანდილ მადლი უბრძანა: „ცეცხლნი დამიხენ ცხელანი,
- დიდად მეამნეს ამბავნი, სიტყვანი აწინდელანი“. (1219)
- მივიდეს, ჰადარნეს მეფესა საქმენი დასაგვიანანი. (187)
- ჩემი გულისა მღებელი და ჩემნი შემაგონანი. (592)
- სამასი კაცი გვეყოფის, წაყიდეთ მართ მეოტანი. (1387)
- ქვაბი ჩაუღეს და წაუღეს ზახილით ცრემლთა მღენანი. (944)

რიცხვითი სახელი

თენი ესხნეს ორანილა, ამაღ სულთქვამს, ამაღ იზობს. (115)

მასდარი -ნ სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმით ცნობანი, ნადიმობანი, გმობანი

პირველ გაჭრისა პირება, მერმე დაწუნარდეს ცნობანი;
 ჩემთა სწორთაგან იყენიან ჩემს წინა ნადიმობანი;
 მაგრა დამშლიდეს ლხინთაგან სურვილთა დიადობანი,
 ზოგჯერ შემცვიან სევდათა, ვთქენი საწუთროსა გამობანი. (390)

თმენანი

ვაჟ, კირნი ჩემნი ეზომნი, ვაჟ სიციცხლისა თმენანი! (944)

თქმანი

დაღვა, თელნი გაურეტდეს, დაეიწყდეს სიტყვის თქმანი. (983)

ღვრანი, წვანი

მოეხეიენეს ერთმანერთსა, გაამრავლენეს ცრემლთა ღვრანი,
 აკოცეს და განუახლდეს მათ ორთავე მათნი წვანი. (1024)

შველანი

ახლოს მომდევლით, მიშველლით, გიხმობ, თუ მინდენ შველანი. (427)

ხლებანი, ღებანი, თნებანი

... მაშინღა მივალ არაბეთს, მომხედენ მის მზისა ხლებანი;
 ოდესცა სწადდეს, დამივსნეს ამა ცუცხლისა ღებანი,
 სხვა თქვენგან არა არ მინდა, მძულან ცუდნაღა თნებანი. (1479)

სრბანი, სალმობანი, წყალობანი

მაშინღა იცნეს ტარიელ, მათგან მიღა მოსრბანია,
 სრულად ნათლითა აიგოს ზღუდე და ბანისბანია.
 ხმამალღად ხმობდეს, იზახდეს: „მოგეშორდეს სალმობანია,
 აქამდის რისხვამალამან აწ მოგეცნა წყალობანია“. (1621)

გონებანი

შენთვის ხელნი გონებანი არა ცუდად არიანო. (1537)

ღალრეჟანი

თქვენნი აგრე ღალრეჟანი მნათობთაცა დაამხობდეს. (107)

ღიღებანი

ერთსა მიხედეს საზიანოდ, ღიღებანი იასოცნეს. (1455)
 ზედა დასხდეს ხელმწიფურად, ღიღებანი უღიადნეს. (1639)

რისხვანი

მართალ ხართ, თუმცა რისხვანი ჩემთვის იანაზღენითა. (755)

წყალობანი

კარგა ჰქმენო, დაუმაღლა, წყალობანი უიმედნა. (61)

ცნობანი

აკოცეს და ა-ცა-ტირდეს, კვლა ცნობანი ააჭარნეს. (916)

შებმანი

... მაგრამ ტარიას შებმანი არვისგან მოსანდოვნია. (1411)

კამა-სმანი

მოიუბნეს; ვაზირმან ქმნნა კამა-სმანი მათნი ფერნი. (770)

გაყრანი

თამაშობლიან, არ იყენეს ყოლა გაყრანი სმისანი. (1560)

ქებანი

ვთქვენი ქებანი ვისნი მე არ ავად გამორჩეული. (4)
პირველ ზენნი და საქმენი, ქებანი მათ შეუეთანი. (1667)

სი — ე აფიქსებით ნაწარმოები აბსტრაქტული სახელები

გასუღებოდეს მკლავნი და მისნი სიამაყენია. (193)
მიუწურე: „მზეო, შუქი შენი, შენგან მონათენა,
გულსა მეცა, გამოიუღლეს სიჩაუქე-სიალფენი;
ხელმან შენნი გაიციადენ სინატიფე-სიტურფენი...“ (503)
მე გვეკვირვე ჳერეტასა მის ყმისა სინაზეთასა. (597)
მუნ ბადახშსა აშვენებდეს სინატიფე-სინაზენი. (1493)
მასთანა მჯდომსა ტარიელს მშენიან სინაზენია. (1549)
თვით აძანვე მოგაწონნეს სახედობა-სიფიციხენი. (647)⁵

-ობა სუფიქსით ნაწარმოები აბსტრაქტული სახელიცაა წარმოდგენილი -ნ სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმით.

მაგრა დამშლიდეს ლხინთაგან სურვილთა დიადობანი. (390)

მოვიყვანთ მრავლობითის ფორმათა თვალსაზრისით კიდევ ერთ დამახასიათებელ სტროფს.

იტყვის: „ღმერთო, სამართალი შენნი ჩემთვის რად აპრუდენ?
მე ეზომნა სიბარულნი კიდე რად, გლახ, გამოიუღლენ,
გულით ჩემით სიბარულნი აღმფხვრენ, კირნი დააბუდენ“. (189)

განსაკუთრებით საყურადღებოდ მიგვაჩნია ის შემთხვევები, როდესაც -ნ სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმითაა წარმოდგენილი ისეთი არსებითი სახელები, რომელთაც მოცემულ კონტექსტებში არ შეიძლება რეალურად მრავლობითის შინაარსი ჰქონდეთ.

თინათინს „გამრცვილსა ტანსა ემოსნეს ყარყუმნი უსაპირონი“ (123); ნესტანს მონებმა „ზღვითეე გაარნეს სარკმელნი, მაშინვე გაუჩინარდა“ (582); ქაჯი მონა მოუთხრობს ამხანაგებს: „მივემოწმენით, თათბირნი არ კიდე გავაყიდენით“ (1234); ტარიელი „ცხენსა შექდა, მონათამეცა საუბარნი რად იყურნა“ (93); ტარიელს „საყელონი გარდეხივნეს. თავი სრულად გაეგლიჯა“ (868); ტარიელი უყვება აეთანდილს: „შიგან ვწევ დიდთა დარბაზთა ტურფითა საგებელითა“-ო (349).

აბჯარი ყველგან მხჭულობითის ფორმითაა წარმოდგენილი, მაგრამ (403): „ტიკთა მათთა სიმაღე, აბჯართა ხვარაზმულობა“; (1599): „ერთხელ შემებნეს. დავხოცენ, შევექმენ აბჯართა ფეთანი“.

საჯლომი, ჩვეულებრივ, აგრეთვე მხოლოდითი რიცხვის ფორმითაა წარმოდგენილი. მაგრამ (338): „მათ საჯლომთა ახლოს დამსვეს, პატივს მცემდეს ძისა დარად“.

თუ ამ შემთხვევაში კიდევ როგორღაც შეიძლება დაეკეება, 481-ე სტროფიდან სრულიად აშკარად ჩანს, რომ რეალურად ერთი საჯლომის შესახებაა

⁵ უახლეს გამოცემებში (r, s, l, u) ამ ტაქში სახედრობა იკითხება, რაც შეუღობია. მაინც ამ წაკითხვის დასაბუთება ამ გამოცემათა რედაქტორებს არ წარმოუვლენიათ.

ლაპარაკი, მაგრამ: „დედოფალი საჯდომთაგან ადგა, წინა მომეგება“ კიდევ უფრო მკვეთრად ჩანს ამგვარივე ვითარება 691-ე სტროფის პირველ ტაქში: „ფრიდონ საჯდომნი დამიდგნა ადგილსა საპატრონოსა“; აგრეთვე 1478-ეში: „ესეა ჩემი საწადი და ჩემი მოსანდომარე: ინდოეთს განახო მორკმული, საჯდომთა ზედა მჯდომარე“.

ფრიად საყურადღებოა კიდევ ორი მაგალითი.

ერთი მათგანია სკამნი.

სკამი ხუთჯერ გვხვდება პოემაში. ოთხ შემთხვევაში იგი მხოლოდობით რიცხვის ფორმითაა წარმოდგენილი და ეს სახეებით შეეფერება რეალურ ვითარებას: როსტევეანს „ერთილა ახლავს ავთანდილ, წინაშე უზის სკამითა“ (103); ტარიელი ამბობს: „რა მივე, მითხრეს დაჯდომა, წინაშე დავეკ სკამითა“ (507); თინათინმა „ყმა მხიარული წინაშე დასევა სკამითა მისითა“ (695); „ავთანდილ ტანსა ჭუბანი ჩაიცივნა, დაჯდა სკამითა“ (1062).

მაგრამ როსტევეანი ვაზირს რომ გაუწყრა, — „დადრკა, სკამნი შემოსტყორცნა, ჰკრნა კედელსა, შეალეწნა“ (760).

სრულიად უდავოა, რომ ნამდვილად ერთი სკამი შემოსტყორცნა როსტევეანმა ვაზირს.

მეორე მაგალითია სელნი.

თინათინმა რომ ავთანდილი მიიწვია, — „მონამან სელნი დაუდგნა, დაჯდა კრძალვით და რილითა“ (124).

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი და მრავლის მთქმელია ერთი არსებითი სახელის ფორმები. ესაა რიდე. რიდე საკმაოდ ხშირად გვხვდება პოემაში.

ასე მაგალითად, ტარიელის ქვაბთან დამალული ავთანდილი ხედავს, რომ „გათენდა, ქალი გამოდგა, მოსილი მითვე ფერთა, შავსა აუღვა ლაგამი, სწმენდლა რიღისა წვერითა“ (225);

ავთანდილი რომ მოვიდა დილით როსტევეანთან სანადიროდ წასასვლელად, „პირიჭრო რიდე ეხვია, შეენოდა ქარქაშოსანი“ (72);

მებაღე მოახსენებს ფატმანს ავთანდილის შესახებ: „ჰშვენის ჭუბა და მოხვევა ძოწეულისა რიღისა“-ო (1073);

ფატმანი უყვება ავთანდილს: „ვიმღერდი და ცყმაწვილობდი. ვიცვალე ბი რიღე-თ მასა“-ო (1125);

ფატმანმა უძღვნა ავთანდილს „...მრავალი კაბა, ყაბაჩა. რიღები“ (1255);

„გაგზავნეს კაცი ხვარაზმშას წინა შეილისა მთხოელი“ და „კაცი მოვიდა. ავესო ჭუბაჩითა და რიღითა“ (515);

როდესაც ავთანდილი მოუყვა ფრიდონს ტარიელის ამბავს, „ლაშქართა შიგან შეიქმნა ხმა ტირილისა დიდისა, ზოგთაგან ხოკა პირისა. ზოგთაგან სრევა რიღისა“ (1006);

თინათინს „გაძრცივლსა ტანსა ემოსნეს ყარყუმნი უსაპირონი. ებურნეს მოშლით რიღენი, ფასისა თქმად საპირონი“ (123) და თინათინი „დაღრეჯით იყო მჯდომარე ძოწეულითა რიღითა“ (124).

ზემომოყვანილ მაგალითებში რიდე ყოველგან მხოლოდობით რიცხვშია 123-ე სტროფისა და კიდევ ერთი შემთხვევის გარდა, როცა ეს სიტყვა -ებ სუფიქსიან მრავლობითშია წარმოდგენილი: მრავალი კაბა. ყაბაჩა. რიღები.

ამ შემთხვევაში ეს რიდეები (=რიდეები) რეალური ვითარების ამსახველია: ფატმანმა უძღვნა ავთანდილს არა ერთი რიდე, არამედ მრავალი (სინტაქსურ შეხამება-შეუხამებლობას ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არა აქვს).

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია უკანასკნელი მაგალითი: თინათინს „ებურნეს მოშლით რ ი დ ე ნ ი“ და იქვე — „დაღრეჯით იყო მჭდომარე ძო-წყულითა რ ი ღ ი თ ა“. აქ ხომ ერთსა და იმავე რიდეზეა ლაპარაკი, მაგრამ ეს სიტყვა ერთ შემთხვევაში - ნ სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმითაა ნახმა. რი, ხოლო მეორე შემთხვევაში მხოლოდობითი რიცხვის ფორმით!

ცალკე უნდა განვიხილოთ ერთი რიდის ფორმები.

როდესაც ტარიელმა დაიმორჩილა ხატაელები და „ქვეყანა ჩასხა“, „საკურქლენი გარდანახხა“. აქ იპოვა მან „საკვირველი ყაბაჩა და ერთი რიდე“. ტარიელი მოუთხრობს ავთანდილს:

ვერა შევიგენ, რა იყო, ანუ ნაქმარა რაულად!
ვისა ვუჩვენე, უკვირდის, ღმრთისაგან თქვის სასწაულად;
არცა ლარულად ჰკებოდა მას ქსელი, არ ორხაულად;
სიმტკიცე გვანდის ნაქედსა, ვოქიე ცეცხლთა შენართაულად. (461)

„იგი სააღწეროდ მისად დაედევ, ვისი შუქი მანათობდა“-ო — დასძენს ტარიელი. ეს რიდე პირველად დასახელებისას მხოლოდობითი რიცხვის ფორმითაა წარმოდგენილი.

მეორედ პოემაში ეს რიდე გამოჩნდება მაშინ, როცა გამარჯვებული ტარიელი ბრუნდება ინდოეთში და მას დიდი ზეიმით შეხვდებიან. „რ ი დ ე ნ ი რომე მეშოვნეს ქალაქსა ხატაელთასა, იგი შეხვივნეს, მშვენოდეს, ეახელებ გულსა ხელთასა“ (479) — მოუთხრობს ტარიელი. რიდე უკვე - ნ სუფიქსიან მრავლობითშია დასმული.

ნესტანმა ნახა ამ ზეიმზე ტარიელი, წიგნი და სამკლავე გაუგზავნა, შეუთვალა — „ესე სამკლავე შეიბი“-ო და თან სთხოვა: „იგი მე მომცენ რ ი დ ე ნ ი, რომელნი წელან გშვენოდეს“-ო (496). ეს რიდე ისევ - ნ სუფიქსიან მრავლობითშია წარმოდგენილი.

ტარიელი განაგრძობს:

წიგნი რა ენახე, მომართვა ესე საბაში მკლავისა,
მკლავსა შევიბი მაზინეუ, მოვიხსენ რ ი დ ე თვისა,
იგი უცხო და ღარიბი, მტკიცისა რასმე შავისა... (502)

რიდე უკვე მხოლოდობითი რიცხვის ფორმაშია.

ტარიელმა რიდე გაუგზავნა ნესტანს და საპასუხო წიგნიც მისწერა: „განალამეა ვიწინაშე, აპა რ ი დ ე, რომე მთხოვე“-ო, — მისწერა (505). რიდე კვლავ მხოლოდობითი რიცხვის ფორმითაა წარმოდგენილი.

ვითარება შეიცვალა: ხვარაზშმას შვილი მოვიდა ინდოეთს. განარისხებული ნესტანი იბარებს ტარიელს. ტარიელი ასე გადმოგვცემს ნესტანთან შეხვედრას: „იყო არ-ნათლად ნათელი, ფარდაგსა შემომდგომელი, ებურა მოშლით პიროქრო რ ი დ ე, მე მივეც რომელი“ (521). რიდე კვლავ მხოლოდობითი რიცხვშია.

ვითარება კვლავ იცვლება. ასმათი უყვება ტარიელს ნესტანის გატაცების ამბავს: „პატრონი ჩემი აგრევე იყო. წამოხვე შენ ოდეს, შენეულნივე რ ი დ ე ნ ი ებურნეს, ტურფად ჰშვენოდეს“ (577). რიდე უკვე მრავლობითი რიცხვის ფორმით მოგვევლინა.

ფატმანი უყვება ავთანდილს, თუ როგორ ნახა პირველად, რომ ნესტანი მოჰყავდათ ნავით ზანგებს: „მით ნავიდალმა, მათ რომე მოჰყვანდა კიღობანი-თა, აჰხადეს, ქალი გადმოსვეს უცხოთა რამე ტანითა, თავსა რ ი დ ი თ ა შავი-თა, ქვეშეთ მოსილი მწვანითა...“ (1131). ამ სტროფში რიდე მოქმედებით ბრუნვაშია და, ბუნებრივია, მხოლოდობითი რიცხვის ფორმითაა წარმოდგენილი. ასევე ანალოგიური ვითარებაა ცოტა ქვემოთ, როცა ფატმანი განაგრძობს ავთანდილისთვის თხრობას: ნესტანსო „არად უნდის საბურავი, არცა წოლა საგებლითა, მიწყვი იყვის რ ი დ ი თ ა და მით ერთითა ყაბაჩითა“ (1148).

მაგრამ ფატმანი განაგრძობს თხრობას ნესტანის შესახებ და შემდგომს, 1149-ე სტროფში ვკითხულობთ:

სხვა ვიამო საკვირველი რ ი დ ი ს ა და ყაბაჩისა;
ვარ მნახავი ყოელისავე უცხოსა და ძვირფასისა,
მაგრა მისი არა ვეცი. ქმნილი იყო რაგვარ რისა;
სილბო ჰქონდა ნაქსოვისა და სიმტყიე — ნაქედისა.

კვლავ ანალოგიური ვითარებაა.

ფატმანი გზავნის გრძელულ მონას ქაჯეთში და სწერს ნესტანს: „რაცა იცი მანდაური, მოგვიწერე, გამქლავნე, მერმე შენსა საყვარელსა ნიშანი რამ გაუზნავნე“-ო (1274). ნესტანი უპასუხებს ფატმანს: „გეთქვა ნიშნისა გაგზავნა, აწ ესე განამქლავნია, მისეულთავე რ ი დ ე თ ა ნაკვეთი გამიგზავნია“-ო (1291), ხოლო ტარიელს სწერს: „აჰა, ინიშნე ნიშანი შენეულისა რ ი დ ი ს ა! გარდმიკვეთია ალაში, ჩემო, ერთისა კიღისა“-ო (1309). შემდეგ ნესტანმა „ესე წიგნი, საყვარელსა მისსა თანა მიხაწერი, რა დაწერა, გარდაჰკვეთა მათ რ ი დ ე თ ა ერთი წვერი“ (1310). რიდეთა, რიღისა, ისევ რიდეთა და ბოლოს, ნესტანის წიგნი და „რიდეთა ნაკვეთი“ წამოიღო ფატმანისგან ავთანდილმა და გადასცა ტარიელს:

„წიგნი და კიდე რ ი დ ი ს ა იცნა და გაცაშალა მან,
პირსა დაიღვა, დაეცა, ვარღმან, ფერთა მკრთალამან“. (1340)

აქ მოყვანილ ყველა სტროფში ერთისა და იმავე რიღის, ე. ი. რეალურად არსებული ერთისა და იმავე საგნის შესახებაა ლაპარაკი. ამ საგნის სახელი რვაჯერ მხოლოდობითი რიცხვის ფორმაშია (ოთხჯერ სახელობით ბრუნვაში, ორჯერ — ნათესაობითში, ორჯერაც — მოქმედებითში), ხოლო ხუთჯერ -ნ — თ სუფიქსებიან მრავლობითში (სამჯერ — სახელობით ბრუნვაში, ორჯერ — ნათესაობითში).

სრულიად ცხადია, რომ რიღენი-სა და რიდეთა-ს რეალური შინაარსი საეხებით ისეთივეა, როგორც ამავე სიტყვის მხოლოდობითი რიცხვის ფორმისა.

როგორც ჩანს, ამგვარი ფორმები ჯერ კიდევ პოემის გადამწერთა დაეკვებას იწვევდა. ამიტომაც არაერთ ადგილს ასწორებდნენ კიდევაც. ამის შედეგია ის სიკრულე, რომელსაც ასეთი ფორმების გადმოცემისას ვხვდებით ძველ ხელნაწერებშიც კი. მაგალითად, ზემოთ მოყვანილი ცნობილი ადგილი 124-ე სტროფიდან — „მონამან სელნი დაუღვანა...“ სხვადასხვაგვარადაა წარმოდგენილი ხელნაწერებში: ა) სინტაგმის ორივე წვერი მრავლობითშია (სელნი დაუღვანა); ბ) სახელი მრავლობითშია, ზმნა მხოლოდობითში, ე. ი. სახელობით ბრუნვაში და -ნ სუფიქსიან მრავლობითში დასმული ობიექტის

მრავლობითობა ზმნაში აღნიშნული არაა (სელნი დაუღა); გ) სახელი მხოლოდობითია, ზმნა — მრავლობითში (სელი დაუღანა); დ) სახელიცა და ზმნაც — ორივე მხოლოდობით რიცხვშია (სელი დაუღა); ამ უკანასკნელის ვარიანტია სკამი დაუღა. ეს ფორმა შემდგომაც იწვევდა დაქვევებას, მკვლევართა მხრივაც.

საერთოდ, მსგავს ფორმებს არაერთხელ გამოუწვევიათ მკვლევართა ექვი.

ასე მაგალითად, 349-ე სტროფის სტრიქონებში — „შიგან ვწევ დიდთა დარბაზთა ტურფითა საგებელითა, ზედ დამტიროდეს მეფენი ცრემლითა უშრობელითა“ — მეფესთან ერთად დედოფალსაც გულისხმობდნენ მკვლევრები. ასევე რეალურ მრავლობითს (მეფესა და დედოფალს) ვარაუდობდნენ ტაქებში — „შენსა ნახვასა მეფენი, — თქვეს, — მართლად ინატრიდესა“ (430), „ნუ სკჷმუნავთ ჩემთვის მეფენი, ნუ ხართ მოსილნი ბნელითა“ (807), „მე მეფეთა დარბაზს მიხმეს, შექმნეს დიდი ვაზირობა“ (533). მაგრამ მეფესთან ერთად დედოფლის ვარაუდი გამორიცხულია 945-ე სტროფში, სადაც როსტევეანის ნადირობისა და მის მიერ უცხო მოყმის ნახვის შესახებ მოუთხრობს აეთანდილი ფრიდონს: „მათ სპათაგან ვერ-შეპყრობა ცნეს მეფეთა მეტად მწყრალთა...“.

ამ ფაქტს მიეჭკა რუსთველოლოგთა ყურადღება და კვალიფიცირებულ იქნა როგორც ე. წ. დიდებულების მრავლობითი (pluralis majestatis)⁶.

კნინობითობის -ა სუფიქსიანი ფორმების ჟღერად გავრცელებას „ვეფხისტყაოსანში“ და დასმას -ნ სუფიქსიან მრავლობითში, აგრეთვე ამავე მრავლობითში აბსტრაქტული სახელების წარმოდგენის საკითხს ეხებოდა ნ. მარი. ჯერ კიდევ თავის ცნობილ გამოკვლევაში „Древнегрузинские одописцы“ იგი წერდა: „Появление а вм. для рифм наблюдаем весьма часто и в Барсовой коже“⁷. და ქვემოთ: „Гораздо важнее для нас знать, что под давлением рифм и в Барсовой коже наблюдаются не только искусственные построения речи, но и искусственные формы, и это не менее, чем в одах. Между тем размер и вообще система стихосложения романтической поэмы, сравнительно с одами Тамаре, предоставляют автору такой простор, что можно было и не ждать в ней насильственных форм... Особенно часто прибегают Руставели в Барсовой коже по требованию рифмы к щедрой постановке а, напр. ცერასა, დასაგვანანი, მონატანას, ხანას, შოსანამან, ბნელასა, მრთელასა, ფონანი, ტანასა...“⁸.

როგორც ცნობილია, ეს -ა სუფიქსი ნ. მარს მიცემითი ბრუნვის ნიშნის პირვანდელი სახეობის (-ას) შემადგენელ ნაწილად მიაჩნდა. მან ზემოდასახელებული ნაშრომის გარდა სხვა ნაშრომშიც მიაქცია ყურადღება ამ -ა სუფიქსის ხმარებას „ვეფხისტყაოსანში“. ნ. მარი წერდა: „Довольно распространено образование Д'-го [дательного I-го] с первичным видом окончания -ას

⁶ ა. ბარამიძე, კ. კეკელიძე, ა. შანიძე, ვეფხისტყაოსნის ახალი გამოცემის გამო: „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 8. 11. 1952; ა. ბარამიძე. შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, თბ., 1966, გვ. 305—306.

⁷ Н. Марр. Древнегрузинские одописцы: Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. IV, СПб., 1902, გვ. 31.

⁸ იქვე, გვ. 68—69.

в поэзии, так у Шоты: დიღსა ხან-ას... долгие время (в рифме) вл. დიღსა ხანსა⁹. მაგრამ მკვლევარი, როგორც ჩანს, დაეჭვა იმ ფაქტმა, რომ ეს ა სხვა ბრუნვებშიც გვხვდება, და იქვე განაგრძობდა: „...Но это может быть связано с тем, что у месхского поэта излюблены основы с -а в качестве ласкательных или вообще народных, независимо от Д'-го [дательного I-го], напр. им. ერთა-ი вл. ერთ-ი одинокий, Д' [дательный II] დარაჯა-მან стража вл. დარაჯ-მან¹⁰.

აზრი „ვეფხისტყაოსანში“ ხელოვნურ ფორმათა უხვად გამოყენების შესახებ შემდგომ განავითარა იუსტ. აბულაძემ. მისი აზრით, პოემაში არის „აუარებელი ხელოვნური ფორმა“, რომლებიც „რითმისა და ლექსის საჭიროებით არის გამოწვეული“. ამგვარ ფორმათა წყარო „ხალხური ენაა“ (sic!); ამ უქანასკნელის თვისებები კი „მდგომარეობს ერთისა და იმავე სიტყვის ნაწილაკის ან პრეფიქსის, ნაცვალსახელის, გულით ნასროლის (შორისდებულის), უარყოფითი კავშირების და სხვათა განმეორებაში“. პოეტი ამითაც არ კმაყოფილდება: „იგი ერთსა და იმავე სიტყვას სხვადასხვა ფორმით ჰხმარობს... ხან ამოკლებს, ხანაც აერცელებს... ხან ჩაურთავს სიტყვის ამა თუ იმ ფორმაში ზედმეტ პრეფიქსებს, ან სუფიქსებს...“ შემდეგ მკვლევარი ყურადღებას აქცევს „როგორც შემოკლებულს, ისე გავრცელებულს და ზოგჯერ მეტისმეტად ნაძალადევ, ხელოვნურ ფორმებს, რომლებიც შევნიერია პოეტის ქმნილებაში, ხოლო საჩოთირო და შეუფერებელი სასაუბრო ენისათვის“. ასეთია. მაგალითად, „თანხმოვანი არსის სახელის გასახვა ისე როგორც ხმოვანი ან საფუძელის არსის სახელისაგან“, „რასაც ეტყობა გავლენა მოუხდენია ხალხურ სასაუბრო ენაზედაც, რადგან ხალხი იმერეთში დღესაც ჰხმარობს ამგვარ ფორმებს“-ო¹¹.

ამგვარი შეხედულებები თითქოს უკვე განვილილ ეტაპს წარმოადგენდა რუსთველოლოგიაში. მაგრამ უქანასკნელ ხანებში გამოქვეყნდა ივ. იმნაიშვილის გამოკვლევა „რუსთველის რითმა“¹², რომელშიაც ავტორი „ვეფხისტყაოსნის“ რითმის ანალიზისას ზემოთ განხილულ და მისთ. ფორმებსაც ეხება, ხოლო თეზისი რუსთაველის პოემაში (ყერძოდ, რუსთაველის რითმაში) ხელოვნური ფორმების ნაჭარბევად გამოყენების შესახებ განვითარებულია და უკიდურესობამდე მიყვანილი.

„რუსთველი ყოველმხრივ ცდილობს, რომ თუ სადმე რითმის რომელიმე ცალში აღმოჩნდა ზედმეტი ბგერა, ამოაგდოს იგი და სიტყვა ბგერაანაკლულად იხმაროს, ან თუ დააქლდა რომელიმე ბგერა, ჩაუმატოს იგი შიგ, სიტყვა ზედმეტი ბგერით იხმაროს, ან, დასასრულ, სიტყვის ერთი ხმოვანი სხვა სარიტმო სიტყვებთან შესარიტმეადად სხვა ხმოვნით შეცვალოს. სხვანაირად რომ ეთქვას, რუსთველი ცდილობს ზემოთ აღნიშნულ სამ შემთხვევაში ხელოვნური ფორმები გამო-

⁹ Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925, гл. 23.

¹⁰ იქვე.

¹¹ იუსტ. აბულაძე, მე-XII-ე საუკუნის ქართული საერო მწერლობა და „ვეფხისტყაოსანი“, ტფილისი, 1923; პოემის ენის ხალხურობა; „ვეფხისტყაოსანი“, 26-ე გამოცემა იუსტ. აბულაძის რედაქტორობით, ტფილისი, 1926; პოემის ენის ხალხურობა. ხაზი ჩვენია.

¹² ივ. იმნაიშვილი, ქართული პოეტური ენის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 3—123.

იყენოს. სწორედ აქ სჭირდება მას poetica licentia, აქაა, რომ ასე ქარბად გვხვდება ენაში უხმარებელი, პოეტის მიერ შექმნილი ხელოვნური ფორმები. უნდა აღინიშნოს, რომ ხელოვნური ფორმები, რომლებიც კი საერთოდ გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“, უმთავრესად რითმებზე მოდის. სწორედ რითმებში ხდება ენის ბუნებრივი წესების დარღვევა, ენის კანონებიდან გადახვევა¹³.

ნაშრომის სხვა ადგილას ვკითხულობთ: „რუსთველის რითმის საფუძვლად უძვეს კანონი. რომ რითმა უნდა იყოს ზუსტი, რომ სარიტმო კლაუზულები უნდა იყოს (და არის კიდევ) აბსოლუტურად ერთი და იგივე, რომ კლაუზულებში არ შეიძლება ხმოვანთა და თანხმოვანთა სხვადასხვაობა, მსგავსი ბგერების ურთიერთმონაცვლეობა, ცალკე ბგერების დაკლება ან დამატება...“.

რომ შაირის ეს ძირითადი წესი არ დაირღვეს, პოეტი ხარკს უხდის ტრადიციას. პოეტიკის ამ წესს იცავს, მაგრამ ზოგჯერ ენის წესებს არღვევს, ქმნის ხელოვნურ ფორმებს, რომლებიც უმეტეს შემთხვევაში ენაში არ მოიპოვება, ერთი სიტყვით, უხვად სარგებლობს პოეტური ლიცენციის შეღავათებით¹⁴.

ეს ზოგადი დებულებები ილუსტრირებულია მაგალითებით, რომლებიც, ავტორის აზრით, ამ დებულებებს ამტკიცებენ.

ასე მაგალითად, როდესაც განხილულია სარიტმო სიტყვა-ფორმები: პირსა — გვირსა — ღირსა — მცირსა, ამ შემთხვევაში მცირსა მიჩნეულია ხელოვნურ ფორმად, რომელიც იმის შედეგადაა მიღებული, რომ „პოეტი რითმის ტოვებს ხელუხლებლად, მაგრამ ხელყოფს სიტყვის ბუნებრივ ქართულ აღნაგობას, იძლევა ხელოვნურ ფორმას“... „აქედან გამოდის, რომ რითმის მთლიანობა ხელშეუხებელია, მისი დარღვევა შეუძლებელია, სიტყვის ბუნებრივი, ქართული აღნაგობა, მისი ფორმა კი შეიძლება ხელყოფთ, შეეცვალოს“¹⁵. „მაგრამ აღნიშნული სიტყვის რითმის გულისთვის ხელყოფა მარტო ამით არ განისაზღვრება“. ავტორი განიხილავს სხვა სარიტმო სიტყვა-ფორმებს: პირასა — მხდირასა — სირასა და წერს: „ახლა აქ არ გამოდგება ამ სიტყვის ჩვეულებრივი. ბუნებრივი ფორმა მიცემითში (მცირესა), არც შემოთ აღნიშნული. პოეტის მიერ ხელოვნურად შექმნილი მცირსა. ამიტომაც, რომ პოეტი მას აძლევს კიდევ ახალ სახეს — მცირასა, რომლის სავარაუდო სახელობითიც არის მცირა. ერთი შეხედვით, მცირა თითქო კნინობითის ფორმა, მაგრამ არა: კნინობითობა არაფერ შუაშია, აქ გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს რითმის, ისაა, რომ ასეთ უცნაურ ფორმას ითხოვს და პოეტიც არ აგვიანებს თავის დასტურს“¹⁶.

ყველაფერს ამას მოსდევს დასკვნა: „ამგვარად, მცირე, მცირი, მცირა (მცირესა, მცირსა, მცირასა) — აისამი სახეობა ერთი და იმავე სიტყვისა, რო-

¹³ იქვე. გვ. 92. აქაც და ქვემოთაც ყველგან ზაზი ავტორისაა, ხოლო დაყოფა ჩვენა.

¹⁴ იქვე. გვ. 96.

¹⁵ იქვე. გვ. 107.

¹⁶ იქვე. გვ. 107—108. სქოლიოში ავტორის მოცემული აქვს თავისებური გავება კნ-ნობითობის: „კნინობითობას, სიმცირეს თვით ლექსიკურა მხარე უჩვენებს: მცირე. ამას აღარ უნდა ეძღვე მკორედ დამცირება ფორმის საშუალებით“-ო.

მელთაგან ერთი (პირველი) სწორია, ბუნებრივი, ორი დანარჩენი კი — არა, ხელოვნურია და მხოლოდ რითმის კაპრიზული მოთხოვნით არის გამოწვეული“¹⁷.

თუმცა ამონაწერები გაკვივრებულა, მაგრამ არ შეგვიძლია არ მოვიყვანოთ კიდევ ერთი ადგილი დასახელებული გამოკვლევიდან, რამდენადაც იგი უშუალოდ ეხება ჩვენს განსახილველ საკითხს. ივ. იმნაიშვილი წერს:

„პოემაში ხშირია თანხმომავნეუძიანი სახელისა (არსებობის, ზედსართავის, ნაცვალსახელის) და მიმღეობების ა ფუძიანებად გადაკეთება, მათთვის ფუძის ბოლოს ა ხმოვნის დართვა. აქ მხედველობაში გვაქვს ისეთი ფორმები, როგორცაა: ველანი, ქველანი, ფონანი, ფისანი, რეტასა, ლხინასა, ტანასა, ცხენოსანანი, ხორციელანი, ცხელანი, აწინდელანი, სწორანი, შორანი. ტყუბანი, შუქ-ნაფენამან, შენამან, მკრთალამან და ბევრი სხვა.

ზოგის შეხედულებით, ეს და ამის მსგავსი ფორმები კინობითია, ა ასეთ სიტყვებში კინობითობის მაწარმოებელია, ჩვენი აზრით, აქ კინობითობის სახელებზე არ შეიძლება ლაპარაკი. ჯერ ერთი, რა კინობითია აწინდელანი, სწორანი, შორანი, ლხინასა, რეტასა და სხვა, რომელთა შინაარსი სრულებით ვერ იგუებებს კინობითობას: მეორე: კინობითობის ა სუფიქსი ჩვეულებრივ არსებითს სახელს ერთვის, აქ კი სადავო ა ყოველგვარ სახელს ემატება, საწყისსა და მიმღეობასაც კი. რაც სრულიად შეუძლებელია ნამდვილ კინობითობაში: მესამე: ასეთი ა დართული ფორმები გვხვდება მხოლოდ რითმებში, მაშასადამე. აქ უნდა ვეძიოთ მისი წარმოშობის მიზეზიც; მეოთხე: სარითმო სიტყვებზე დართული ა არ უნდა მოვწყვიტოთ იმ შემთხვევებს, როცა სწორედ ამგვარ პირობებში მსგავს სიტყვებს ერთვის ე და ო სუფიქსები (გასავმირეთა, გასავონოსა), ანდა ხმოვანფუძიანი სახელი თანხმომავნეუძიანად არის წარმოდგენილი (სამარი, მცირსა). ამიტომ ჩვენ გგვონია, რომ ა-ს დართვა ასეთ შემთხვევებში მხოლოდ რითმის საჭიროებით არის გამოწვეული“¹⁸.

ამრიგად, ყველა ამგვარი ფორმა ისეთია, როგორც ენაში არ არსებობდა და შეთხზა პოეტმა. ასეთი ფორმები არაა ენაში არსებული ბუნებრივი ყალიბების მიხედვით შექმნილი, ლოკონურია, მაშასადამე, არ ეგუება ენის აგებულებას. ა დართული ფორმები კინობითის ბუნებრივი ფორმები კი არაა, პოეტის მიერ რითმის მოთხოვნილების შესაბამისად გამოყენებული, არამედ ხელოვნურადაა ნაკეთები რითმის საჭიროების გამო.

ნ. მარი - ა სუფიქსით ნაწარმოები კინობითის მრავლობითი რიცხვის ფორმათა სიმრავლეს „*еѣтѣисѣтѣаосанѣи*“ იმით ხსნიდა, რომ ასეთ ფორმებს რუსთაველი თითქოს ქმნიდა „*дѣя рифм*“ და „*под давлением рифм*“. ნ. მარი ფიქრობდა, რომ პოემაში არის „*не только искусственные построения речн, но и искусственные фсрмы*“ და საყვედურს გამოთქვამდა პოეტის მიმართ: შაირის მეტრი, და საერთოდ ლექსთწყობის სისტემა, მას საშუალებას აძლევდა, თავიდან აეცილნა ნაძალადევი ფორმებიო. და მინც, ნ. მარი არ გამორიცხავდა იმის შესაძლებლობას, რომ - ა სუფიქსიანი ფორმები ხალხური წარმოშობისა ყოფილიყო რუსთაველის („მესხი პოეტის“) პოემაში.

¹⁷ იქვე, გვ. 108.

¹⁸ იქვე, გვ. 110—111.

იუსტ. აბულაძის შეხედულებები ამ საკითხზე, სამწუხაროდ, ბუნდოვანდაა გამოთქმული. სათანადო ცნებებიც, რომელთაც მკვლევარი იყენებს, არაა ზუსტი.

რაც შეეხება ივ. იმნაიშვილის ზემომოყვანილ დებულებებს, მათი გაზიარება შეუძლებელია. შეუძლებელია გაზიარება ავტორის მსჯელობისა კინობითის ფორმათა შესახებ; შეუძლებელია გაზიარება „ხელოვნურ ფორმათა“ იმ გაგებისა, რომელიც ავტორს აქვს თავის ნაშრომში წარმოდგენილი, თითქოს ეს ფორმები „ენაში უხმარებელი“ იყოს; მრავალ შემთხვევაში შეუძლებელია გაზიარება ცალკეულ ფორმათა კვალიფიკაციისა. მართალია, ჩვენ მხოლოდ ჩვენი საკითხის თვალსაზრისით საინტერესო ნაწილის შესახებ გვაქვს საუბარი, მაგრამ არ შეიძლება არ აღინიშნოს ისიც, რომ ის, რაც ამ საკითხთან დაკავშირებით ითქმის, სავსებით ვრცელდება ყველა სხვა ფორმასა თუ წარმოებაზე, რომლებიც პოეტის ისეთ შენატხზად არის გამოცხადებული. ენაში რომ საფუძველი არ მოეპოვება¹⁹.

უეჭველია ერთი რამ. ასეთი მოვლენები მეტწილად მართლაც სწორედ სარიტორ სიტყვა-ფორმებში გვხვდება და მრავალ შემთხვევაში პოეტური თავისუფლების გამოვლინებად უნდა იქნეს მიჩნეული, მაგრამ ეს პოეტური თავისუფლება არასგზით არ შეიძლება გაგებულ იქნეს, როგორც პოეტის თვითნებური ძალდატანება ენობრივ ფაქტებზე.

ზემოთ განხილული ფორმები, რომლებიც „ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება და ხელოვნურად შეთხზულ ფორმებადაა გამოცხადებული, ნამდვილად ხელოვნური არ არის. ამ ტიპის წარმოება დღემდე დაკულია ქართული ენის კილოებში — ფშაურში, ხევსურულში, მოხეურში... სხვაგანაც. პირველ რიგში, რა თქმა უნდა, მხედველობაში გვაქვს სიუხვე მრავლობით რიცხვში წარმოდგენილი კინობითის ფორმებისა და საერთოდ მრავლობითის ფორმათა თავისებური შინაარსი.

მოგვყავს სათანადო საილუსტრაციო მასალა.

ფშაური²⁰

— რამეთუანნი გყვანთ. დედავ, ძროხებეი? — ოთხან ფურანი ია, სამან დეკეულანი, სამან კბულანი.

ა ე სიმიინდანი მქონდენ მოქნლნი, არცა რა მავათ ვამაჯვარდა, არა დანსხა.

ერთა ქეია აღარა-აგდავის.

ბატარიაი შეინდაი რამ არ არისა ხატგორზელა?

¹⁹ შდრ. მაგალითად, მტკიცება იმისა, თითქოს 267-გ სტროფის მეოთხე ტაქტის ხატე („ისისხლისა ცრემლსა ვაქუნა შუა ვიგორისა სატებო“) მიღებული იყოს სალტე-საგან იმას შედეგად, რომ რუსთაველმა რითმის გასამართავად ლ აშოაგლო სიტყვის ფუძიდან; ან რომ თითქოს 441-ე სტროფის მეოთხე ტაქტის დაფითა („მას დღესა ჩემნი მებრძოლნი ჩემმანვე ხრამლმან დაფითა“) ასევე რითმის გამართვის მიზნით რუსთაველის მიერ დაფითა ფორმისაგან ლ-ს ამოგდების შედეგად იყოს მიღებული. პირველ შემთხვევაში საქმარისია გათვალისწინება სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის ჩვენებისა („ხატები — სარდილობები“), ხოლო მეორე შემთხვევაში დაფითა ფორმის გათვალისწინება ხევსურულსა და ფშაურში („შეილო, არ მახყელი, შენ გძინავ, დქანტული ხარ ჭაფითა, ი შენი ჭაქვის კალთები ოქერმა როგორ დაფითა?“ — „მოყმე და ვეფხი“: ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, ტფილისი, 1931, გვ. 208—209), რომ ადვილად დაერწმუნდეთ ამგვარი მტკიცების მცდარობაში.

²⁰ ფშაური მაგალითები მოგვყავს თებრთა გოგოლაურის მიერ ფშაურში, ქუობის სოფლებში (ქუობა, სონდისველა, მიგრაულნი, საბუღარა, ბზიკურთა...) ჩაწერილი ტექსტებიდან.

— ჩემო ბებიავ, შენ გამოაცხოდე პურაი! — აგრე ბებიაი გენაცლოს, თხელას პურეებს მეხვეწება.

გუშინ გუდიიაი წაიღე, შეინდს ხუარას შავხელები-მეთქი.

იმ დროთაი ვაქდა ი ბალღაი, რო — მე გაყვები გუთანსაო, — დედისათე უთქომ. ერთა ქარაი პოღია, ერთი სხვიამთე გამოურთმეღია.

ერთა ქაკაი ცხენაი რამა-მაყვანდა, მკედარაი, ლურჯი, მკედარაი ცხენაი ჩეუღა ფირის ქიღშია და მოაქტეღა ფეკი.

გომეწარზე ვადმოიარე, ცხენა ეისომ ება, ავაზებე ი ცხენაი-ღ' შავე.

ყეითელან ტყავანი სემიან.

ორ-სამან თხილან რანიმ ჩაუყარნა.

იმათ სახთ აქათ ბატარან წყალანია.

მშიერას უძღვე კაცსა, დედაე: აი ტიფაისაგან ვეყავ აეღა, ხუმებტ ღღეს გაიძღე.

ი ჩემ ძმისწულა ქალაის ამბავი კი რაღამ გამოვადგება?

შენ კრამიტინს სახ გიღგა, მე ქონხაი მაქვე მიწური.

რძენ ეღღებენ, ერთა ფურაის რძენ მითხარ შენა.

ვაიმე, ვენაცულე ი გორგის სულთა, გიორგი რო სახშია ყოფილიყო, ნიაღვამ წა-მეიდოღი.

ქალმა ჩაიყენა თავის ქუბისძველანი და დაქდა; ი კი ტანისამოს ორმოშიავ ჩაყარა.

ღიღე პირნი მაქონდენ, ერთ უბრალო ქოთან იყო, მანათიან ფულ ეწყევა, ზედ მწვენან ბიბეი მაქონდა.

ჩაიციწოღი აი ფაფანაგანი, დაბალა ვეყავ, ცოტაი.

დაქე, გენაცულე, სკამანი დიღღი!

ი ქალის სულთა თოღეს, რომაო, ნუ-მტერი, ჩემო დეღაო. ნუ შამაწუხეო!

ღო დაუსხენით პაპასაო, პაპა არ გივამთ ფაფასაო.

ღექსო წამოსულიყო მკითხავსთანა, აი ბალღაის პერანგან წამეხვენეს.

წინ-წინ ქედანსა-მაქონია ქოქობის ბოლო. ქედნისია ი ბოლონი, ქოქობ-სთხოვნა.

ერთან მქარტყავან ვაცეიან, წინ-ღ' უკან ჩამოხეულე.

აღალაღა რაიმ არყის ალივითა, ბნელანი კი არიან.

გვენი ხინჯალაობდენ. მე ტყეში ეხიენ ჩოქანი.

მოიპარავდი საითა, ძველან ჩოქანი მცეიანო.

სად რა ექნებთან ი ქობნი, ქობნი მინდანან, საარაყე ქობნი ქონდენ, რა უყენენ? ბატარანი ჩემი მოკრეფილანი რამ იყო, ერთ ლიტრანი იქნებოღენა თუ არა, ის წაიღო.

ქლის ძირ რო წყარონ მოღიან, ეგ კახურ ღეროს მიჭობსა.

აეციხეთ ძირს იყვის წისქვილი.

ნოჟაის ვაღმე ზღვმიან სახანი.

ცეცხნი არ გვინთიან?

მეორესავ დღესავ რძენ შამიღღებინაო. აქ არე რძენ შეუღღებინან, არე ფურისად ქელ გამაუსომ.

ღამიშავებთან აი დოენი ცა.

მოგვიღა კაცობაი, სომეხივით ვაბერილი, საღდათურან შინელანი, დერსაკებას შაკერილი.

აკოცა ბიჭმა რეგვენმა, თავს ვადიმტეროენა ქმალნიო.

ვაჟა-ფშაველა

არამც ცომა იყოს. — ცომა კი არა მგელა სუ ცომას არა სკამსა, მაგრამ ბიჭობით კი ვერაინ სჯობს („სცენები“).

მაშ, რატომ არას შავვაქმეთ, დედილო, არაყანი, ვიცი გეგულებთან?! („მოკვეთილი“).

ტილო ღურღურაო, რაროგს ბოლოთ გამაყუღებს, ნისლ გევანებანს, მიწან იძვრიან... იქნებთან ტყარუშნი... ნისლთავით ბოლოთ გამეყუღებთან-ღ დღავების გუგუნი, მიწათ მაპზინებს სატილავი („სცენა მთაში“).

პაი. ვენაცვლე იმის სულთა, კაი ლაშარისცვრის ყმაა! („მოკვეთილი“).

ეს არაყანი ძოლანისაჲ ამოიტანე შინითა („სცენები“).

ძუქარა დაესთხოვე, ცეცხლან ავაგუნე („სცენა მთაში“).

ბერი მაუძღვა ლუხუმი,

ლურჯამ მაიღო თქერანი...

„ღღეთაჲ კი ესმისთ, სალს კლდეთა

„სურვალთ გელის ძგერანი...“

ცაბურ-გაბიღოურთა

ცხენთაჲ მაიღეს ტყერანი („ბახტრიონი“).

ჩემს ტანადაბალს ხუშარას,

ბატარას, შუბიანასა...

ვაჯაკის წესი სცოდნიყო

არაქავს ქუბიანასა („ბახტრიონი“).

ერთა ქალაი გავზარდე,

მის მეტი არც-რა მყოლია (იგიანე კოტორაშვილის ამბაიე“).

არც ახლა გვეჭირსა, რქულძაღლო,

შამაუჭყვიღებს ქისტასა („ალულა ქეთელაური“).

ცუდას რად უნდა მტერობა,

კარგია მულამ მტრიანი („ალულა ქეთელაური“).

ხეცურული²¹

ბეერამ გაკვების ქალამა სთარეშოდა ქმარი,

ბეერამ გაბანდა ეაქამა სამითხოოდა ჭლანია (67).

ლაშქრობა დაუგვიანდა ლალსა გუდანის ქვარსაო,

კირჩლასა ბაბურაულსა, მაგის მოკლია კმალსაო (13).

ემა ქართულის მათჟომი გლუხაი ვიუჲ მთისაო (26).

მინღიათაი ზთისოი ქართულას თოფას ზიდნავსა (260).

ჩიქვსა თოფ დახკრა ბექენსა, ჰალას ჟაქნ იქნეს რქისანი...

შაიზნეს ვეფხი, მოყმეი, მაშინ დაიძრნეს მიწანი (208).

ციხით ნარცხან გადმოვღვარენ, ძირში დამჩეს თორანიო,

შენ კი მინც არ მინდოდი, გინდა შაერჩეთ თრანიო (161).

აქ წარმოდგენილი სცილუსტრაციო მასალა, როგორც ვხედავთ, არაფრით განსხვავდება „ვეფხისტყაოსნის“ ზემოთ გაანალიზებული მასალისაგან. აქაც, კილოებში, და აქედან ვაჟა-ფშაველას ენაში, ჩვეულებრივია და ძალიან გავრცელებული კინობითის ფორმები (ჯბო — ჯბუა — ჯბოა, ფური — ფურა, ქვა — ქვია, შვინდი — შვინდა, ბატარა — ბატარია, გზა — გზია, საკომი — საკომა, პური — პურა, გულა — გულია, ბალღი — ბაღღაი, კარი — კარია, ცომი — ცომა, ქისტი — ქისტა, ჭაჯაი ცხენაი, მკვდარაი ცხენაი და მრავალი სხვა). ამასთან, რა თქმა უნდა, არაერთი მნიშვნელობა არა აქვს იმას, თუ რეალურად რა ზომისაა საგანი, რომლის სახელიც კინობითის ფორმითაა წარმოდგენილი: ფურ- ფუძისაგან ფურა იწარმოება, დეკაულ-ფუძისაგან — დეკაულა და კბო-ფუძისგან — კბუა. მეტიც: საყოველთაო ცნობილი ფაქტია, რომ მეტწილად კინობითის სუფიქსებითაა გაფორმებული სწორედ ის ფუძეები, რომელთაც სიმცირის მნიშვნელობა აქვთ. ასეთებია, მაგალითად, ხეცურულში ცოტა, რომლისაგანაც ნაწარმოებია კინობითის ფორმები ცოტინა და ცოტი-

²¹ ხეცურული მაგალითები ამოღებულია წიგნიდან: ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია. ხეცურული, ტფილისი, 1931. ფრჩხილებში ჩასმულა რიცხვები ამ წიგნის გვერდ-ზე შეუთითებს.

ნიკა²², თიკან-ი, რომლისაგანაცა ნაწარმოები თიკნია-ი („თიკნიას თიკანი“)²³; გულამყარულში იმავე ცოტა ფუძისაგან ნაწარმოებია კნინობითის ფორმა ცოტია²⁴; კიდევ უფრო დამახასიათებელ მაგალითებს გვაწოდის რაჭული კილო, სადაც თიკან-ფუძისაგან, ერთი მხრით, კნინობითი თიკნუკა არის ნაწარმოები, ხოლო, მეორე მხრით, თიკნუჩა²⁵; ბოშ- (=ბავშვი) ფუძისაგან — ბოშუნა და ბოშუკა; პატარა- ფუძისაგან პატარიკა, პატარიკუნა და პატარუკა და ა. შ.²⁶.

ეს კნინობითის ფორმები, ჩვეულებრივ -ნ — თ სუფიქსებიან მრავლობითში დაისმის ფშაურსა და სევსურულში. მასდარები აგრეთვე ამავე ფორმითაა ძალიან ხშირად წარმოდგენილი და, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, სრულიად ჩვეულებრივია ისეთი შემთხვევები, როცა არსებითი სახელები იხმარება ამგვარი მრავლობითის ფორმით, კონტექსტის მიხედვით კი არასგზით არ შეიძლება რეალურად მრავლობა ვივარაუდოთ საგნისა, ასეთი ფორმები შინაარსით სრული ბადალია მხოლოდობითის ფორმებისა. მართლაც, როცა ფშაველი ეუბნება სტუმარს — „დაჭე, გენაცლე, სკამანი დაიდგო“ — აქ ყოველად შეუძლებელია ერთ სკამზე მეტის შესახებ იყოს ლაპარაკი. ისევე როგორც შეუძლებელი იყო რეალური სიმრავლე გვევარაუდა „ვეფხისტყაოსნის“ ზემოგანძილულ ფრაზებში („დადგა, სკამნი შემოსტყორცნა...“ ან „მონამან სელნი დაუდგნა“...).

როგორც ფშაურსა და ხევსურულში, ისე „ვეფხისტყაოსანში“ ამგვარ ფორმებს სრული, ყოველმხრივი სინტაქსური ძალა აქვს: ამგვარ სასაზღვრ სახელთან მსახვრელი მრავლობით რიცხვში შეთანხმებულია, ამგვარი სუბიექტისა თუ ობიექტის მრავლობითობა ზმნაში აღინიშნება. მაშასადამე, არასგზით არ შეიძლება ლაპარაკი ამ შემთხვევებში მრავლობითობის ელექციების მოშლაზე.

ეს ფორმები ძალიან ახლოს დგას ე. წ. ემფატიკური მრავლობითის ფორმებთან, ოღონდ ეს მრავლობითი ისეთ სახელებსაც უჩნდება, რომელთაც აქვთ ჩვეულებრივი მრავლობითი რიცხვის ფორმები; მაგრამ ჩვეულებრივი მრავლობითი რიცხვის ფორმებისაგან ასეთი ფორმები იმით განსხვავდება, რომ შინაარსით მხოლოდობითის ბადალი ფორმებია. ამასთან, ასეთი ფორმები მხოლოდ პოეზიის ენისათვის არაა დამახასიათებელი, მაშასადამე, ხელოვნური წარმოშობისა კი არ არის, არამედ ხალხური მეტყველებიდან ჩანს შეტანილი პოეზიის ენაში.

რაც შეეხება კნინობითობის ფორმებს, მათს ხალხურ წარმოშობაზე სამართლიანად (თუმცა არათანმიმდევრულად) მიუთითებდა ჯერ კიდევ ნ. შარი. ამგვარ ფორმათა სალხურობა უდავო ჩანს.

რუსთაველი დიდი პოეტი იყო და სიტყვისადმი მისი დამოკიდებულება ამის შესაფერისი იყო, სიტყვისათვის უთამამესი მოპყრობა მანაც იცოდა; ნე-

22 ა. კინცარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, თბ., 1960, გვ. 82.

23 იქვე, გვ. 236.

24 ი. გიგინეიშვილი, ე. თ. ფურია, ი. ქაეთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, თბ., 1961, გვ. 575.

25 იქვე, გვ. 684.

26 იქვე, გვ. 689. აქედან ცხადია უნდა იყოს, თუ რატომ არ უნდა გვევირდეს, როცა „ვეფხისტყაოსანში“ მცირე ფუძის გვერდით კნინობითი მცირა-ც გვხვდება და თუ რატომაა ეს უკანასკნელი მისაჩნევი სავსებით ბუნებრივ ფორმად.

ოლოგიზმებიც და პოეტური ლიცენციებიც მასაც მოეპოვება და უხვადაც. მაგრამ პოეტური ლიცენცია არ უნდა იქნეს გაგებულნი ისე, თითქოს პოეტი ქმნიდეს, თხზავდეს ენისათვის შეუძლებელ ფორმებს ან ნებისმიერად ეპყრობოდეს არსებულ ფორმებს. რუსთაველი თავისი ენის საშუალებებს, თავისი ენის სიმდიდრეს იყენებს და იყენებს თავისებურად, შემოქმედებითად. აქ იჩენს იგი პოეტურ თავისუფლებას. რუსთაველი ბრწყინვალედ ფლობს როგორც წინა ეპოქების ქართული სალიტერატურო ენის საგანძფრს, ისე მისდროინდელი სალიტერატურო ენის ფართო შესაძლებლობებს. რუსთაველის დროინდელი სალიტერატურო ენა უკვე აღარ იყო ძველი სალიტერატურო ქართული, დასაბამი ეძლეოდა ახალ სალიტერატურო ენას, ქართული საერო მწერლობის ენას²⁷. ამ ენაში უთუოდ იგრძნობოდა დიალექტთა მონაწილეობას გაძლიერება, ცოცხალი სასაუბრო მეტყველების ერთგვარი მოძალებაც. რაც ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში მხოლოდ აქა-იქ თუ იჩენდა თავს, ახლა საერო მწერლობის ენის შემადგენელი ელემენტი გახდა.

ყველაფერი ეს საფუძველს ქმნიდა იმისათვის, რომ სალიტერატურო ენაში მომრავლებულიყო როგორც ლექსიკური, ისე სიტყვაწარმოებითი და მორფოლოგიურ-სინტაქსური ვარიანტები და გაზრდილიყო ამათი ზვედრითი წონა და მწიფეობა. ამის გამო ეს სალიტერატურო ენა აღარ იყო ისე უნიფიცირებული და მკაცრი ნორმების მქონე, როგორც, ვთქვათ. მისი წინამორბედი სალიტერატურო ენა იყო, ენა საეკლესიო მწერლობის ძეგლებისა. სალიტერატურო ენის ეს თავისებურება ყველაზე რელიეფურად სწორედ პოეზიის ენაში შეიძლება წარმოჩენილიყო და საამისოდ სწორედ ისეთი უმაღლესი რანგის ლექსი იყო ზედგამოჭრილი, როგორც გენიოსმა პოეტმა შექმნა.

რუსთაველი მისდროინდელი სალიტერატურო ქართულს ამ შესაძლებლობებს იყენებს ბრწყინვალედ, დიდი მხატვრული გემოვნებითა და ტაქტით და სწორედ აქ იჩენს იგი უსაზღვრო პოეტურ თავისუფლებას. ყოველ საპირო შემთხვევაში იგი სწორედ ისეთ ფორმას მიაღწევს, რომელიც ოპტიმალურია მოცემული გარემოსათვის. რა თქმა უნდა, ასეთი შემთხვევები მეტწილად რითმებზე მოდის.

სტროფის სარიტმო სიტყვა-ფორმები: დასაწველად, მკვლელად, სანახველად; ამათან შერთმულია ქველად (415). სარიტმო სიტყვაფორმები: მკვლელი, სანახველი, სასურველი; ამათთან შეწყობილია ქველი (1442). სარიტმო სიტყვა-ფორმები: სიძნელითა, გრძელითა, ძელითა; მათთან შერთმულია ქველითა, მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა. სარიტმო სიტყვა-ფორმები: ყელისა, მრთელისა, ხელისა; მათთან შერთმულია ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა ქველისა (1466) და ა. შ. მაგრამ, თუ რითმა სხვაგვარია, პოეტი სალიტერატურო ენის სხვა შესაძლებლობას იყენებს. სარიტმო სიტყვა-ფორმები: ყველანი, შველანი, ამათთან შერთმულია ქველანი, და აგრეთვე ველანი (427). ქველანი ისეთივე შესაძლებელი ფორმაა, როგორც ამ სიტყვის ნათესაობითი ან მოქმედებითი ბრუნვის ფორმები, რომლებიც წინა სტროფებში იყო გამოყენებული.

კიდევ მეტი. რუსთაველს მოეპოვება არაერთი ზმნის. ისეთი ფორმები, რომლებიც რუსთაველის პოემის გარდა ქართულში არსაღ გვხვდება:

²⁷ არნ. ჩიქობავა, დიალექტოზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსნის“, ენის მოძვე. III, თბ., 1938.

მე ვიცი ჩემსა ხელმკმნელსა თმად ყორნის ბოლო სთმოზბა. ((965)
 ეაჲ კმართებს მისსა გაურილსა, შავი ზღა თავსა ჰსლებია. (992)
 ყატმანს უხსნია ჩემი მზე, სდედებია და სდებია. (1429)

სთმოზბა, ჰსლებია, სდედებია, სდებია თურმეობითი პირველის ფორმებია ნასახელარი ზმნებისა, რომელთათვისაც ამოსავალ ფუძეებად ივარაუდება **თმა, ზღა, დედა, და. სთმოზბა** — თმად ჰქონია, მისი თმა ყორნის ბოლოსავით შავი ყოფილა; **ჰსლებია** — ზღად მოხვევია; **სდედებია** — დედად გახდომია, დედობა გაუწევია; **სდებია** — დად გახდომია, დობა გაუწევია. სხვა დრო-კილოთა ფორმები ამათ არ მოეპოვებათ, ისევე როგორც არც ეს ფორმები ჩანს სადმე სხვაგან. ამ ზმნათა ეს ფორმები რუსთაველის შექმნილი ჩანს და მხოლოდ რუსთაველის პოემის ამ ტაეებშია გამართლებული. მაგრამ ეს ფორმები საესებით შესაძლებელი და უნაკლო ფორმებია ქართული ზმნის უღვლილების პარადიგმათა თვალსაზრისით. რუსთაველის პოეტურ თავისუფლება იმაში გამოიხატა, რომ მან ზმნათა საესებით ბუნებრივი ფორმები შექმნა ისეთი სახელური ფუძეებისაგან, რომელთაგან ენაში, ჩვეულებრივ, ზმნა არ იწარმოებოდა.

ენაში არსებულ შესაძლებლობებს პოეტი „ისე იყენებს, როგორც ამას პოეტური სიტყვის საჭიროება მოითხოვს“. „პოეტური სიტყვის საჭიროება განსაზღვრავს გრამატიკულ ფორმათა ვარიანტების შერჩევას“²⁸.

და თუ მაინც ზოგი რამ გამოგონილსა და ხელოვნურად შეთხზულსა ჰგავს, ეს იმიტომ, რომ ამგვარი ფორმები არ იყო ძველ სალიტერატურო ქართულში, ხოლო იმ ენობრივი გარემოს მასალა, რომელმაც რუსთაველის პოემა წარმოშვა, ჩვენამდე შედარებით ძუნწადაა მოღწეული და, რაც მოღწეულია, ისიც არაა საკმარისად შესწავლილი.

პოეტური ლიცენცია „ვეფხისტყაოსნის“ ენაში გაუგებარი ფაქტების ახსნის უნივერსალურ საშუალებად იყო ქცეული. ამისი მრავალი ნიმუში უკვე ვნახეთ და კიდევ არაერთის დასახელება შეიძლება. პოეტურ ლიცენციად იყო, მაგალითად, მიჩნეული 1445-ე სტროფის მესამე ტაეის ტრადიციული წაკითხვა — „უთქენოდ მყოფსა არ გეინდან ნიშაგნი, ნაჩან გ-დაფენი“; პოეტურ ლიცენციად იყო მიჩნეული დილ სიტყვა 608-ე სტროფის მესამე ტაეში — „ოხრად გაუფზდი ყოფასა მათ საღამოსა და დილსა“ —, სანამ არ გამოირკვა, რომ პირველ შემთხვევაში ვახტანგის გამოცემის კორექტურულ შეცდომასთან გვაქვს საქმე²⁹. ხოლო მეორე შემთხვევაში ხელოვნურად მიჩნეული დილ-ი ნაშდვილად დილასიტყვის კანონზომიერი ვარიანტია³⁰. რაც უფრო გალრმავდება პოემის ტექსტის შესწავლა, მით უფრო შემცირდება ასეთ „ხელოვნურ“ ფორმათა რიცხვი პოემაში.

28 არნ. ჩიქობავა, ძველისა და ახალი ქართლის კომპონენტებისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ ენის მორფოლოგიურსა და სინტაქსურ სტრუქტურაში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XV, თბ., 1966, გვ. 23,9.

29 ი. გიგინეიშვილი, „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დადგენის ზოგიერთი საკითხი (ერთი სტროფის ანალიზის მაგალითზე), „მაცნე“, 1966, № 3, გვ. 209—213.

30 ქ. ლომთათიძე, დილასიტყვის დილ-სახეობისათვის „ვეფხისტყაოსანში“, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, XV, 1966, გვ. 35—38.

მეცნიერული სემინარი

ორპირიანი გარდაუვალი ზმნების დრო-კილოთა
მეხამე სერია ახალ ქართულში

ახალ ქართულში ორპირიანი გარდაუვალი ზმნათა მესამე სერიის წარმოება მრავალფეროვანია. ამ მრავალფეროვნებას ქმნის დასახელებული ტიპის ზმნებში როგორც ამოსავალი ფუძის (მასდარის) სხვადასხვაობა, ისე ორგანული და აღწერითი წარმოების თავისებურებანი.

1. ორპირიანი გარდაუვალი ზმნათა წარმოებისას ამოსავალი ფუძის თვალსაზრისით ახალ ქართულში მესამე სერიის ყველა ნაკეთი ძირითადად ერთნაირია: საყრდენია საუღლებელი ზმნის მასდარი, რომელიც გართულებულია მეშველი ზმნით (პირველ თურმეობითში) ან -ოდ-ი, -ოდ-ე სუფიქსებით (მეორე თურმეობითსა და მესამე კავშირებითში): გავზრდი-ვარ, გავზრდ-ოდ-ი, გავზრდ-ოდ-ე. ამის გამო თურმეობითებსა და მესამე კავშირებითში ძირითადად საერთოა როგორც ორდინარული ფორმები, ისე თავისებურებანიც. ამის საფუძველს წარმოადგენს მასდარის ფუძის სხვადასხვაობა, არქაული და ახალი წარმოების ფორმათა პარალელური გამოყენება.

ცნობილია, რომ მასდარი საზიაროა მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ზმნათათვის და იგი, ჩვეულებრივ, ეყრდნობა მოქმედებითი გვარის ზმნის აწმყო-მყოფადის ფუძეს. ორპირიანი გარდაუვალი ზმნათა უმრავლესობაც მესამე სერიის ნაკეთებში სწორედ ამ უკანასკნელი ტიპის მასდარს იყენებს ამოსავლად.

იმ სტამბის მუშას, ჩვენზედ... გული შესტკენია (აკაიქ, პუბ. 494). მთის კალთებს მიბჭენია მოსახლეობა (მ. გარიყ. 149). ქეთოს ცოტა იერი შესცვლოდა ი. გოგებ. 57). მონადირემ ჩაღვა გულა, რომ დაჰხვედროდა... მხეტს (ვ. ბარნ. 108). აბა თუ გაგიგონია, ვინმეს... წაჰჩხუბებოდე (კ. გამს. V, 230). ვინ, ვინ იტყვის შენს ღიდ გარჯას, რომ თან გული არ დასწოდეს (გ. ლეონ. 10).

გარდა ამისა, ქართულში გვხვდება ისეთი ვნებითი გვარის ზმნები, რომელთაც შესაბამისი ფუძის მოქმედებითი არ ეწარმოებათ. ასეთ შემთხვევაში გარდაუვალი ზმნათა მესამე სერიისათვის საყრდენია თავისივე მასდარი (-ომ, -ოლ, -ნ სუფიქსიანი).

-ომ:

მითამ შეილი კალთაში მჭოდომია (ილია. 466). თაღლი ბუნჯას... ომია (მ. გარიყ. 136). თუნღა მჭაჟ... კომი... (ბ. ხხ. 257). ჰაჰაქ ციქრა... დგომია (მელან. 17). თანდარტებს უცაბედათ შემოჰკეცდომია კაცო (მ. ლორსქ. 571). ვილაც მოხტომია ამ დამთხვეულ ცხენს (ლ. მრელ. 78). მონაგარიშე მაგილას მის-

1 მწერალთა დასახელებაში მიღებული გვაქვს ქართული ენის განმარტების ლექსიკონში გატარებული შემოკლება.

ქლოშიდა (რ. ჯაფრ. 216). ბაბლია [ნაბა მიქელას] ამოსდგომოდა (ე. გამს. V, 19). რაც ქმარი მოქვედომოდა, მას კეთესულასე ექცეოდა ქერიეი ამ იარაღს (ილია, 522). გარემო ღელაყაყებო მოსხდომოდნენ (ლ. მრულ. 137). თითქოს იმათა და ჩვენს მოგვედომოდეს [გულა] (ილია, 569). ეთოპე გიორგი მიხტომოდეს მას სასახლეში (ა. ფურც. 272). ეთოპე გიორგი ჩასქლომოდეს რისტოზს ქალაში (ა. ფურც. 272).

-ოლ:

კორნელი დიდხანს არ გააქყოლია ამ ფიქრებს (ალ. ქეთათ. 14). მამა კი თავის მუხლისთაყებს დასწოლია (გ. შატბ. 234). საადროდ გადსწოლია ლეგა ღრუბელი ბნელი (ა. გომ. 199). შეფემ ბრძანება გასცა... გააქყოლდნენ საბრძოლველად (ე. ბარნ. 287). მას დიდი თავაზით მიეპატყენა და წინ წამოსძლოლოდა (ს. შანშ. 39). ნუგზარს კი ბოღმა მოსწოლოდა ყულში (ე. ბარნ. 282). მოურავი არა თუ მართო თათრებს უნდა ჰბრძოლოდა, უნდა ჰბრძოლოდა თვით ქართველთა (ა. ფურც. 498).

-ნ:

ესეე შენ, ჩანი გავარდნია (ბ. ჩხ. 30). ლუარსაბი... შაჰს უნდა ჩავარდნოდა ხელში (ე. ბარნ. 333). თითქოს ამ ქალს მართლად გულიდან ამოვარდნოდეს იგი (ნ. ლორთქ. 356).

-ომ სუფიქსიან ზმნათაგან დასდგომია მესამე სერიის ნაკვთებში, როგორც წესი, ემყარება დგომა მასდარს. მაგრამ ამ უკანასკნელის ნაცვლად სალიტერატურო ქართულში იშვიათად მოქმედებითი გვარის აწმყო-მყოფადის თემაც გვევლინება.

იყოცხლე, ორთავეს სიმწრის დღე მიჰყენებიათ (დ. კლდ. 605). მითხარო, ჩემგან [ქალატონს] რა შეწუხება მიჰყენებია (დ. კლდ. 391). მაგკარი დენა... თქვენგან იმას მიჰყენებია (ა. ფურც. 458).

მოცემულ კონტექსტში მიჰყენებია's ხმარება (ხელოვნური ჩანს. იგი უნდა მომდინარეობდეს მიაყენებს ფორმისაგან სხვა ზმნათა ანალოგიით (შდრ.: წვდომა — მისწვდომია და აწვდენს — მისწვდენია). ამავე ტიპის წარმოება გამოჰყენებია სპეციალურ ლიტერატურაში ახსნილია, როგორც ანდაზისათვის შექმნილი ფორმა („ერთხელ ქაჩალის თავი მეწისქვილეს გამოჰყენებია გაქირეებამში“)².

გასხლტომია ზმნისათვისაც საანალიზო ფორმებში, ჩვეულებრივ, ამოსაყალია -ომ სუფიქსიანი მასდარი (სხლტომა).

ბიჯარა და გავსხლტომია... ცხარი (მელან. 148). რა ჩაწყეტია, რა ჩაქრობია. რა მოფლეთია, რა გასხლტომია (ირ. აბაშ. 102). პაუღე ამაოდ ცდილობდა ვასხლტომოდა... იაშვილს (დ. კასრ. 349). ნაკდელი დასხლტომოდა ქვებს (ლ. ავალ. 149). ბიჭმა სცადა გასხლტომოდა, მაგრამ ლაღომ აღარ გაუშვა (ს. შანშ. 261).

აქაც არაა წარმოების ეს ტიპი ერთადერთი: ზოგჯერ მასდარს ცვლის მოქმედებითი გვარის აწმყო-მყოფადის თემა (შდრ.: ხსლეტს ის მას და მოსხლტოთა ის მას):

² ასეთი წარმოება სალიტერატურო ქართულში იშვიათია. ჩვეულებრივ, გაბატონებულია -ებ თემატური ნიშნით გართლებული -ოლ სუფიქსიანი მასდარი: გადწყვიტეს მტერს შებრძოლებოდნენ (გ. ნატრ. 245); იგი ნახირის დასაყვად ნადირს შებრძოლებია (ე. ბარნ. 108).

³ ლ. ლევაჯა, ქართული ანდაზების ენა: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, თბ., 1959, გვ. 153.

⁴ -ომ სუფიქსი არაა წარმოდგენილი ფორმაში: „რომ ხელიდან არ გავსხლტოლი... ლეჯ მოკლეადი“ (ფიარ. 473).

ხედავ კლდის პირას ქედილა მოსხლეთია ფარას (ი. მოსაწ. 206). ფეხს ძალა დასდგომია და მოსხლეთია. აი, სად მოსხლეთია, ხედავთ, ბალახზე კვლიყ ჩანს (გ. შატბ. 234). დაჰსხლეთოდა მას განწირული მსხვერპლი (ვ. ბარწ. 285). მწვეარი ცდილობდა დასხლეთოდა მონადირეს (ა. ბელ. 10). კორნელის წარბო მალა ასხლეთოდა (ა. ქუთათ. 66).

ამ პარალელურ საყრდენ ფუძეთაგან მოხმარების თვალსაზრისით ჯერ კიდევ გაბატონებულია -ომ სუფიქსიანი მასდარი, თუმცა სპეციალურ ლიტერატურაში ორივე სახეობა (გახსლტომია || გახსლეთია) მართებულ ფორმებადაა მიჩნეული⁶.

როგორც ვხედავთ, ორპირიანი გარდაუვალ ზმნათა მესამე სერიის წარმოებისას ამოსავალია, ერთი მხრით, მოქმედებითი გვარის ზმნის აწმყო-მყოფადის ფუძეზე დამყარებული მასდარი და, მეორე მხრით, მხოლოდ ვნებითი გვარის ზმნათათვის შესაფერისი ფორმა. მაგრამ წარმოების ეს ორი ტიპი ყოველთვის როდია აბსოლუტურად გამიჯნული. სალიტერატურო ქართულში გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა ერთი და იგივე ზმნა პარალელურად ემყარება ზემოაღნიშნულ ორივე ფუძეს და ამის გამო თავს იჩენს -ენ || -ომ სუფიქსიანი წარმოება:

-ენ:

სხოვნა მქონია, გონებაში ჩამრჩენია (ილია, 323). ერთსაც არ დასცდენია სამიშრის სიტყვა (რ. ჭაფარ. 79). აი, რამდენი შემცდენია (ი. ლისაწ. 505). ღრპად ხასწედენია... სცენურ სახეებს („დროშა“, 1971, № 3, გვ. 4). მარდი ოცნება ვრძელ რიდესაც გადასწედენია (ე. გაფრ. 176). მე, ჭყირან ვარღოსანიძეს, კი არ შემცდებენია (ვ. ლომთ. 110). შეუნახავთ კვალი იმ ოცნებებს, რაც არ ახდენიათ (გ. ნატრ. 119). ვინ მოსთვლის რა არ გადახდენია მახარას (მ. ჭავჭავ. არს 60). [სანთლის ნაშწივი] მგონია სალდათს დარჩენოდა (გრ. ორბ. 273). ერთი სიტყვაც არ უნდა დასცდენოდით მასთან (ა. ბელ. 69). ბუჯანამ დანა დაღო კუერდზე... რიპ სწრაფად მისწედენოდა (გ. ფანჯიკ. № 1, 32). რომ არ შემცდებენოდა. მეც ვიტარებდი (ილია, 359). რაც რამ გადახდენოდა, ყველაფერი კუზოიარა ხალსს (ი. ევალ. 43). იწნება ბავში მენახოს და გულში ჩამრჩენოდეს (ილია, 521).

-ენ სუფიქსიანი ზმნათაგან გადახდენია (პირველი თურმეობითი) ამოდის აწველი წყვეტილისაგან — გარდამო-ქედ. ეს უკანასკნელი ფუძე მერეა გართულებული -ენ სუფიქსით⁷: ქედ-ენ—ხდენია.

არქაულ ქედ ფუძეზე დაყრდნობილი თურმეობითის ფორმა იშვიათად მაინც შემოუნახავს XIX საუკუნის ქართულს:

თავის ჩაღენა მაშინა მფერობს, როცა თავზედ გადამხედია რაზე (მელან. 36). რამდენი რაზე გადამხედია (თ. რაზიკ. 64). რამდენი გინახავთ, რამდენი თავს ვადაგხედიათ (ნ. ლორთქ. 472). სოსიკამ უამბო იმათ ყველაფერს, რაც... გადაადოდა (ა. ფურც. 251). ბერომ იცოდა სოფელში ვისაც კი რა... ვადახედოდა (ი. ევალ. 270). მასწავლებლებს, რაც თვითონ გადახედოდა. სხვისაგანაც იმას ოსოულობდნენ (ი. ევალ. 17).

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, V, სვეტი 912: ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონი, თბ., 1969, გვ. 253.

⁶ მღრ.: კანანის მულისა რომ არ რცხინებოდა, მთელ ღღეს კარში იღებოდა (მელან. 114).

⁷ ი. ჭავჭავაძე, დრო-კილოთა მესამე სერიის წარმოების ერთი თავისებურება ახალ ქართულში: იქი, VII, თბ., 1955, გვ. 74.

-ომ:

თქვენ შეგცდომით — ეუთხარ (ა. ყაზბ. 473). შატლის ჭერ არ ჩასწვდომია შუქი შუადღის მზისათ (ვაჟა, 144). მისი მაღლიანი ხელი უცხოეთში გაფანტულ დაწესებულებებსაც მისწვდომია (ივ. ჭავჭავ. 36). მე რაღა დამჩრომია ამის ბერი (მელან. 256). ეგრე არსად შამარცხომია (მელან. 33). ჩანს, გიორგის არაერთხელ მოხდომია... ყოფნა კონსტანტინეპოლში (ქ. ქეკ. 216). უცნაური რამ გადახდომია თავს (ქ. ლორთქ. 247). [ბაეშეს] უნდოდა ქილებს მისწვდომოდა (ფ. დგებ-ფულ. 509). რამდენიმე დღეა დაგვჩრომოდა სასწავლებლიდან დახოვნამდე (ი. ვედ. 139). მას ყოველივე ზემოსხენებული თავს გადახდომოდა (დ. კლჯ. 275). იქნება მართლაც ამხდომოდა იმათი სიტყვა (მიხ. შრევ. 260).

ზოგიერთი ორპირიანი გარდაუვალი ზმნა მესამე სერიის ნაკეთთა საყრდენ ფუძედ იყენებს როგორც მოქმედებითი გვარის ზმნის აწმყო-მყოფადის, ისე ვნებითი გვარის აწმყოს თემას: შდრ.: აცვენს—დასცენია, ცვიედება || სცივია—დასცივინია; აჩენს—დასჩენია, ემჩნევა—დამჩნევია; ახვედრებს—შეხვედრია, ხვდება—შეხვედენია:

ა. ამ თქვენს კადარს... ფოთლები გასცენია (აქაი, 461). კიბეს საფეხურები ჩასცენია (ფ. დგებ-ფულ. 418). ყაფლანს თვლები ჩასცენოდა (რ. გვებ. 94). ნინოს ნაწნავები კალთაში ჩაცენოდა (ალ. ქუთათ. 94). ჩარჩოს სილუეტი დასჩენოდა იატაკს (ლ. ავალ. 114). ერისთავს სახეზე ფერფლის ფერი დასჩენოდა (ალ. ქუთათ. 322). ხშირად შემხვედრია ამ საბძისაკენ ავლა (ილია, 308). იგი ნელ-ნელა ჩაჰყვა გზას... არაფერ შეხვედრია: (გ. ნატრ. 25). ყველა ცდილობდა... ტასოს მეზობლობა შეხვედროდა (ე. ნინოშ. 199). [მოხუცს] მეორედ ოტიას შეილი დახვედროდა (ნ. ლორთქ. 26).

ბ. ურემს თოვა გასცივინია (თ. რაზვი. 234). ქალს შავი თვლები... ჩასცივინია (მ. ჭავჭავ. 70). ხეს ფოთლი არ გასცივინოდა (ე. ბარნ. 121). გაფითრებულ სახეზე იოანას არაფერი დამჩნევია (ნ. ამაშუკ. 95). სულას სიმაღლე ზედ დასჩენოდა (ილია, 223). ხალხს გაღარბება უნდა დასჩენოდა (ივ. ჭავჭავ. 184). სადაც შეხთენიან, ერთს მეორე გაუძარცვავს (ე. ნინოშ. 69). შინ მარჩენალი ხარები აღარ დამხეთენია (ლალ. 37). გლეხები დახვედრიათ¹⁰ გზაზე თავადაზნაურებს (ე. ნინოშ. 66). ი. თიბაძე რო აქ შეგხვედროდა, გლახათ იქნებოდა შენი საქმე (ა. კუმბ. 49).

განხილულ პარალელურ ფორმათაგან სალიტერატურო ქართულში ჭერ-ჭერობით დამჩნევია, ჩასცივინია უფრო ხშირად მოიხმარება, ვიდრე დასჩენია, ჩასცენია. მაგრამ, თუ გაითვალისწინებთ ანალოგია-უნიფორმაციას, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მოქმედებითი გვარის აწმყოს ფუძეზე დამყარებული ვნებითი გვარის ზმნათა მესამე სერიის წარმოება მოცემულ შემთხვევაში თანდათან გაბატონდება. სალიტერატურო ენისათვის ნორმად მიჩნეულია როგორც დამჩნევია, ჩასცივინია, ისე დასჩენია, ჩასცენია¹¹.

ქართულში ცნობილია რამდენიმე ზმნა, რომელმაც თავ-თავისი საწყისი აქვთ მოქმედებითსა და ვნებითში. ასეთებია: ტეხა — ტყლომა, წყვეტა — წყლომა, ხეთქა — სკლომა და ა. შ. ასეთი ვნებითი გვარის ზმნების მესამე სერიისათვის საყრდენია შესაფერისი საწყისის ფორმა¹².

⁸ ანალოგიითა, დიალექტიზმია.

⁹ შეხთენია ასიმილაციით მიღებულია შეხვედენია¹⁰საგან.

¹⁰ დახვედრია — *დახვედ-ერ-ია.

¹¹ ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი, გვ. 252, 345; ქეგლ, 111, სვ. 123; VIII, სვ. 609.

¹² ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, გვ. 468.

ნეტავ იმას, ვისაც... ბეწვის ხალი ფეხთა ქვეშ არ ჩასტყდომია (ილია, 238). ჩვენს ერს [ესეთი] მტარვალობის მსგავსი არასდროს თავს არ დასტყდომია (ივ. ჭავჭავ. 14). მოსალოდნელი იყო... მთელი გულისწყრომა გიგიშას დასტყდომოდა (ფ. ღებე-ფულ. 199). კიდევ მგონია... ამ ქვეყანასთან მათი არ გამწყდომია (ილია, 347). ზურისას არ უნდოდა მოსწყდომოდა ქალი კერას (მობ. მრევე. 211). კათალიკოსს ერჩია მიწა გასტყდომოდა (გრ. აბაშ. 26). ნეტავ მიწა გასტყდომოდა და შიგ ჩავეტანე (ნ. წულეისკ. № 7, გვ. 18).

მაგრამ ასეთ კონსტრუქციაში არცთუ იშვიათია მოქმედებითი გვარის ზმნათა აწმყო-მყოფადის თემა:

იმ ხარს ერთი რკა მოსტეხია (ილია, 415). ზაფხულს ნირი გასტეხია (მ. გარიყ. 218). [თერგა] როგორღაც დევგმირული ხმა ჩასწყვეტია (ილია, 287). გორიქვარში ჩასახლებულებს ილაქი გასწყვეტიათ (მ. გარიყ. 152). [შიშისას] ზუავიც ბეჭკერ მოხეტქია (თ. რაზიყ. 201). თუ რამე მოხდებოდა, მუენდა დამტეხოდა თავზე (დ. კლდ. 164). ქალებს ძრწოლა ასტეხოდათ (ე. ბარს. 179). გვეშინოდა მტერს არსად არ წავწყვეტოდი (ი. ევლ. 204). კოფთას ზედა ღლირი აწყვეტოდა (ნ. ამაშუკ. 35). მათხოვარს ფეხები დახეტქოდა ფეხუძემლობით (ილია, 518).

ორპირიანი გარდაუვალი ზმნათა წასწყდომია || წასწყვეტია და მისთ. ფორმებიდან წარმოების მიხედვით მართებულია პირველი სახეობა (წასწყდომია...), მეორე კი (წასწყვეტია...) მიღებული ჩანს იმ ზმნათა ანალოგიით, რომლებიც, ჩვეულებრივ, ამოსავალ ფუძედ იყენებს მოქმედებითი გვარის აწმყო-მყოფადის თემას. ეს ანალოგიური წარმოება ისე დამკვიდრებულა სალიტერატურო ენაში, რომ კიდევ აქარბებს რიცხობრივად უნებითი გვარისათვის დამახასიათებელ მასდარზე დაყრდნობილ წარმოებას. სალიტერატურო ქართულში ნორმად მიღებულია ორივე დასახელებული ფორმა¹³: ერთი (წასწყდომია) — როგორც წარმოებით მართებული, მეორე (წასწყვეტოდა) — როგორც მოხმარებით გაბატონებული.

საყრდენი ფუძის თვალსაზრისით სხვადასხვაობას უჩვენებს დახსომებია || დამახსოვრებია; დამსგავსებია || დამგვანებია ზმნათა მესამე სერიის ფორმებიც. აქ ამოსავალია ან უშუალოდ მასდარი, ან მიმღობათაგან ნაწარმოებ პირის ფორმაზე დამყარებული მასდარის ფუძე: ჰ-გაე-ს : მ-გე-ან-ი : დაემგვანება — დამგვანებია და ა. შ.

აი, ხომ ხედავ, ყველაფერი დამხსომებია (უიარ. 156). შენ კანონის პირველი ნახევარი კარგად დაგხსომებია (მ. ჭავჭავ. 228). ტატე ბიჭო, ნასწავლ კაცს დამსგავსებინებარ (მ. გარიყ. 45). წიწორინება განშორებებს დამსგავსებია (მ. მრევე. 324). ისე უნდა გეუძნათ, რომ სამუდამოდ დახსომებოდათ (ა. ყაზბ. 116). მისი ღია გული მრავალ ზემოურს დაქსომებოდა (მ. ჭავჭავ. არს. 563). ქალამანი ჩეარს დამსგავსებოდა (ს. კლდ. 12). ეს შეიძლება მკვლელობას დამსგავსებოდა (ე. ლორთქ. 132). თითქოს კალსტრატეს არც ერთი აღარ ხსომებოდა (რ. ჭავ. 66). მთის კაცს სიზმრის შინაარსი არ დამახსოვრებოდა (ლ. ქიარ. 239). რას დამგვანებინებარ, ღმერთო! (რ. გვპტ. 324). დამგვანებინებარ ავსებულ მთვარეს (ს. ჩიქ. 220). არ ჰგვანებია ჩვენ მწერალს (მელან. 35). მე რომ დამგვანებოდა, რა იქნებოდა (ს. მგლობ. 164). ძალი პატრონს დამგვანებოდა (ო. იოს. 397). ჯერ ქალი უნდა ყოფილიყო, რომ ქალს გვანებოდა (ბ. ჩხ. 120). არ მომხდარა ისეთი რამე, რომ მეხის გაყარდნას ჰგვანებოდა (დ. კასრ. 192).

განხილული მასალების მიხედვით, სალიტერატურო ქართულში უფრო ხშირია მასდარის ფუძეზე დაყრდნობილი მესამე სერიის ფორმათა წარმოება.

¹³ ქველ. VIII, სვ. 302; ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი, გვ. 251, 253, 344, 375; თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, I, თბ., 1970, გვ. 199.

სპეციალურ ლიტერატურაშიც ძირითადად ნორმაა ეს უქანასკნელი¹⁴. მიმდროების ფუძეზე დამყარებული წარმოება (დამგვანებია, დამახსოვრებია) შედარებით ახალი წარმონაქმნი უნდა ჩანდეს.

ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა მესამე სერიის წარმოებისას თავისებურებებს ქნის: არამართო სხვადასხვა ტიპის ზმნათა გამოყენება საყრდენ ფუძედ, არამედ ზმნის ერთსა და იმავე ფორმაში არქაული და ახალი წარმოების პარალელური არსებობა. ამ შემთხვევაში შეიძლება გამოიყოს რამდენიმე ჯგუფი:

როცა მოქმედებითი გვარის ზმნა აწმყო-მყოფადში -ებ, -ობ სუფიქსიანია, შესაბამისად გვევს სუფიქსები შენარჩუნებული უნდა ჰქონდეს ორპირიან გარდაცვალ ზმნებაც საანალიზო ნაკეთებში. რამდენადაც ამ უქანასკნელთა ფუძე ემყარება მოქმედებითი გვარის აწმყო-მყოფადის თემას (ახებს, ეხება — შეხებია — შეხებოდა — შეხებოდეს).

ზემოთი სრისაგან ნიკას ქუთუთობთან პარკები დაჰქიდებია (მ. გარკ. 136). კატალიზში ჩვენს ქვეყანას ჯერ არც კი შეჰხებია (ალ. ქუთათ. 114). მიწიერ არაფერი მიჰქარებია ყმის სულს (ს. კლდ. 112). ნუშს მოუქარავს შტო შარშანდელი, მეგრულე კვირტები აჰფეთქებია (ალ. აბაშ. 35). სოფლი კედელს მიუხედებია (მ. ჭავჭავ. 29). ტყეობს ტყეები დასჭახებია (კ. ბობ. 292). სარდონს მომხველვი მინც არ შემოჰქიდებია (დ. კლდ. 509). ჭრიალა ჯერ ქათმების სამფოს არ გასცილებოდა (თ. რაზიკ. 278). გრაციელას წინა თმები ეუღლებად ჩამოჰქიდებოდა (ლ. მეტრ. 7). გაბრიელი რომელ ღმერთს უნდა შეჰვედრებოდა (დ. კასრ. 416). მოხუცს დასჰქენებოდა გალუული პარის სახე (კ. ლორთქ. 203). მოესწრებოდა, შრომის გმირი ვიყოთ ყველა (კ. ბობ. 165). კანკელარის წინ ეღებო, რომ სამუდამოდ გამოეთხოვებოდი ამ სატესტოს (კ. ლომთ. 136).

მაგრამ დასახელებული ტიპის ზმნები ყოველთვის უგამონაკლისოდ როდი მისდევნენ წარმოების ამ წესს. ზოგჯერ ამოსავალია არა პირველი სერიის თემა, არამედ მეორისა¹⁵. შესაძლებელია ამ შემთხვევაში გარკვეული წილი ედოს იმ გარდამავალ ზმნებს. რომლებიც თურმეობით პირველს წყვეტილის ფუძეზე დაყრდნობით აწარმოებს (აკლებს — დააკლო — დაუკლოა, შდრ.: აკლდება — მოაკლდა — მოჰკლია):

ფელტონი არ მოჰკლია ჩემგნით ივერიის რედაქციას (ე. ნინოშ. 594). მოკლდა ცეცხლი და გამოწყვარა ორივე (ე. ნინოშ. 218—219). [გოგონს] მაქის სისხსო... კანები ჩამოჰქიდია (მელან. 34). არა?.. მე არ გამოჰქიდობარ? — ღრიალებდა თეიმურაზი (ნ. ნაყბ. 220). ვიორგა თავის ღღუში არავის წახსებია (ე. ვაბაშ. 468). ხავსი მსხალს აბლაბუდასაყით ჩამოჰქიდოდა (თ. რაზიკ. 94). ოთარანთ ქვირის მართო სახე უფრო ჩამოჰქენოდა (ილია, 562). მე კი მინდოდა შევედროდი (შ. არაგვ. 209). იავო სამუდამოდ უნდა გამოისთხოვოდა თავის სატრფოვდ ღიქსს (ა. ყაზბ. 183). ინეინერს... ერთი ვილა... აფიცარი ასჩემოდა (გ. წერეთ. პირე. 28). ბიძიკო შენ გაბრალდებენ ვითომც... ეშაყებს მიჰქეცოდა (დ. კლდ. 284). ჩენში მგონია არავინ მოსწროდეს ასეთ აკრძალულ საქმეს (ნ. ნინოშ. 51).

XIX—XX საუკუნეების სალიტერატურო ქართულის მასალების ანალიზი ცხადყოფს, რომ პარალელური წარმოებიდან (მოჰკლებია || მოჰკლია) უსუფიქსო ფორმები (მეორე სერიის ფუძეზე დაყრდნობილი) ძირითადად XIX საუკუნის სალიტერატურო ენის კუთვნილებას წარმოადგენს. თანამედროვე მწერლობა მას თითქმის აღარ იყენებს, სამაგიეროდ, ნორმაა სალიტერატურო ქარ-

14 ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი. გვ. 529.

15 არნ. ჩიქობავა, თურმეობითი პირველის წარმოების ერთი თავისებურება ახალ ქართულში: ლიტერატურული ძიებანი, II, 1944, გვ. 130—138.

თულისათვის ზემოდასახელებული სუფიქსიანი ფორმები, როგორც მართებუ-
ლი წარმოების მიხედვით და გაბატონებული მოხმარების თვალსაზრისით.

2. ვნებითი გვარის იმ ზმნებისათვის, რომელთა გარდამავალ ფუძეს აწმყო-მყოფადში -ავ თემატური სუფიქსი აწარმოებს, შესამე სერიის ფორ-
მათა უფრო ძველი და ტიპობრივი სახეობაა დამკვიდრებული სალიტერატუ-
რო ქართულში. ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა ამ უძველესი სახეობისათვის
ამოსავალია აწმყოს უძველესი ვარიანტი, რომელიც -ებ სუფიქსით არაა გარ-
თულებული (მართავს: ემართვის — დამრთვია), ე. ი. არქაული ვნებითის
აწმყოა საყრდენი თურმეობითებში.

რა დამართვია... რა არის ეს? (რ. ერისთ. 466). მაგი გლახათ დამართვიან,
ბატონო (შ. დად. პიეს. 85). მასწავლებელი არც ერთს არ დაჰკითხვია სკოლის საქ-
მეზე (ი. გოგებ. 206). მას ეხლა არაჲინ შეჰკითხვია (ა. სულა. 36). მაგ ქიებმა
ჩაყლაპეს, შენ რომ შემოგხიზენიან (თ. რაზიკ. 90). ერეკლეს თვლს არ გამო-
ჰპარვია (დ. კასრ. 10). ბევრჭერ მეფის მეკრის გადათარეცია
ეამს განწირვისას, მტრის მოწოლაში (გ. ლენს. 242). [ქთვარეს] თითქოს
დაკარგვია ბრწყინვალე სხივები (ვ. ლომთ. 11). ბევრს ჩასახვია გულში იმისი
სურვილი (ილია, 525). ხალხი უწინა ყოფილა და ქუდიე იმათა ხურვიათ (ს. მგა-
ლობ. 420). რად მონატრია ამ დიდკაცს მწირის მონაქები (ვ. გამს. 432). მთის კაცს
უნდოდა ამის შესახებ შეჰკითხვოდა შვილს (ლ. ქიაჩ. 262). ბოლოს ვარჩიე მოგბს
შეეხიზნოდი (ჟ. კვაძ. 15). მატახერია ბუხარს აჰთარეცოდა (დ. შენგ. 463). ბ-
ნის მარს ევეო მაინც უნდა შეჰპარეცოდა (ილია, პუბ. 122). მაშინვე გადაეწვიე
თვალთ არ დავნახვოდი (შ. არაგვ. 76). ხატის წყენით ტუჩები აბურცეცოდა
(ნ. დუმბ. 239). რაც უნდა დამართოდა, [ბეგლარ] უსათუოდ უნდა დამთვრალიყო
(დ. კლდ. 480). მატყარს... მისი დახატვის სურვილი ჩასახვოდა გულში (ალ. ქუ-
თთო. 227). ამის შემდეგ ყველაფერი კარგი დამართოდას ქვეყანას (ფ. დგებ-
ფულ. 303).

მაგამ ახალ სალიტერატურო ქართულში ზემოდასახელებულ ფორმათა-
გან ზოგიერთი ვნებითი გვარის ზმნა 'შემდგომ გართულდა აწმყო-მყოფადში
-ებ სუფიქსით და ეს უქანასკნელი ფუძე გამოყენებულ იქნა შესამე სერიის
მწკრივითათვის საყრდენად, ე. ი. თურმეობითებში ახალი წარმოების ვნებითია
ამოსავალი (დამმართება: დემართება — დამმართება).

ამ გემს რა დამმართებია (რ. ერისთ. 338). [ამაზე] არც კი შეეკითხებო-
ვარ შტაბში (დ. კლდ. 165). გრძელოვი არც კი შეეკითხებია (უიარ. 297). სა-
სახლეს შორეულიც შეჰხიზნებია (ვ. ბარნ. 64). მარინეს ისიც არ გამოჰპარე-
ბია (ე. გაბაშ. 288). ავეისტოს ღამე გადაჰთარეცია დედამიწას (გ. ნატრ. 159).
თუ შენი სული ჩაჰსახებია ვისმე ქვეყანაზედ... (ილია, 332). აი, ქუდიე არ მხუ-
რებია... თუ მაგის სისხლი შეგარჩინო (ილია, 543). იამ ვერც კი გაბედა შეჰკითხე-
ბოლა... გოგის (ი. ევლ. 197). საიშელო თავშესაფარს შეეხიზნებოდა ოთხასი კაცი
(ვ. ლორთქ. 256). ეს შეენიშნა ცბიერ მელასა და ჩუმ-ჩუმა მიჰპარებოდა (ბაჩ.
262). [ბაღდასარს] თვალის ქუთუთოები აბურცებოდა (ი. ევალ. 48). და თუ მტრის
მახვილს მონატრებია (ი. ნონეშ. 22). წამი არ დასცალე ბია, რომ ხუთი თუ
ექვსი ცხენოსანი ზედ წამოგაწყვდა (ილია, 372). ცირცელი კლდეს გულზე მიჰკრო-
ბოდა (თ. რაზიკ. 132). ეშმაქსა თუ დახშობოდა სასუნელი ამ გასაქირში (ვ.
ბარნ. 82).

თავისი წარმოების წესით ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა ამ ჯგუფს მი-
ეკუთვნება რქმეფია, რომელიც შესამე სერიაში ემყარება არქაულ აწმყო-
მყოფადს (არქმევს — ერქმევის — [დ]რქმევია):

ამ სოფელს ცხრამუხა რქმევია ოდესღაც (ვ. გამს. V, 9). უფოოსს შეტახელად
„ურის ცხენი“ რქმევია (ი. ევალ. 22). სტუმარს ნათელა რქმევია (ს. შან. 39).

16 თემისნიშნისეული ვ ყოველთვის არაა შენარჩუნებული.

ოღესდაც ამ ფერდობს გეომრალი რქმეოლა (ს. კლდ. 7). დაუკრებელი რამეა, ორივეს ალექსანდრე რქმეოდეს (ივ. ქავახ. 91).

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ნორმაა რქმევია. მაგრამ აქა-იქ მის ნაცვლად ჰქვიებია¹⁷ იჩენს თავს. ჩანს, ამ უკანასკნელ ფორმაში სტატიკურმა ზმნამ (ჰქვია) საყრდენ ფუძედ გამოიყენა თავისივე აწმყო და გაართულა -ებ სუფიქსით: ჰქვია — ჰქვიებია (შდრ. ჰგონია — ჰგონებია).

თანდარები კი ჰქვიებია სახელათა (ნ. ლორთქ. 577). დიახ, ირინე ჰქვიებია (პ. კაკაბ. 72). თეკლას დას შხია ჰქვიებია (ო. იოს. 164).

ამგვარად, სალიტერატურო ქართულში დასტურდება ზოგიერთი გარდაუვალი ზმნის მესამე სერიის ისეთი პარალელური ფორმები, რომლებიც ეყრდნობიან როგორც არქაულ, ისე ახალი წარმოების აწმყო-მყოფადის ფუძეს. ამ შემთხვევაში ყოველთვის აღარაა დაცული გარკვეული კანონზომიერება. ცხადია, თუ მესამე სერიის ფორმა არაა გართულებული -ებ სუფიქსით, წარმოება ძველია. -ებ თემატური ნიშნის გაჩენა საანალიზო კონტექსტში უფრო მერმინდელი მოვლენა ჩანს. თუ, ერთი მხრით, გადაფარება, გამოსთხოვებია, გადაჰქვიებია, ხურება და, მეორე მხრით, მიჰპარვია, დაჰკვრია, დამართ 161 ია || დამართვია ფორმები აბსოლუტურ უმრავლესობას წარმოადგენენ, შეტკიოხვია, შეხიზვნია || შეტკიოხვებია, შეხიზვნებია თითქმის თანაბარი რაოდენობით იხმარება. ასეთ შემთხვევაში სტატისტიკური მონაცემების მიხედვით ძნელია დადგინდეს წარმოების რომელი სახეა გაბატონებული ან საითკენა ტენდენცია. ამ უკანასკნელთათვისაც სპეციალურ ლიტერატურაში ნორმალა მიღებული როგორც შეტკიოხვია, შეხიზვნია¹⁷, ისე შეტკიოხვებია, შეხიზვნებია¹⁸. მაგრამ სხვა მსგავს ფორმებთან ერთად საანალიზო პარალელურ წარმოებათა ასეთი მრავალფეროვნება კიდევ უფრო ართულებს ქართული სალიტერატურო ენის სიწმინდის დაცვის საკითხს. ამიტომ უმჯობესია დამკვიდრდეს ერთ-ერთი სახეობა, კერძოდ, -ებ სუფიქსიანი (შეხიზვნებია), რამდენადაც მისთვის ამოსავალია ახალ ქართულში გაბატონებული და ერთადერთი წარმოების ვნებითი გვარის ზმნათა აწმყო-მყოფადის ფუძე (შდრ. ეხიზვნება).

3. მესამე სერიის ფორმათა წარმოების მხრივ ძველსა და ახალ ქართულში ნაწილობრივ განსხვავებას უჩვენებს აგრეთვე ის გარდაუვალი (საშუალო გვარის) ზმნები, რომელთა ნაკლები ნაკეთების შესავსებად გამოყენებულია -ებ სუფიქსიანი ფუძე და ეს უკანასკნელი ფორმა ამოსავალია მესამე სერიისათვის. ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვაქვს ჰქონა, ჰყოლია ტიპის ზმნები.

როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, წარმოების ეს წესი დაცულია უფრო ადრინდელ ძეგლებში და ნაწილობრივ თანამედროვე სალიტერატურო ქართულშიც (შდრ.: მოსწონს — მოეწონება მოსწონებია). მაგრამ ახალ ქართულში ზოგიერთი ზემოდასახელებული ტიპის ზმნის თურმეობითება და მესამე კავშირებითში მასდართან ან მეორე სერიასთან საზიარო ფუძეა გამოყენებული. წარმოების ეს ფორმა დღეს ძირითად ნორმალა დამკვიდრებული, როგორც საკმაოდ გავრცელებული¹⁹.

¹⁷ ქე გლ, III, სვ. 1303, 1526; ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი, გვ. 846.

¹⁸ თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები (არნ. ჩიქობავას მოხსენების მიხედვით), I, 1970, გვ. 214; გ. შალამბერიძე. ქართული მართლწერა, 1965, გვ. 86.

¹⁹ ივ. ქავთარაძე, დრო-კილოთა მესამე სერიის წარმოების ერთი თავისებურება ახალ ქართულში, გვ. 65.

ვენახი ჰქონიათ და ბატონს წაერთმევი (ილია, 482). ბესიასაც სიცხე ჰქონია (ე. ნინოშ. 69). ილიყოს თან ჰყოლია ოცი ყმაწვილი (ნ. ბარათ. 176). კიი დალავება გცოდნია (ილია, 477). სამქოს სხდომა რომ ჰქონოდათ, უსათუოდ შემატყობინებდნენ (ი. გოკუბ. 360). შეილი რომ გყოლოდათ, მამის უფრო მხნედ იქნებოლით (გ. შატბ. 254). მცხეთის ყვარის შესახებ მოთხრობა უნდა ცოდნოდა სომხის მწერალს (ე. კეკ. 128). სუფთა ყმები... ისე ჰქონდა გაპარსეულ, თითქმის წვეკრი სულ არ ჰქონოდაც (მ. ჭავჭაბ. არს. 20). როდის ყოფილა... რომ აღამაჲს მოწინააღმდეგე არ ყოლოდაც (აკაკი, პუბ. 157). ეთომცე კონსტანტინეს... გაღშქრებისა არ სცოდნოდაც რა (ივ. ჭავჭაბ. 138).

ამ ძირითადი გაბატონებული წარმოების გვერდით, XIX—XX სს. მწერლობაში იშვიათად მაინც ელინდებდა დასახელებულ ზმნათა მესამე სერიის დიალექტური ფორმები (-ებ სუფიქსიან აწმყო-მყოფაღზე დაყრდნობილი):

თქვენ უფრო სამძიმო ხეღრი გიძეუთ წინ, ვინემც მე მქონებია (გ. წერეთ. 11. 135). ძალიან საქმე გქონებია (ე. ნინოშ. 16). ბევრ პეტს არ ჰქონებია ისეთი ვაჟონაურება (ე. კოტეც. 217). თან ბავშვსაც უზრდილი... შემწე ვინ მყოლებია (დ. კლდ. 264). იქნება სხვაგვარად მშველოდა რამე, თუ მე მქონებოდა მოთმინება (გ. რაბ. 430). ვაი ერთი დანა მქონებოდა (ე. ნინოშ. 182). რისი იმედი უნდა ჰქონებოდათ ამომრჩეველთ (ილია პუბ. 123). თუ საკუთარი სახსარი არ ჰქონებოდა... თავად გადმოსვლას ვერ გაბედავდა (ი. გოკუბ. 367). არც ერთი მწერალი ქალამს არ მოჰკიდებდა ხელს, რაიმე იღუა რომ არ ჰქონებოდა (გ. ჩიბლ. 311). შეიძლებოდა კონსტანტინეპოლის აღებას ისეთი ვაჟენდა არ ჰქონებოდა (გ. ქიქ. 183). მთავრის შეილსაც უნდა ჰქონებოდა განზრახვა (ნ. ლორთქ. 319). ახ წეტავი დიარ მყოლებოდა (ე. ბარნ. 179). თურმე ჩვენს მასპინძელსაც ჰყოლებოდა ბულბული (დ. კლდ. 595). ჩემი ესრეთ ახლოს ყოფნა რომ გცოდნებოდა... (გ. ერისთ. 350). რომ სცოდნებოდა, თუ ვინ ბრძანდებოლით, კადნიერებას ვერ გაბედავდა (აკაკი, 264). იქნება საბაიას არც გვარი... არ სცოდნებოდა იმ კაცის (გ. წერეთ. 170). ათქვირებელია, რომ თერგდალეულს ექვსი თვლი უნდა ჰქონებოდაც (ლ. არღ. 237). თითქოს ამ ქალს იმედი არ ჰქონებოდაც (ნ. ლორთქ. 356). სტეგანდ მოსკოვსაც მყოლებოდაც და ის გამოგებრუნებინოს (დ. კლდ. 309).

ამგვარად, მქონებია, მყოლებია ტიპის ზმნათა არსებობა XIX—XX სს. ქართულში შეიკლებდა აიხსნას ანალოგია-უნიფორმაციით, ე. ი. ამავე ზმნათა -ებ სუფიქსიანი აწმყო-მყოფადი, ერთი მხრით, და თურმეობითებში სხვა -ებ სუფიქსიანი ფორმები, მეორე მხრივ, შესაძლებელია ხელს უწყობდნენ ამ წარმოების ჭერ კიდევ შენარჩუნებას: მაგ. ექნება — მქონებია (შდრ.: ეკარება — მიპარება); მყავს — მყოლებია (შდრ.: უყვარს — მყვარება).

მქონებია ტიპის წარმოება მეტწილად გეხვდება დასავლეთ საქართველოდან გამოსულ მწერალთა ენაში, სადაც ამ ფორმათა არსებობას უნდა განაპირობებდეს დასავლური დიალექტები. ამ უკანასკნელთათვის დღესაც არაა უცხო სანალიზო წარმოება:

[კაკი] რა ფარა ჰქონებია, მუფუქვკავს (ქართ. დიალექტ. 399, აპარ.). შენ სული თან არ ჰქონებია (იქვე, 423, გურ.). დედობილი ყოლებოდა მამას (იქვე, 468, იმერ.).

სალიტერატურო ქართულისათვის ნორმაა მქონია, მყოლია, სცოდნია ფორმები: მქონებია, მყოლებია, სცოდნებია კი დიალექტიზმია, ამდენად მიუღებელი.

უფრო მრავალფეროვანი და თავისებურია უნდა ზმნის მესამე სერიის წარმოება. ცნობილია, რომ „უნდა საშუალო გვარის ზმნათა ისეთ ჯგუფს მიეკუთვნება, რომელსაც მეორე სერიის მწკრივები საერთოდ არ ეწარმოება, მყოფადის წრის მწკრივები ე-ნით არის ნაწარმოება საწყისისაგან: ენდობება.

მესამე სერიის ფორმები: მნდომია, მნდომოდა, მნდომოდეს. აქ თანხმოვანთა თავმოყრის გამო ჩვეულებრივ იკარგება ფუძისეული ნ და ზმნის დასაწყისად დ რჩება. ამის გამო მის წინ მესამე ობიექტური პირის ნიშნად ს ჩნდება: მ-დომია, გ-დომია, ს-დომია²⁰.

მაშასადამე, მესამე სერიის ფორმათათვის ამოსავალია ახალწარმოქმნილი მასდარი ნდომა, რომლის ფუძე წარმოდგენილია სხვადასხვა ფონეტიკური კარიანტი:

ა) ფუძეში შენარჩუნებულია ნდ თანხმოვნები:

გულს არ ნდომია ეს ზღვარ-სამანი (ირ. აბაშ. 49). მეფე გიორგის ნდომია იგი საცოლედ (ჯ. გამს. 784). უკეთუ ავი მნდომოდა... იმ საღამოს შინიდან არ გამოვიდოდი (გრ. აბაშ. 160). იმას რომ შურისძიება ნდომოდა, აქამდე ვერ მოახერხებდა? (შ. დად. IV, 128).

ბ) ზმნის ფორმაში არაა წარმოდგენილი ფუძისეული ნ თანხმოვანი:

იმისთანას ვერ იშოვიდა, როგორც შენ გდომია (რ. ერისთ. 472). მაშულის დამსხნელს ვეჯეციის გული და ხმალი სდომია (ილია, 169). თუ არ მდომოდა, მაშ აქ რათ ჩამოვიდოდი (ა. ყაზბ. 173). თქმა რომ გდომოდა, განა მაშინ არ მეტყოდი? (ლ. მრულ. № 6, გვ. 17). თითქოს შალეს მისი შეჩერება სდომოდეს (რ. ჭაფარ. 103).

გ) უნდა ზმნის მესამე სერიის ფორმები ემყარება -ებ სუფიქსიან აწმყო-მყოფადის თემას (ენდომება — სდომებაა || ნდომება):

არ გედომებია, არ გეინდა (ი. ნონეშ. 150). შენ სულ არ გდომებია მაგის გახსოვება (მელან. 159). იმე, ამა თავრობას ქვეყნის წახლენა დომებია (ა. კუმბ. 137). მაშ არ გნდომებია და ეს არის (დ. შენგ. 106). ძმებს ნდომებიათ აღწერილი უოფილიყო გიორგის... ცხოვრება (ჯ. კეკ. 248). ეგ რომ მდომებოდა, ხომ ოთხიანიც აღარ შეყოლებოდა (ბ. ჩხ. 16). არ იფიქროთ, რომ მე მისი შურისძიება მდომებოდეს (აკაკი, 387).

დ) ზოგ შემთხვევაში აწმყოსეული -ებ სუფიქსი შეცვალა -ნ-მ:

ასე არასდროს მდომნია შენი სითბო (მიხ. მრევ. 322). ზღრნები რაღათა გდომნია (რ. ერისთ. 318). ალექსანდრე მეფეს... გაერთიანება სდომნია (ივ. ჭავჭავ. 301). წამლად რომ გდომნოდა, ერთ ცალს ვერ დაინახავდი (ლ. მრულ. 407). მას თუ კი მოსელა არ სდომნოდა (შ. არაგვ. 368).

ე) აქა-იქ თავს იჩენს სდომებია || სდომნია'ს კონტამინაციური ფორმა სდომნებია:

შამილს სდომნებია ილიას გამოშვება (ნ. ბარათ. 176). ეთერი... თავისი შემადგენლობით სდომნებია (შ. არაგვ. 315).

ჩამოთვლილ პარალელურ ფორმათაგან სალიტერატურო ქართულში გაბატონებულია -ებ სუფიქსიანი წარმოება (სდომებია, ნდომებია). ამ გარემოებისათვის შესაძლებელია ხელი შეეწყოს მოინდომებს-მოუნდება ზმნებს და დიალექტურ მინდებზარ. გინდებვარ ფორმებს, შდრ.: არაეის გინდებვართ? არც მე მინდებხართ (ნ. დუმბ. 243); რა ოხრად უნდებხართ (ს. კლდ. 190).

II. ორპირიანი გარდაუვალი ზმნები (უმეტესად ღინამიკური ვნებითები) ახალ ქართულში მესამე სერიის ნაკეთებს აწარმოებს აღწერითად და ორგანულად. აღწერითი წარმოება ახასიათებს თურმეობით პირველს, ხოლო თურ-

მეობით მეორესა და კავშირებით მესამეში გაბატონებულია ორგანული წარმოება, თუმცა არცთუ იშვიათად აღწერთიყ გვხვდება.

თურმეობით პირველში (და ზოგჯერ მეორეშიც) დასახელებული ტიპის ზმნათა წარმოება ძველ ქართულთან შედარებით უფრო გართულდა, რამდენადაც ამოსავალ ფუძეს დაერთო მეშველი ზმნის შესაბამისი ფორმები. ძველ ქართულში იყო ვწვივიე მე მას, ახალ ქართულში დამკვიდრდა ვწვივივარ მე მას და მისთ.:

შენს სუფრას არც წინეთ ვწვევივიარ (ი. გოგებ. 8). არა ერთხელ შეეფარებევართ... მთას (ს. შანშ. 203). აქაურობას არ გაეცილებვიარ (თ. რაზიყ. 133). მე ხშირად დაგშორებვიარ (ვ. გაფრ. 23). ცუდად ნუ გადაძკიდებიხარ (ილია, 355). კონასავით მიყუღებიხარ ხეს (ლ. მკულ. 166). შენ მავდანას ნუ აქყოლიხარ (ს. შანშ. 84). ვინც თავის ქვეყანას მოშორებია (ილია, 288). ქალაი სჯობნებია (მელან. 168). არ მოსწრებია მამას შვილია დანახვა (დ. კლდ. 168). [ეს] ოჯახი სიოცხლესაც მოსძულებია (გ. შატბ. 169). ზღვას... ჩემი ბედისწერა შეჩევევია (გ. ტაბ. 260). ერთმანეთს გადაქხვევიან ეს ძველი ამხანაგები (ირ. აბაშ. 172).

მაშასადამე, ახალ ქართულში ორპირიანი გარდაუვლი ზმნის თურმეობითი პირველის ფორმა წარმოადგენს საუღლებელი ზმნის მასდარისა და მეშველი ზმნის ნაერთს.

მაგრამ ამ ძირითადი წარმოების გვერდით XIX—XX სს. მწერლობაში გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა საანალიზო კონსტრუქციაში საყრდენი ფუძეა არა მასდარი, არამედ წარსული დროის ვნებითი გვარის მიმღეობა. ამის შედეგად ზოგიერთი ზემოდასახელებული ზმნა ასეთი ფორმითაც უხმარიათ:

განვშორებულევარ შენთანა შეეზას (ალ. ჰავეკ. 63). ზამთარში მოედანს არ მოეშორებულევარ (ლ. არდაზ. 35). არ მოეშორებულევარ მის სასთუმალს (ა. ქულათ. 178). ათი წელია... ერთმანეთს დაეშორებულევართ (ა. მირცხ. 42). შინ ჭალბთ მოეძულებულევარ (ა. ყაზბ. 163). არ მიეჩვეულევარ მუშაობას (ე. ნინოშ. 58). მაგ ოხერს ვერ შეეჩვეულევარ (მელან. 357). საშიშოდ გადაეჩვეულევართ სიარულს (რ. ინანიშ. 31). ჭანანის ქვეყანას არ გაეცილებულევარ (უიარ. 263). [ქამაგირს] ხუთ თუმანს არ აეცილებულევარ (შ. დად. 154). კარლ შოორს დედანში გაეცნობილევარ (გ. ნატრ. 165). მხო, გადაეყოლილევართ [თამაშს] (უიარ. 176). არც არავის ჩამოერჩენილევარ (გ. შატბ. 315). ვინა ზარ შენა... მოშორებულხარ ჭალაბობას (ილია, 66). ავი სიყრმიდგან შეჩვეულხარ ოხვას (გ. ერისთ. 53). ცუდად არ გაძლოლილხარ საქმეს (ფ. დგფულ. 148). არხინად სევტს მიყრდნობილხარ (უიარ. 197). რას გადაქყოლილხარ მაგ კაცს (ე. ლორთქ. 226). შენც აქყოლილხარ ჩემს ქმარს (ა. მირცხ. 471, 366). რამოდენად სჯობნებულა პირტუყვი ადამიანს (ს. მგალობ. 683). ვინჲ შემსწვრაღა შეურაცხებას ამგვარსა? (მაჩ. 75).

მსგავსი მაგალითები შეიძლება დავიმოწმოთ საშუალო ქართულის მწერლობიდან და თანამედროვე დიალექტებიდან:

შეედეგომილევარ მაქუნისა... ევალსა (თეიმ. I, 80). შენ... ლეონის... სიტყვას აყოლილხარ (საბა, 61). არ შეეძულებულევართ ერთმანეთს (ქართ. დიალექტ. 342). უღელებს... შეხვედრილა ერთი... დედაკაცი (ქართ. დიალექტ. 363).

ყველა ეს ზმნა თურმეობით პირველში უნდა ემყარებოდეს მასდარს, როგორც წარმოების ძირითადს ნორმას სალიტერატურო ქართულისათვის (მოშორებ-ა: მოვშორებვიარ, მოშორებვიხარ, მოშორებვია და ა. შ.), მაგრამ, თუ მაინც აქა-იქ მოსალოდნელი მასდარის ადგილზე მიმღეობა გამოვლინდება, ეს გამოწვეული ჩანს თავიდანვე ერთპირიან ან შემდეგ ერთპირიანად ქცეულ

ზმნათა (შღრ. დაეცა ის მას: დასცემია; დაეცა ის: დაცემულა) თურმეობითი პირველის წარმოების გავლენით²¹. როდესაც აღწერთს ფორმაში ამოსავალი ფუძეა საფიქრებელი ზმნის მიმღობა (აშენ-და: აშენებულ-ი—ავშენებულვარსე; შღრ. იყრება — დაყრილა და ა. შ.).

მიმღობის ფუძეზე დამყარებული ორპირიან გარდაეულ ზმნათა თურმეობითი პირველის აღწერთა წარმოება მიუღებელია თანამედროვე სალატერატურო ქართულისათვის: იგი წარმოებით გაუმართლებელია და, ამდენად, არც არის საყოველთაოდ დამკვიდრებული. ახალ ქართულში შეღარებით გვიან გაჩენილი ეს მოვლენა ასე თუ ისე მაინც ვავრცელებულა, ლიტერატურულ ენაშიც შეუღწევია.

თურმეობით მეორესა და კავშირებით მესამეში ორპირიან გარდაეულ ზმნათა წარმოებისათვის ახალ სალიტერატურო ქართულშიც ამოსავალი ფუძეა მასდარი. როგორც, თავის მხრით, გათვლებულია -ოდ-ი (თურმ. II) და -ოდ-ე (კავშირ. III) სუფიქსებით:

გვეგოდო თქვენს ხელსაყეს (კავშირ. 370). რომ ერთმ წყარს (კავშირ. 370) დიით (ილია, 379). მინდოდა მადლად გსტუმრებო (ა. ბულ. 215). ქუყანა ვარდობების გზას უნდა დადგომოდა (გ. ჭავჭ. 171). თუგანდ... მოხედა და მბრუნებოდეს (ს. კლდ. 488). იშუათია, რამე არ და მსისმრებოდეს (ნ. ლემ. 319). ნუ იფიქრებთ... გამარჯა მ დომებოდეს (ნ. ლორთქ. 95).

საანალიზო ტიპის ზმნებს ორგანული წარმოება ახსიათებლათ ძველ ქართულშიც მესამე სერიის ყველა ნაკვეთში. ახალმა ქართულმა კი აღწერთი წარმოება მხოლოდ თურმეობით პირველს გაუჩინა. ამ გეგამზე შეჩერდა დასავლური ენათმეცნიერები და ძირითადი ნაკადი სალიტერატურო ენაში. აღმოსავლურ კილოებშიც და რამდენადაც სალიტერატურო ენაშიც შეშველი ზმნის სმარება იქნა შემოღებული მეორე თურმეობითსა და მესამე კავშირებითში²².

მაშასადამე, მეორე თურმეობითსა და მესამე კავშირებითში ორპირიანი გარდაეული ზმნების ორგანული წარმოების გვერდით ახალი ქართული სოციალურ მეშველსნიან წარმოებასაც გვიჩვენებს. ამ შემთხვევაში შეიძლება გამოვიყუთო წარმოების ორი ტიპი: ა) ამოსავალია მასდარი, ბ) ამოსავალია ენებითი ვყარის მიმღობა.

ა) ორპირიან გარდაეულ ზმნათა თურმეობითი მეორისა და კავშირებითი მესამის ორგანულ წარმოებაში საუთლებელი ზმნის მასდართან -ოდ სუფიქსის ნაცვლად მეშველი ზმნის ნაკეო (ვიყავი, იყავ, იყო) გველინება შემდეგ მაგალითებში:

თურმეობითი მეორე:

შემქლო არ გავ... (კავშირ. 515). რომ არ და ვნაძლევებ იყავ, არ წიკდილა (პ. რაბაძე. 139). მინდოდა... წერში ეცემიყავ (დ. შენგ. 224). რომ მამხვეწნიყავი... მოიხაზი (კავშირ. 433). ცოცხალსა მურმან ვეზირსა, მე გორბე ვნიყო ვეკარია (ი. მისაშ. 432). შენ უნდა ვამოსარჩლებიყავ მამასა (კ. ერისთ. 344). საღ ვადიყარვა, მეოლიყო... გვერდით (მ. გარაძე. 136). ...რომ ვეილა საქე ვგვსრულებიყო (ი. ევალ. 95). ათასი სიცოცხლე მინდოდა მქონიყო (კ. ლომთ. 421). ვადიხარე, რომ ნიავი მომფენიყო (მ. ანაგ. 52). გეშინოდა ისიც არ დამკარგეიყო (დ. კლდ. 572). თვალები ვაიშვე, რომ [ის] არ

²¹ თუმცა მკავას შემთხვევაში მაინც ძველი კონსტრუქციაა შენარჩუნებული ერთგან: სადაური ვარ მე, ვისი ბოროტი ხუმრობით მოექცევი ვარ მე, ამ უნაძი ქუყანაში (კ. ლომთ. 316). შღრ.: ალყაში მოქცეა — ალყაში მოქცეულა...

²² ა. შანიძე, ღასახ. ნაშრ., გვ. 470—471.

ამ დღე იყო (ლ. არდ. 85). დიდი ხნის... არა ვარ, რომ... ერისთავი მხსომებოყო (ილია, 475). ტოლები და მცოცხლები ყენენ (ბაჩ. 102). მოსვენება როდისღა უნდა მღირსებოყო (ა. ყაზბ. 199). კაცი ბოლოს მისდგომიყო მღინარეს (გ. წერეთ. 131). ...რომ იმათი მოსწავლე ბავშვობას განზე არ გასდგომიყო (ე. ვაზ. 291). ღერმიშხანს რომ ყვარებოყო, შევიტყობთ შემდგომ (დ. კონე. 425). [თუთა] თავის ღღეშე არ ჰყოლიო ქმარს (ე. ნინოშ. 61). ...რომ [ჩახრუხანისძე] თავისიანებს გაყოლიო (შ. დად. 217). იქნება მართლა [ეს] სჯობნებოყო (მ. ჭავჭავ. არს. 310). სოსეს თა... გაქუტკენიყო (ს. მგალობ. 509). მეფეს სახიფათო გზატეხილი გადაქბოყო (ე. ბაჩ. 177). რა ფერი ხვედრისა უნდა შეეკრიყო მათ კამილაყა (მელან. 212). გამოუშვეს თედო მუქაროდ, რომ... აღარ მოხვედრიყო ხელში (ლ. მეტრ. 183). [ძალი] ბალღებს მისტანებოყო (გ. ... 266).

კავშირებითი მესამე:

მაგალითი... არსად არი. რომ სხვა... ერსა ეგ შესძლებოც (ილია, 159). რომ დამ... შემთხვევად არ დარჩენია, რომ... არ გახსენებოც (ვ. წერეთ. 223). თითქოს მასხედ... არ ჰქოციეც ადგილი მხიარულების გამოხ.ტულებს (ნ. ლომ. 98). ნადირი ისე წამოიჭრა, თითქოს ტყვია არც კი ჰქოციეც მოქედრილი (ი. ელფთ. 32). ეითომც ერთ გლეს... ალი... სახლში ჰყოლიოც (ს. მგალობ. 359). ეითომც... გაგვღვიძებოც მძინარსა (ი. მოსაშ. 417).

ბ) ორპირიანი გარდაუვლი ზმნის აღწერითს ფორმაში ამოსავალი ფუძეა არა მასდარი, არამედ წარსული დროის ვნებითი გვარის მიმღობა, რომელსაც ემატება იგივე მეშველი ზმნა:

ქმარი მაფიცებდა არ გავეშორებულიყავ იმის საწოლსა (გ. ეროსტ. 344). მე ხურჩინს არ უნდა მოვეშორებულიყავ (ლ. არაბ. 51). არ შემეძლო... მის ფეხთა მტვერს ვმთხვეულიყავ (შ. არაგვ. 52). მე როგორ ჩამოეჩენილიყავ სხვას (მელან. 214). სხვა კუთხეებს არც ბზიფის ხეობა ჩამორჩენილიყო (ლ. ქიან. 279). ჭარბი ტყენ შიახლოვებულიყენენ (ა. ყაზბ. 371). თუკუნ... ბოძს მიყუღებულიყო (ს. მგალობ. 637). [გლახა] უნდა შეერთებულიყო სხვა მგზავრებს (ა. ყაზბ. 170). მკითხავთან გსლებულიყოთ ისიცა (ს. მგალობ. 427). გმირი უნდა... ბრძანებს და მორჩილებულიყო (შ. არაგვ. 162). მითა... წერებო, თითქოს ცას მიბჭენილიყო (ბაჩ. 309). კაცები ახლა მაპხოვრებს დ...ს გავესებულიყენენ (მ. ჭავჭავ. არს. 241).

საილუსტრაციო მაგალითები ცხადყოფს, რომ პირველ შემთხვევაში განხილული აღწერითი ფორმებისათვის ამოსავალი ფუძე, როგორც წესი. მასდარია, მეორეში კი — წარსული დროის ვნებითი გვარის მიმღობა. როგორც აღინიშნა, ეს უკანასკნელი მიმდინარეობს ერთპირიანად გაგებულ ზმნის (შდრ. ჩამოჩრჩება ის მას — ჩამორჩება იგი სწავლაში) შესაბამისი თურქობითი პირველის ფორმებისაგან (ჩამორჩა — ჩამორჩენილა...): ჩამოვჩრჩენილვარ მე — ჩამოვჩრჩენილიყავი მე და ა. შ. ამასთან დაკავშირებით საუკლისბმოა ის ფაქტიც, რომ თურქობით პირველსა და თურქობით მეორეში აღწერითი წარმოების მიმღობიანი კონსტრუქცია ზოგჯერ გვხვდება ერთა და იმავე მწერლის ნაწერში. ეს თავისებური წარმოება ნაკლებგავრცელებულია. ის უპირატესად აღმოსავლელ საქართველოს რაიონებიდან გამოსულ მწერლებს უხმარიათ.

მამასადამე, XIX—XX სს. სალიტერატურო ქართულის მიხედვით გამოვლენილი ორპირიანი გარდაუვალ ზმნათა აღწერითი ფორმების საფუძველი დიალექტურია, სადაც არასწორი გააზრიანებისა და მეტაანალიზის გვერდით გარკვეული შედეგი აქვს ანალოგიისა და უნიფორმაციის ტენდენციებს. მართლაც, აღმოსავლურ დიალექტებში დასახელებული ტიპის წარმოება დღესაც შესამჩნევია (მაგ.: ლორი გამგდგომიყო უკან (ქართ. დიალექტ. 179. კახ.). იმ

კაცსა ჰყოლიყო 15—16 მუშა კაცი (იქვე, 284, ქართლ.). პაპაჩემს მემრე გასჩენიყო ორი ვაჟი (იქვე, 321). რაც შეეხება ე. ნინოშვილის²³, ლ. ქიაჩელის, დ. კლიაშვილის, დ. შენგელაიას ნაწერებში არსებულ თითო-ორი მსგავს ფორმას, ისინიც აღმოსავლური კილოების მიბაძვა-ანალოგიის ან გავლენის შედეგს უნდა წარმოადგენდეს.

საეკლესიო ლიტერატურაში დიალექტებისა და ცალკეული მწერლის ენის შესწავლასთან დაკავშირებით ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა თურმეობითი მეორისა და კავშირებითი მესამის მეშველზმნიანი ფორმები დასახელებულია, ზოგან კიდევ განხილულიცაა²⁴. მოცემულ კონსტრუქციაში მეშველი ზმნის გამოყენება ახსნილია, ერთი მხრით, ერთპირიან ზმნათა უღლების გველენით²⁵, მეორე მხრით, ორპირიანი ზმნების თურმეობით პირველში შემოღებული მეშველზმნიანი წარმოების თურმეობით მეორეში გადატანით²⁶, წარმოების გაერთფეროვნებისაკენ მიდრეკილებით²⁷. ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა თურმეობითი მეორისა და კავშირებითი მესამის პარალელური წარმოებიდან (ორგანული და აღწერითი) ისტორიულად უპირატესობა აქვს -ოდანს. იგი კანონიერია და გაბატონებული თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში, ამიტომაც უნდა დარჩეს ერთადერთ ნორმად²⁸. აღწერითი წარმოება კი საშუალო და ახლო ქართულში სპორადულად გვხვდებოდა, უფრო იშვიათია თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში. იგი, როგორც დიალექტიზმი, უნდა აღიკვეთოს. სწორედ ამ ფაქტის დამადასტურებელია დღევანდელი სალიტერატურო ქართულის ტენდენცია — მთლიანად გააბატონოს ორგანული წარმოება. თუ XIX საუკუნის მწერალთა ენაში ასე თუ ისე შესამჩნევია აღწერითი ფორმების გამოყენება მეორე თურმეობითსა და მესამე კავშირებითში, XX საუკუნის მწერალთა ენაში დასახელებული ფორმები თითო-ორილა შემთხვევაში გვხვდება.

დასკვნა. ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა მესამე სერიის ფორმებში საყრდენი ფუძეა, ჩვეულებრივ, მასდარი (ორიოდე შემთხვევაში იგი ეყრდნო-

²³ ი. ქაეთარაძე. ე. ნინოშვილის ენის ძირითადი საკითხები, „მნათობი“, 1959, № 7, გვ. 34.

²⁴ ე. თ. ფურია. ქართული: არილი, 1925, გვ. 143; არნ. ჩიქობავა, ფერეიდულან შთაერის თავისებურებანი: ტფილისის უნივერსიტეტის შოამბე, XII, 1926, გვ. 211; შისიქე. შთიულერის თავისებურებანი: ენოქის შოამბე, 1937, II, გვ. 54; ი. ქაეთარაძე, მოხუერი კილო ა. ყაზბეგის ენაში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრ., ტ. XXXV, 1949, გვ. 90—98; ა. შარტიროსოვი. დიალექტიზმები XV—XVII სს. კახური ისტორიულ საბუთებში: ივე, IV, ტ. 266; ე. ქაოწენიძე, ქართული-კახური ფონეტიკურ-გრამატიკული თავისებურებანი ი. ქაეკუაძის ენაში: ქუთაისის სახ. ჰელაგოგიური ინსტიტუტის შრ., ტ. XIII, 1955, გვ. 22; გ. შალაშვილი, დიალექტიზმები ს. მგალობლიშვილის ენაში: ივე, IX—X, 1958, გვ. 165; შისიქე. ი. ქაეკუაძის ენა, 1966, გვ. 104; ე. კოშორიძე, ე. ბარნოვის ენა ისტორიული რომანების მიხედვით, 1966, გვ. 71; შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, 1970, გვ. 169, 241.

²⁵ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, გვ. 471.

²⁶ ნ. ნათაძე, მესამე სერიის დრო-კილოთა წარმოებისათვის ქართულში: ივე, VII, 1955, გვ. 91.

²⁷ ა. შარტიროსოვი და გრ. იმნაიშვილი, კახური დიალექტი, 1956, გვ. 99.

²⁸ ს. ხუნდაძე, ქართული მართლწერისა და სწორენის ძირითადი საფუძვლები, 1927, გვ. 25; ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 470—471; გ. შალაშვილი, ქართული მართლწერა, 1965, გვ. 90; თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები (არნ. ჩიქობავას მოხსენების მიხედვით), I, 1970, გვ. 214.

ბა მიმღობას: **ღამგვანებია, ღამახსოვრებია**). მაგრამ ეს მასდარი არაა ყოველთვის საეხებით ერთნაირი: იგი ემყარება მოქმედებითი გვარის ზმნის აწმყო-მყოფადის ფუძეს (**შესცვლია, მიბჭენია, მიხატვია...**), ზოგჯერ კი დამახასიათებელია მხოლოდ ვნებითი გვარის ზმნათათვის (**მისჯდომია, შემოჰკვდომია, გავარდნია, გადასწოლია...**). ამ უქანასენელი წარმოების დროსაც ხშირად -**ომ** სუფიქსიანი მასდარის მონაცვლედ გვევლინება მოქმედებითი გვარის აწმყო-მყოფადის თემა. ამის გამო თავს იჩენს პარალელური ფორმები: **ღარჩომია || ღარჩენია, მისწვდომია || მისწვდენია, გახსლტომია || გახსლტენია, დასტყომია || დასტყენია** და ა. შ.

მოცემულ კონსტრუქციაში საყრდენ ფუძედ გარდამავალი ზმნის აწმყო-მყოფადის თემის გამოყენება შედარებით ახალი ფაქტია. იგი გამოწვეულა უნდა იყოს სხვა ზმნების ანალოგიითა და უნიფორმაციის ტენდენციით. ამ შემთხვევაში უმოკლესი იქნება, თუ წარმოების ერთ ყალიბში მოექცევა პარალელურფორმიანი ზმნები და ნორმად დამკვიდრდება მოქმედებითი გვარის აწმყო-მყოფადის ფუძეზე დამყარებული ორპირიანი გარდაუქვალ ზმნათა მესამე სერიის ფორმები.

მეორე მხრივ, ორპირიანი გარდაუქვალ ზმნათა მესამე სერიაში წარმოების მრავალფეროვნების მიზეზია ძველი და ახალი ფორმების პარალელური გამოყენება. თუ ვნებითი გვარის ზმნათათვის ამოსავალია -**ებ, -ომ** სუფიქსიანი მოქმედებითი გვარის ზმნების აწმყო-მყოფადი, შესაბამისად თემატური სუფიქსები წარმოდგენილია ვნებითის თურმეობითებსა და მესამე კავშირებითში (**ღამკიდებია, შემოჰკლდებია, დასტყენობია, შევედრებოდა, მოსწრებოდეს...**). მაგრამ სალიტერატურო ქართულის ამ ძირითადი ნორმის გვერდით აქა-იქ, განსაკუთრებით მე-19 საუკუნის მწერლობაში, მაინცაა შემორჩენილი არქაული (**წყვეტილის ფუძეზე დამყარებული**) წარმოება (**ჩამოჰკიდია, მოჰკლია, ჩამოსტყენოდა, შევედროდა, მოსწროდეს...**), რომელიც უკვე მიუღებელია თანამედროვე სალიტერატურო ქართულისათვის.

გარდა ამისა, ზოგიერთი ვნებითი გვარის ზმნისათვის (**მიხატვია, დატყვია, დამართვია || დამართვია**) მესამე სერიაში ამოსავალია არქაული ვნებითის აწმყო (რომელიც მომდინარეობს -**ავ** სუფიქსიანი მოქმედებითი გვარის ზმნებისაგან) და წარმოების ეს სახე თითქმის ერთადერთია მოხმარების თელსაზრისითაც, ამდენად, ძირითად ნორმად რჩება სალიტერატურო ენაში. ამ ტიპის ზმნათაგან ზოგიერთი საწინააღმდეგო ვითარებასაც უჩვენებს: უმრავლეს შემთხვევაში ემყარება ახალი წარმოების (-**ებ** სუფიქსით გართულებულ) ვნებითის აწმყო-მყოფადს (**გაღამგვანებია, გამოსთხოვებია, გადაჰკიდებია, ხურებია**). ზოგი კიდევ თანაბარი სიხშირით იყენებს საყრდენად ძველი და ახალი წარმოების აწმყო-მყოფადის ფუძეს (მდრ.: **შეჰკითხვია || შეჰკითხებია, შეხიზვნია || შეხიზნებია**). ამ უქანასენელ შემთხვევებში საანალიზო ფორმათა მოხმარების მიხედვითა და წარმოების გაერთფეროვნების საჭიროებით, სასურველია სალიტერატურო ქართულისათვის ნორმად დარჩეს -**ებ** სუფიქსიანი მესამე სერიის ფორმები.

ახალი სალიტერატურო ქართულისათვის მიუღებელია **ჰქონებია, ჰყოლებია, სცოდნებია** ტიპის წარმოება (რისი წარმოდგენენ მხოლოდ ზოგიერთი დიალექტის კუთვნილებას). დღეს ფართოდაა დამკვიდრებული ამ ზმნათა მასდართან ან მეორე სერიასთან საზიარო ფუძე მესამე სერიის ნაკეთებისათვის (**ჰქონია, ჰყოლია, სცოდნია**).

გარდა ამისა, ახალ ქართულში ნორმაა ორპირიან გარდაუევალ ზმნათა პირ-ველ თურმეობითში აღწერითი წარმოება (სადაც ამოსავალი ფუქჟა მასდარი), ხოლო მეორე თურმეობითსა და მესამე კავშირებითში — ორგანული. ამიტომ XIX—XX სს. სალიტერატურო ენაში გამოვლენილი პარალელური ფორმებიდან — მოშორებივარ მე მას || მოვშორებულვარ მე მას; გავუოლოდი მე მას || გავუოლიყავ მე მას || გავუოლილიყავ მე მას; გახსენებოდეს ის მას || გახსენებიყოს ის მას — მისაღებია პირველი სახეობები, როგორც მართებული წარმოებითა და გაბატონებული მოხმარების თვალსაზრისით. ცხადია, გრამატიკულად სწორ წარმოებას და გავრცელება-დამკვიდრების უნარის მქონე ფორმებს უნდა იყენებდეს თანამედროვე მწერლობის ენა.

(წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა)

ალექსანდრე ონიანი

პირველი სუბიექტური პირის მორფემა ქართულურ ენებში

(დიაქრონიული ანალიზი)

დავას არ იწვევს, რომ პირველი სუბიექტური პირის მორფემის წარმომადგენლად დადასტურებულ ქართ. /ვ-/-სა და მეგრ.-ქან. /ვ-/-ს სვანურში /ხჷ-/ პრეფიქსის უ ელემენტი შეესატყვისება. მაგრამ სვან. /ხჷ-/-ს ხ- ელემენტის შესახებ რამდენიმე ურთიერთგამომრიცხავი თვალსაზრისია წამოყენებული:

პ. შეხართის ვარაუდით, ეს ხ- წარმომავლობით მესამე ობიექტური პირის ნიშანია. რომელიც ამ ფუნქციით თანამედროვე სვანურშიც დასტურდება. მაშასადამე, ხჷ < ხ-ჷ (< *ჷ-ხ)¹.

ა. შანიძე 1925 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში აღნიშნავდა: „მეორე პირის სუბ. პრეფიქსი პირველ სუბ. პირშია გადასული ანალოგიის წყალობით“². ამავე შრომის შემდგომ გამოცემაში კი წერს: „... ხ პრეფიქსი ხმოვნით დაწყებული ზმნების პირველ სუბ. პირშია გადასული ანალოგიის წყალობით (ისეთი ფორმებიდან, სადაც ხ პირველ სუბ. პირშიც არის, მაგრამ მე-3 ობიექტური პირის აღსანიშნავად)“³.

ვ. თოფურია უარყოფს შესაძლებლობას სვან. ხჷ- წარმოქმნილი იყოს S₂ ხ-სა და S₁ ჯ-ს შეერთების საფუძველზე, რადგანაც მაშინ ის ინკლუზივის ნიშანი უნდა ყოფილიყო, სინამდვილეში კი ექსკლუზივის გამოხატავს⁴.

გ. დვეტერსის აზრით, მართალია, სვანურის მიხედვით არ მტკიცდება, რომ ხჷ- პრეფიქსი ძველი არ იყოს, მაგრამ რამდენადაც უძველეს ქართულში პირველი სუბიექტური პირის პრეფიქსად მხოლოდ ვ- დასტურდება, აქნადა სვან. ხჷ- ინოვაციად უნდა მივიჩნიოთ⁵.

ქ. დონდუა აღნიშნავს, რომ სვან. ხჷ- პრეფიქსის უ ელემენტი გენეტურად ქართულ ვ-ს უკავშირდება, ამდენად, I სუბიექტური პირის გამოხატვა მისი თავდაპირველი ფუნქციაა. მაგრამ შეუძლებელია ხ- ელემენტის ამოსავალ ფუნქციად მივიჩნიოთ რომელიმე პირის გამოხატვა, რაც იქიდან ჩანს, რომ, ჯერ ერთი, ხჷ- პრეფიქსში ხ- მოკლებულია მეორე სუბიექტური პირის

¹ H. Schuchardt, Über den passiven Charakter des Transitivus in den kaukasischen Sprachen, Wien, 1895, გვ. 48.

² ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, არილი, 1925, გვ. 182.

³ ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, 1957, გვ. 333.

⁴ ვ. თოფურია, სვანური ენა, I, ზმნა, 1931, გვ. 29.

⁵ G. Deeters, Das kirthwelische Verbum, Leipzig, 1933, გვ. 26.

რეალურ ფუნქციას — ექსკლუზივში სწორედ მეორე სუბიექტურა პირი გამოირიცხება და, მეორეც, ხ- ელემენტი დასტურდება მხოლოდით რიცხვშიც, რაც იმაზე მიგვიჩვენებს, რომ ხჟ- ორ პირს არ გამოხატავს. ხჟ- პრეფიქსის ხ- ელემენტი, კ. დონდუას აზრით. დამოუკიდებელი მორფოლოგიური ერთეული უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მისი ოდინდელი ფუნქცია ამჟამად უცნობია⁶.

სრულიად განსხვავებული ვარაუდი წამოაყენა ა.ნ. ჩიქობავამ: „ხჟ- და ხჟ- პრეფიქსებში უნდა შედიოდეს ჟ- პრეფიქსი პირველი პირისა. სუბიექტისა თუ ობიექტისა? იგი ორივესთვის საზიარო უნდა ყოფილიყო; მაგრამ აქ ეს არაა მთავარი; მთავარი აქ ისაა, რომ ჟ- ფორმანტია პირველი პირისა. რაღა გ- და ხ-? მორფოლოგიური ოდენობა არც ერთი უნდა იყოს და არც მეორე; ორივე ფონეტიკური დანართი ჩანს. გ-ჟ—ჟ, ხ-ჟ—ჟ“⁷.

ამ ვარაუდს, ავტორის აზრით, ამართლებს ის, რომ ქართველურ ენებში მოიპოვება ვ-ს წინ გ, ლ, კ უკანანისმიერ თანხმოვანთა განვითარების შემთხვევები⁸.

როგორც ვხედავთ, სპეციალურ ლიტერატურაში დამაჯერებლად არის ნაჩვენები, რომ სვან. /ხჟ-/-ს ხ- ელემენტი არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს მეორე სუბიექტური პირის მორფემის ოდინდელ წარმომადგენლად.

/ხჟ-/-ს ვერც O_3 და S_1 მორფემათა კომბინაციის საფუძველზე მიღებულად მივიჩნევთ. რადგანაც სუბიექტის ექსკლუზივი, სადაც /ხჟ-/ დასტურდება, სუბიექტურ პირთა (პირველისა და შესამის) კომბინაციას წარმოადგენს და არა სუბიექტურისა და ობიექტურისას. ეს ითქმის მით უფრო, რომ /ხჟ-/ ექსკლუზივს გამოხატავს უობიექტო ზმნებშიც: ხჟ-პირი-დ „ვართ მე და ის// ისინი“. ამასვე ადასტურებს ისიც, რომ /ხჟ-/ გამოხატავს S_1 -ს მხოლოდობითა რიცხვის ფორმაშიც: ხჟ-პირი „ვარ“, ხჟ-ასყი „ვაკეთებ“.

ყველაზე ანგარიშგასაწევეია ვარაუდი, რომლის მიხედვითაც /ხჟ-/ მიღებულია ანალოგიის (resp. ფორმათა გათანაბრების) საფუძველზე. ამ ვარაუდს, როგორც ჩანს, საფუძვლად უდევს დაშვება: S_1 -ს აღნიშნავდა /ჟ-/, მესამე ირიბობიექტურ პირს კი —/ხ-/, ამიტომ უირიბობიექტო ზმნათა I სუბიექტური პირის ფორმაში გვექნებოდა მხოლოდ /ჟ-/. ხოლო ირიბობიექტიან ზმნათა I სუბიექტური პირის ფორმაში კი /ხ-ჟ-/ (ხანმეტი ტექსტების მსგავსად). ამ უკანასკნელი ფორმის ანალოგიის საფუძველზე მიღებულად მიიჩნევა, როგორც ჩანს, /ხჟ-/ ყოველგვარი ზმნის პირველი სუბიექტურა პირის ფორმაში.

ჯერ ერთი, ქართველურ ენათათვის, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, არ არის დამახასიათებელი ორი პირის (სუბიექტისა და ობიექტის) სეგმენტურ წარმომადგენელთა ერთმანეთის გვერდით თავმოყრა, ამიტომ თვით ანალოგიის საფუძვლის არსებობა იწვევს ეჭვს. მეორეც, ძნელი დასაშვებია ირიბობიექტიან და უირიბობიექტო ზმნებს შორის დაპირისპირების მოხსნა მომხ. დარიყო ფონოლოგიური მოტივაციის გარეშე — ოპოზიციის ერთ-ერთი წევრი ს მიხედვით ფორმათა გათანაბრების (ანალოგიის) საფუძველზე. ასეთი რამ

⁶ К. Дондуа. Категория инклюзива-эксклюзива в сванском и её следы в древнегрузинском. რჩეულ ნაშრომები, I, თბილისი, 1967, გვ. 280—285; იხ. აგრეთვე კ. დონდუა. ფურცლები კავკასიური ენათმეცნიერების ისტორიიდან. რჩეულ ნაშრომები, I, გვ. 100.

⁷ არნ. ჩიქობავა. მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის ქართული ზმნის უღვლილებია სისტემაში, ივე, I, 1946, გვ. 123.

⁸ არნ. ჩიქობავა. დასახ. ნაშრომი, გვ. 123—126.

არ არის მოსალოდნელი. ეს ითქმის მით უფრო, რომ აღნიშნული დაპირისპირება მესამე სუბიექტური პირის ფორმაში თანამედროვე სვანურშიც მკვეთრად არის გამოხატული: აგემ „დგამს, აგებს“ (ორპირიანი, უირიბობიექტო) — ხ-აგემ „აღდამს“ (სამპირიანი).

აღნიშნული ვარაუდის მიხედვით, უირიბობიექტო (ე. ი. ერთპირიანსა და ორპირიან გარდამავალ) ზმნებში უნდა გვექონოდა შემდეგი სახის პარადიგმები:

ჟ-აგემ	„აგებს, ეღამს“	შღრ. თანამედრ. სვან.	ხჟ-აგემ
ხ-აგემ	„აგებს. ღგამს“		ხ-აგემ
აგემ	„აგებს. ღგამს“		აგემ

ირიბობიექტთან (ე. ი. ორპირიან გარდაუვალსა და სამპირიან) ზმნებში კი:

ხ-ჟ-აგემ	„ეღდამს“	შღრ. თანამედრ. სვან.	ხჟ-აგემ
ხ-აგემ	„აღდამს“		ხ-აგემ
ხ-აგემ	„აღდამს“		ხ-აგემ

თუ პირველი პირის ფორმაში „ხ-ჟ-აგემ“-ის ანალოგიით მოხდა ჟ-აგემ > ხჟ-აგემ. მაშინ მესამე პირის ფორმაშიც „ხ-აგემ“-ის ანალოგიით ავტომატურად უნდა მომხდარიყო აგემ > ხ-აგემ. მაგრამ რადგანაც მესამე პირის ფორმაში ასეთი რამ არ მომხდარა, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამგვარ ანალოგიას არც პირველი სუბიექტური პირის ფორმაში ჰქონია ადგილი.

ამრიგად, /ხჟ-/ პრეფიქსს ვერც ორი პირის ნიშნის კომბინაციად მივიჩნევთ და ვერც ანალოგიის საფუძველზე მიღებულ ერთეულად.

რამე დამოუკიდებელი მორფოლოგიური ფუნქცია კი /ხჟ-/ პრეფიქსის ხ- ელემენტისათვის არ იქნებოდა. მართლაც, რა შეიძლებოდა ყოფილიყო ისეთი მორფოლოგიური კატეგორია, რომელიც მხოლოდ პირველი სუბიექტური პირის ფორმაში გაიჩნეოდა?

ერთადერთი, რაც შეიძლება ვიფიქროთ, არის ექსკლუზივის გამოხატვა, მაგრამ მას ექსკლუზივის მორფემის დამოუკიდებელ წარმომადგენლად ვერ მივიჩნევთ, რადგანაც:

1. ექსკლუზივი (ასევე ინკლუზივი) და პირი სხვადასხვა სეგმენტური ერთეულებით არ აღინიშნება სვანური ზმნის სისტემაში არც სუბიექტურსა და არც ობიექტურ პირში.

2. რამდენადაც /ხჟ-/ დასტურდება არა მხოლოდ ექსკლუზივის ფორმაში, არამედ მხოლოდობით რიცხვშიც, ამდენად არ არსებობს საფუძველი ხ- ელემენტის ექსკლუზივის მორფემის დამოუკიდებელ წარმომადგენლად მიჩნევისათვის.

გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ სვანურ ზმნაში დასტურდება ორი იმონიშური პრეფიქსი — S_2 /ხ-/ და O_3 /ხ-/ . ცოტა იმის აღბათობა, რომ იმავე სვანურ ზმნაში არსებულყო აგრეთვე მესამე /ხ-/ პრეფიქსი განსხვავებულ მორფოლოგიური ფუნქციით.

ყოველივე ეს უფლებას გვაძლევს /ხჟ-/ პრეფიქსი სვანურში ერთ განუყოფელ მორფოლოგიურ სეგმენტად მივაჩნიოთ მისი არსებობის მთელ მანძილზე.

მაგრამ, როგორც აღინიშნა, არსებობს მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც /ხჟ-/ პრეფიქსში ხ- ფონეტიკურ ნიდაგზეა გაჩენილი (ისევე როგორც /გჟ-/ პრეფიქსში გ-).

საქმე ის არის, რომ ქართველურ ენებში (და არა მარტო ქართველურ ენებში) არ არის ცნობილი აფიქსურ მორფემათა აზგვარა გათულების შენობები, ჩვეულებრივია სწორედ საწინააღმდეგო პროცესი — აფიქსურ მორფემათა გამარტივება (ამის ნიმუშები საქმეებში არ არის). ქართველურ ენებში ბევრათა განვითარების უდავო შემთხვევები მხოლოდ ცირქულ მორფემებშია დადასტურებული. ეს იმას ნიშნავს, რომ ძირეულ მორფემაში ტ-ს წინ ხ-ს განვითარების უდავო მაგალითების არსებობაც კი ვერ გადაწყვეტდა საკითხს /ხტ-/ პრეფიქსში ხ-ს განვითარებულობის შესახებ. ხოლო ამჟამად, როდესაც სვანურში არ არის ცნობილი ხ-ს განვითარების არც ერთი შემთხვევა ძირეულ მორფემაშიც კი, არა გვაქვს არავითარი საფუძველი /ხტ-/ პრეფიქსში ხ- ელემენტის განვითარებულობის მტკიცებისათვის.

ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ სვანურში არსებობს /ხტ-/ის მსგავსი აგებულების სხვა პრეფიქსიც — /ვტ-/ის. სადაც გ- ელემენტი არ არის ფონეტიკურად განვითარებული, რადგანაც /*გტ-/ისაერთო-ქართველურ დონეზე აღდგება როგორც ობიექტის ინკლუზივის მორფემის წარმომადგენელი⁹.

პირველი სუბიექტური პირის მორფემის /ხტ-/ ვარაუთი შინაგანი რეკონსტრუქციის გზით; აღდგება იმ პოზიციებშიც, სადაც თანამედროვე სვანურში დასტურდება /ტ-/ის, /-ტ-/ის და /ვტ-/ის ალომორფები (/ად-ის, /ეს-ის/ ზმნისწინების მომდევნოდ და ძირეულ მორფემათა თანხმოვნებს-ს წინ)¹⁰

რადგანაც ქართულსა და მეგრულ-ქანურში მხოლოდ S₁ /ვ-ის/ პოსტულირება არის შესაძლებელი, ამიტომ ბუნებრივად დგება ქართ. /ე-/ის, მეგრ.-ქან. /ვ-/ის და სვან. /ხტ-/ის სახესხვაობათა დიაქრონიული ურთიერ-თემიარტების საკითხი. საჭიროა მათი საერთო არქეტიპის დადგენა.

რადგანაც /ხტ-/ის პრეფიქსის ხ- ელემენტის გაჩენას სვანურში ისევე არ მოეპოვება უდავო არგუმენტაცია, როგორც ხ-ს დაკარგვას ქართულსა და მეგრულ-ქანურში, ჩვენ უფრო ბუნებრივად მიგვაჩნია ვიკარაუდოთ პრეფიქსის გამარტივება ქართულსა და მეგრულ-ქანურში, ვიდრე მისი გართულება სვანურში. ეს კი შესაძლებლობას გვაძლევს წამოვაყენოთ ჰიპოთეზა: პირველი სუბიექტური პირის მორფემის საერთო-ქართველური არქეტიპი /*ხტ-/ის უნდა იყოს.

ამ ჰიპოთეზის სასარგებლოდ წყვილება ითქვას შემდეგად:

1. აფიქსურ მორფემათათვის, როგორც ითქვა, დამახასიათებელია გამარტივებისაკენ (და ათა გართულებისაკენ) მიდრეკილება.

2. ქართველური ენები ხასიათდებიან პრეფიქსულ მორფემათა ხ-ს ნულთან გათანაბრების ტენდენციით: ა) ქართულსა და სვანურის ჩვენება უდავოდ ადასტურებს, რომ S₂ და O₃ მორფემათა წარმომადგენლად /*ხ-ის/ გარკვეულ საფეხურამდე მეგრულ-ქანურშიც უნდა არსებულებოდა. მისი ნულთან გათანაბრება კი შედარებით გვიანდელი მოვლენაა, ბ) S₂ /*ხ-ის/ გარკვეული საფეხურების გავლით დაიკარგა ქართულშიც, გარდა რამდენიმე არქაიზმისა

⁹ ა. შანიძე, ქართული ენის საქვეუი. თსუ მოამბე, ტ. IV, 1926, გვ. 335; შანიძე, ორგანიზაციის მრავლობითი რიცხვის პირველი პარაზის სვანურში, წიგნიწიგნი, 1923--1924, გვ. 373--374; ა. ონიანი, ინკლუზიო-ექსკლუზივის კატეგორიის საკითხისათვის ქართველურ ენებში, მაცნე, 1965, № 1, გვ. 232--236 და სხვ.

¹⁰ ა. ონიანი, თანხმოვნათა დისტრიბუცია სვანური ზმნის თავიჯიღურ მორფემათა მიქნაზე, მეტყველებს ანალიზის საკითხი. 1959, გვ. 99--104.

(ხ-არ. მო-ხ-ვალ. მო-ხ-ვედი), განსაზღვრულ პოზიციებში დაიკარგა აგრეთვე /*ხ-/-საგან ნომინარე O_3 მორფემაც, გ) პოზიციათა ერთ ნაწილში S_2 , O_3 მორფემათა /ხ-/- და S_1 მორფემის ხ- ელემენტი დაიკარგა სვანურში¹¹.

3. /ხჟ-/ პრეფიქსის ხ- ელემენტის ნულთან გათანაბრება პირველ სუბიექტურ პირს არ აქცევს ობიექტის არამარკირებულ წევრად. რამდენადაც მის აღმნიშვნელად რჩება /ჟ-/. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ამგვარი ცვლილებისათვის მორფოლოგიური დაბრკოლება არ არსებობს, განსხვავებით მეორე სუბიექტურ და მესამე ობიექტურ პირთაგან, /ხ-/-ს ნულთან გათანაბრება ამ პირებს ოპოზიციის არამარკირებულ წევრად აქცევს. შეუძლებელი არ არის ამით აღსნას ის გარემოება, რომ S_2 /*ხჟ-/-ს ხ- ელემენტის დაიკარგვა ქართულში (იქნებ შევარულ-ქანურშიც) ქოროლოგიურად წინ უსწრებს S_2 და O_3 მორფემათა ნულთან გათანაბრების ტენდენციის ჩასახვას.

4. სვანურში კი არის იშვიათი ისეთი საერთო-ქართველური არქაიზმები. რომლებიც სხვა თანამედროვე ქართველურ ენებში არ დასტურდება¹². ასეთი არქაული პოვლენები მოიპოვება პირის აღმნიშვნელ მორფემებშიც: S_2 /ხ-/, O_3 /ხ-/, ინტლუსი-ექსკლუსივის მორფემები (როგორც ობიექტური, ისე სუბიექტური პირის ფორმებში) და სხვა. ასეთ ვითარებაში არ უნდა იქონს მოულოდნელი, რომ პირველი სუბიექტური პირის მორფემაც არქაული სახით სწორედ სვანურს შემოეხანა.

მაგრამ ყოველგვარ ეს მხოლოდ იმას გვიჩვენებს, რომ ამგვარი ჰიპოთეზის წამოყენება შესაძლებელია, მისი არგუმენტაციისათვის კი საჭიროა რაიმე ხელშესახები ფაქტების დაქებნა ქართველურ ენებში.

ამ მხრივ პირველ რიგში ჩვენს ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ქართველურ ენებში არ დასტურდება შემთხვევა, სადაც ერთმანეთის გვერდით წარმოდგენილი იყოს სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა აღმნიშვნელი ორი სეგმენტური პრეფიქსული მორფემა¹³. როდესაც ზმნაში სუბიექტია პირველი პირი, ობიექტი კი -- მეორე, წარმოდგენილია მხოლოდ მეორე ობიექტური პირის ნიშანი. მაგ., ქართ. გ-ხატავ, გ-იხატავ (და არა -- გ-ე-ხატავ, ვ-ე-იხატავ, ან ვ-ე-ხატავ, ვ-ე-იხატავ), ხოლო როდესაც სუბიექტია მეორე პირი, ობიექტი კი -- პირველი, დასტურდება მხოლოდ პირველი ობიექტური პირის ნიშანი, მაგ., სვან. მ-ახტაჟი „მხატავ“, მ-იხტაჟი „მიხატავ“ (და არა ხ-მ-ახტაჟი, ხ-მ-იხტაჟი ან მ-ხ-ახტაჟი, მ-ხ-იხტაჟი). ასეთივეა ვითარება ყველა ქართველურ ენაში, მათ შორის ქართული ენის უძველეს წერილობით ძეგლებში -- ხანშეტსა და ჰემეტ ტექსტებში. ზემოთ აღნიშნული ტიპები (გ-ე-ხატავ, ვ-ე-ხატავ, ხ-მ-ახტავ, მ-ხ-ახტავ) ხანშეტი და ჰემეტი ტექსტებისათვისაც უცხოა.

11 ა. ონანი, თანხმონათა დისტრიბუცია სვანური ზმნის თვითდურ მორფემათა მიჯნაზე, მეტყველების ანალიზის საკითხები, 1969, გვ. 99--104.

12 ამის შესახებ იხ., მაგ., Г. А. Климов, Опыт реконструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы, Известия АН СССР, Отд. линг. и яз.зн., том XIX, вып. 1, გვ. 28.

13 ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, 1, 1957, გვ. 136; ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 189; არნ. ჩიქოზაძე, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება, ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 1, გვ. 054.

ეს კი ნათლად ადასტურებს იმას, რომ ორი სხვადასხვა პირის (სუბიექტისა და ობიექტის) პრეფიქსული მორფემის სეგმენტურ წარმომადგენელთა ერთმანეთის ვერადით თავმოყრა ქართველური ენებისათვის არ არის დამახასიათებელი. ამ მხრივ ერთადერთი გამონაკლისი არის O_3 /b-/ (>/b-/)-სა და S_1 /v-/¹⁴ თავმოყრა ხანმეტსა და ჰემეტ ტექსტებში (შე-ხ-უ-აბთ, მი-ხ-უ-ეც, ხ-უ-ესავთ, ჰ-უ-იციოდ)¹⁴. ეს გამონაკლისი (ისევე როგორც ყოველი გამონაკლისი) მოიხსნება ახსნას.

არის საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ეს გამონაკლისი წარმოშობით დაცემირებულია პირველი სუბიექტური პირის მორფემის წარმომადგენლად /ხტ-/¹⁵ ოდინდელ არსებობასთან. ასეთი ვარაუდის შემთხვევაში ასახსნელია, თუ როგორ მივიღეთ ის ეითარება, რომელიც ხანმეტსა და ჰემეტ ტექსტებში დასტურდება.

ცნობილია, რომ ხანმეტ ტექსტთა მეორე სუბიექტური პირის ფორმაში /b-/ (ჰემეტში- β -/) წარმოდგენილია როგორც უირობობიექტო. ისე ირიბობიექტიან ზმნებში, პირველ შემთხვევაში /b-/ აშკარად S_2 მორფემის კუთვნილებაა, მეორე შემთხვევაში კი ლოგიკურად მოსალოდნელი იყო S_2 /b-/ და O_2 /b-/ სეგმენტთა თანმიმდევრობა — მი-ხ-ხ-ეც, ხ-ხ-ემსგავსე, მი-ხ-ხ-უტევენე. სინამდვილეში კი ასეთი თანმიმდევრობის არც ერთი შემთხვევა არ დასტურდება, გვაქვს მხოლოდ — მი-ხ-ეც, ხ-ემსავსე, მი-ხ-უტევენე და ა. შ. ეს კი უდავო რეალიზაციაა წესისა — პირის (სუბიექტურისა და ობიექტურის) პრეფიქსული მორფემების სეგმენტურ წარმომადგენელთა უშუალო თანმიმდევრობა აკრძალულია¹⁵. აბსოლუტურად ასეთივეა ეითარება სვანურში, მაგრამ არა მხოლოდ S_2 , არამედ S_1 ფორმაშიც — აქ სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა პრეფიქსული მორფემების თანმიმდევრობის არც ერთი შემთხვევა არ დასტურდება, მაგ.

1. ხტ-აბემ (და არა ხ-ხტ-აბემ ან ხტ-ხ-აბემ) „ეაბამ“
2. ხ-აბემ (და არა ხ-ხ-აბემ) „აბამ“
3. ხ-აბემ „აბამს“

ესეც ქართველურ, ენათათვის დამახასიათებელი შემოაღნიშნული წესის უდავო რეალიზაციაა. შდრ. უირობობიექტო ზმნის პარადიგმა:

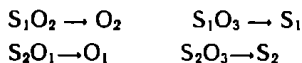
1. ხტ-ამარე „ეამზადებ“
2. ხ-ამარე „ამზადებ“
3. ამარე „ამზადებს“

სვანური პირველი სუბიექტური პირის ფორმა ნათლად გვიჩვენებს, რომ S_1 და O_3 პირის მორფემათა კომბინაციაში მოცემულია მხოლოდ S_1 მორფემის სეგმენტური წარმომადგენელი — /ხტ-/, ეს კი უფლებას გვაქვს დავასკვნათ, რომ S_2 და O_3 მორფემათა კომბინაციაშიც (როგორც სვანურში, ისე ხანმეტსა და ჰემეტ ტექსტებში) წარმოდგენილია მხოლოდ S_2 მორფემის /b-/ (ჰემეტში — / β -/).

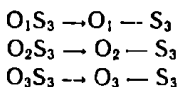
¹⁴ ამის გაგრძელებაა S_1 და O_3 პრეფიქსულ მორფემათა თავმოყრის შემთხვევები შემდგომდროინდელ ქართულში: ვ- β -კოხე, მი-ვ-ს-წყუე. ნიშანდობლივია, რომ სხვა ამგვარი შემთხვევა ქართველურ ენებში არ დასტურდება. იხ. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 189

¹⁵ თავდაპირველად შესაძლებლად მიგვაჩნდა ამ თანმიმდევრობის (S_2 /b-/ + O_3 /b-/) არარსებობა ფონოლოგიური აკრძალვით ყოფილიყო შეპირობებული, მაგრამ შემდგომ გაიზიარეთ თ. გამყარების შენაშენა, რომლის მიხედვითაც ის ჩვენ შიგნით მითითებული შემოაღნიშნული წესის რეალიზაციის შედეგია.

ნათქვამის საფუძველზე ქართველურ ენათათვის შეიძლება შევადგინოთ სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა პრეფიქსული მარფემების კომბინაციის სქემა¹⁶:

იქ. სადაც S_3 მორფემა სუფიქსურია, მასთან ობიექტური პირის მორფემათა კომბინაცია ასეთ სახეს იღებს:

ქართველურ ენებში ერთადერთ გამონაკლისს ქმნის ხანშეტ და ჰაემეტ ტექსტა (და აგრეთვე შემდგომდროინდელი ქართლის) S_1 ფორმა. სადაც სინკრონიული ანალიზის საფუძველზე ერთამეორის გვერდით გამოიყოფა O_3 /ხ-/ (ჰაემეტში /ჰ-/) და S_1 /ტ-/: შე-ხ-უ-აბთ (ქრესტ. 1,13), მი-ხ-უ-ემსგავსეუ (ქრესტ. 25,27) და სხვა.

სწორედ ეს გამონაკლისი (O_3 და S_1 მორფემათა თანმიმდევრობის არსებობა) უნდა იყოს ინოვაცია: O_3 /ხ-/ + S_1 /ტ-/ < S_1 /ხტ-/. რეინტერპრეტაციის პროცესი შეიძლება ასე წარმოედგინოთ: მას შემდეგ, რაც გაჩნდა S_1 /ხტ-/-ს გამარტივების (ე. ი. ხ- ელემენტის ნულთან გათანაბრების) ტენდენცია, უირიბობიექტო ზმნებში /ხტ-/-საგან ბუნებრივად უნდა მიგველო /ვ-/. ისევე როგორც ხანშეტ ტექსტა წართქმით ბრძანებითში S_2 /ხ-/ გვაძლევს /ვ-/-ს¹⁷: იბანე (ქრესტ., 6,9). აღდეგ (ქრესტ., 4,4), აღმოილე (ქრესტ., 6,26). განავლე (ქრესტ., 13,32). ირიბობიექტიან ზმნებში კი S_1 /ხტ-/-საგან უნდა მიგველო /ხ-ტ-/ ისევე, როგორც ამგვარივე ზმნათა წართქმით ბრძანებითში ვიღებთ O_3 /ხ-/-ს, მაგ., ხ-უჩუენე (ქრესტ., 8,3), ხ-არქუ (ლექც., 61,17), მი-ხ-ეც (ქრესტ. 5,6). შე-ხ-ეწიე (ქრესტ., 1,18). ამ საფეხურზე იქცა S_1 /ხტ-/-ს ხ- ელემენტი O_3 მორფემის წარმომადგენლად, ხოლო /ვ-/-ს S_1 -ის ალომორფად. ყოველივე ეს იმას ნიშნავს, რომ ისეთ ფორმებში, როგორიცაა შეხუაბთ, ხუესავთ, მიხუემსგავსნეთ და სხვა, /ხტ-/ წარმომავლობით: S_1 მორფემის კუთვნილებაა.

მაშასადამე, ქართველურ ენათათვის არაბუნებრივი თანმიმდევრობის — /ხ-ტ-/ (ე. ი. ობიექტისა და სუბიექტის პრეფიქსულ მორფემათა თანმიმდევრობის) ჩამოყალიბება S_1 /ხტ-/-ს ოდინდელი არსებობით უნდა იყოს შეპირობებული.

უკვე იმ საფეხურზე, რომელსაც ხანშეტი (ასევე ჰაემეტი) ტექსტები ასახავენ, ჩამოყალიბებულია ზმნის პარადიგმათა ორი განსხვავებული მოდელი:

I მოდელი: O_3 /ხ-/ არც ერთი სუბიექტური პირის ფორმაში არ არის წარმოდგენილი. ეს მოდელი დამახასიათებელია უირიბობიექტო, ე. ი. ერთპირიანი (resp. უობიექტო) და ორპირიანი გარდამავალი ზმნებისათვის. მაგ.,

¹⁶ ამ სქემის შედგენაზე პროფ. თ. გამყრელიძემ მივიითთა.

¹⁷ ა. შ ა ნ ი ძ ე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, გვ. 119—120; ა. შ ა ნ ი ძ ე, ხანშეტი მრავალთავი, ოსუ მოამბე, VII, 1926, გვ. 113 და 116.

1. ვ-არ (ქრესტ., 10,2)	1. ვ-იხილო (ლექტ., 62,25)
2. ხ-არ (ქრესტ., 45,23)	2. ხ-იხილოთ (ლექტ., 58,7)
3. არ-ს (ქრესტ., 41,5)	3. იხილონ (ლექტ., 63,20)

II მოდელი: O_3 /ხ-/ წარმოდგენილია I და III სუბიექტური პირის ფორმაში. ეს მოდელი დამახასიათებელია ირიბობიექტიანი (ე. ი. ორპირიანი გარდაუვალი და სამპირიანი) ზმნებისათვის, მაგ.,

1. ხ-უ-ემსგავსენით (პრ., 18,10—11)	მი-ხ-უ-ეც (ქრესტ., 17,11)
2. ნუ ს-ემსგავსებით (ქრესტ., 5,25)	2. მი-ხ-ეცით (ლექტ., 64,33)
3. ხ-ემსგავსენს (პრ., 18n4)	3. მი-ხ-ცა (ქრესტ., 22,7) ¹⁸ .

როგორც ვხედავთ, პრინციპი ასეთია: თუ ზმნაში წარმოდგენილია მესამე ირიბობიექტური პირი, ის /ხ-/თი აღინიშნება S_1 და S_3 ფორმაში, თუ არა, მაშინ ეს /ხ-/ არც ერთი პირის ფორმაში არ დასტურდება.

ტიპოლოგიურად ასეთივეა ვითარება ჰაემეტ ტექსტებშიც, იმ განსხვავებით, რომ O_3 (ასევე S_2) /ჰ-/ს ხმოვნების წინ ზოგჯერ /ჲ/ ენაცვლება

ეს პრინციპი ირღვევა ზანმეტ (ასევე ჰაემეტ) ტექსტთა ზოგ უირიბობიექტო ზმნაში, კერძოდ ე. წ. ინიან ენებთანში (აგრეთვე ზოგ ორპირიან გარდამავალ ზმნაში): ნაცვლად იმისა, რომ ისინი იუღლებოდნენ პირველი მოდელის მიხედვით, იუღლებიან მეორე მოდელის შესაბამისად. და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ამ ზმნებს ობიექტური პირი საერთოდ არ მოეპოვებათ, მაგ.,

1. ხ-უყვენით /ხ-ჲ-იყვენით/ (ქრესტ., 11,4)
2. ხ-იყვენთ (ქრესტ., 5,11)
3. ხ-იყვენ (ქრესტ., 9,1)

შდრ. აგრეთვე: და-ხ-იწერა (ლექტ., 62,31), ხ-იყო (ქრესტ., 16,21), ჰ-იყო (ქრესტ., 47,19) და სხვა.

თუ ამგვარ ზმნათა მეორე სუბიექტური პირის ფორმაში /ხ-/ს (შესაბამისად /ჰ-/ს) ეჭვბეზება სათანადო მორფოლოგიური ფუნქცია — მეორე სუბიექტური პირის გამოხატვა, სამაგიეროდ პირველსა და მესამე პირში წარმოდგენილ /ხ-/ს (აგრეთვე /ჰ-/ს) დღემდე არ მოეპოვება არც სინქრონიული კვალიფიკაცია და არც დიაქრონიული ახსნა.

/ი-/ ალომორფიანი ვნებითი ყველა ქართველურ ენაში დასტურდება. რადგანაც აქ დაცულია როგორც ფუნქციური, ისე ფონეტიკური შესატყვისობა (საერთო-ქართველურ /^hh/ სონანტს ყველა ქართველურ ენაში /ი/ შესატყვისიება)¹⁹, ამიტომ ე. წ. ინიანი ვნებითი საერთო-ქართველურ დონემდე აღის. ამავდროს, რადგანაც /ი-/ ალომორფიანი ვნებითი ყველა ქართველურ ენაში უგამონაყლისოდ ერთპირიანია, ამიტომ არა გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ის როდისმე ორპირიანი იყო. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ზანმეტი და ჰაემეტი ტექსტების ინიან ვნებითში დადასტურებული /ხ-/ და /ჰ-/ არ შეიძლება ირიბი ობი-

¹⁸ პარადიგმათა დამოწმებული წევრები ზოგჯერ ერთმანეთსაგან ვანსხვავდებიან რიცხვის ან მწკრივის მიხედვით (რადგანაც პარადიგმათა ყოველმხრივ ერთმანეთის შესაფერი წევრები ტექსტებში ყოველთვის არ დასტურდება), მაგრამ მესამე ობიექტური პირის გამოხატვის სურათი აქ უნაკლად აისახება. მსგავსი შემთხვევები ქვემოთაც იქნება.

¹⁹ ე. ვაშყრელიძე, ე. შაქავეარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაური ქართული ენებში, 1965, გვ. 64—72.

ექტის გამოხატვის ნაშთად მივიჩნით. და მაშინ ამ სეგმენტთათვის არ იძებნება შესაბამისი მორფოლოგიური ფუნქცია. ეს უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ინიანი ვნებითის პირველი და მესამე პირის ფორმებში /ხ-/ (>/პ-/), როგორც დამოუკიდებელი მორფოლოგიური ერთეული, ისტორიულად არ არსებობდა. მაგრამ მაშინ ასახსნელია ამ უფუნქციო სეგმენტის გაჩენის მიზეზი.

ასეთი მიზეზი ისევე S_1 მორფემის /^{*}ხტ-/ უნდა იყოს. რადგანაც S_1 /ხტ-/ -ს გამარტივების პროცესში ერთი მხრივ ვიღებდით /ვ-/ -ს (უირიბობიექტო ზმნებთან), ხოლო, მეორე მხრივ, /ხ-ტ-/ -ს (ირიბობიექტიან ზმნებთან), ადვილი შესაძლებელი იყო ამ რთული პროცესის განხორციელების დროს /ვ-/ -ს ნაცვლად /ხტ-/ არქაიზმის სახით შემოგვჩვენოდა ზოგ უირიბობიექტო (ან უობიექტო) ზმნასთან.

ვფიქრობთ, ხანმეტი (ასევე ჰემეტი) ტექსტების ინიან ვნებითში დადასტურებული „გაუგებარი“ /ხ-/ (>/პ-/) მიღებული უნდა იყოს S_1 /^{*}ხტ-/ -ს არქაიზმის სახით შემონახვის საფუძველზე. მაგრამ ამ ჰიპოთეზის მიღების შემთხვევაში ახსნას მოითხოვს ორი საკითხი: 1. რატომ შემოგვჩვენა S_1 /ხტ-/ უირიბობიექტო ზმნათაგან სისტემატურად მხოლოდ /ო-/ ალომორფიან ვნებითში? 2. რატომ გაჩნდა /ხ-/ მესამე სუბიექტური პირის ფორმაში?

ინიანი ვნებითის ფორმებში /ხტ-/ -ს სისტემატურად შემონახვა შეიძლება /ე-/ ალომორფიანი (ე. ი. ორპირიანი) ვნებითის ანალოგიით აიხსნას, სადაც პირველი სუბიექტური პირის ფორმაში /ხ-ტ-/ დარჩა S_1 /^{*}ხტ-/ -ს გამარტივების შემდეგაც როგორც C_2 და S_1 მორფემათა თანმიმდევრობა.

მოსალოდნელი იყო ინიანი ვნებითის პარადიგმა აგებულყო ერთ-ერთი იმ მოდელის მიხედვით, რომელიც ქართულში S_1 /^{*}ხტ-/ -ს გამარტივების შემდეგ ჩამოყალიბდა (იხ. ზემოთ). რადგანაც /ო-/ ალომორფიანი ვნებითის S_1 ფორმაში არქაიზმის სახით დარჩა /ხტ-/ , ბუნებრივი იყო მისი ხ- ელემენტი ისევე გაგებულყო, როგორც ირიბობიექტიან ზმნებში. ამიტომ უნდა მომხდარიყო პარადიგმის გათანაბრება პირველი სუბიექტური პირის ფორმის მიხედვით და ინიანი ვნებითის პარადიგმა II მოდელს დამთხვეოდა. ასე უნდა გაჩენილიყო /ხ-/ ინიანი ვნებითის მესამე სუბიექტური პირის ფორმაში. ამჟამად არ არის ცნობილი ისეთ ფორმათა წარმომავლობის ახსნის სხვა გზა, როგორცაა: ხ-იყო, ხ-იძლია, და-ხ-იწერა, ხ-იღვა, აღ-ხ-ივსო და სხვა.

ასევე შეიძლება აიხსნას /ხ-/ -ს გაჩენა ზოგ ორპირიან გარდამავალ ზმნაში. ე. ი. ისეთ ზმნებში, სადაც მხოლოდ პირდაპირი ობიექტია წარმოდგენილი.

ა. შანიძემ დამაჭერებლად აჩვენა, რომ ზოგი ზმნა, რომელიც ორპირიანია ძველ ქართულში და შეიცავს მხოლოდ პირდაპირ ობიექტს, სამპირიანი უნდა ყოფილიყო ისტორიულად. ამ მესამე პირის (ირიბი ობიექტის) ტრადიციით შემორჩენილ ნიშნად მიიჩნევა მკვლევარი ამგვარ ზმნებში დადასტურებულ მესამე ობიექტური პირის ნიშანი. ასეთია ის ორპირიანი მოქმედებითი გვარის ზმნები, რომელთაც კონვერსიული ვნებითი /ე-/ ალომორფით აქვთ ნაწარმოები: და-პ-ბადა — და-ე-ბადა, აღ-პ-მართა — აღ-ე-მართა, და-პ-ფლა — და-ე-ფლა და სხვა²⁰. იგივე შეიძლება ითქვას ხანმეტი ტექსტების ანალოგიურ

²⁰ ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში. ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, გვ. 170—180; ა. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი, გვ. 115.

ზმნებზე, სადაც O_3 /ხ-/ არის წარმოდგენილი უირაბობიექტო გარდამაქალა ზმნებში.

მაგრამ ხანმეტ ტექსტებში დასტურდება ისეთი ორპირიანი უირაბობიექტო ზმნებიც, რომელთა სამპირიანთაგან წარმომავლობის მტკიცების საფუძველად არ არსებობს, მაგ., ხ-ადიდებდეს (ქრესტ., 14,29), ხ-თქუა (ქრესტ., 45,7), მი-ხ-ი-ყვანის (პალ., 332.14) და სხვა. ამ ზმნათა კონვერსიული ვნებითი /ი-/ ალო-მორფიანია²¹.

ამგვარ ზმნებშიც O_3 /ხ-/ წარმომავლობით S_1 /*ხტ-/-სთან უნდა იყოს დაკავშირებული ისევე, როგორც ე. წ. ინიან ვნებითში.

ყოველივე ეს უფლებას გვაძლევს პირველი სუბიექტური პირის მორფემის წარმომადგენლად საერთო-ქართველურ ქრონოლოგიურ საფეხურზე მოვახდინოთ /*ხტ-/-ს რეკონსტრუქცია. მისი გამარტივება. ე. ი. ხ- ელემენტის ნულთან გათანაბრება, შემდგომ მოხდა ქართულსა და მეგრულ-ჭანურში, სვანურში კი /ხტ-/-ს გამარტივება მხოლოდ ზოგიერთ პოზიციაში განხორციელდა.

შემოკლებათა განმარტება:

ქრესტ. — ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გამომცემელი და ლექსიკონის შემდგენელი ი. იმნაიშვილი, 1953.

ლექც. — ხანმეტი ლექციონარი, ა. შანიძის გამოცემა, 1944.

მრ. — ხანმეტი მრავალთავი, ა. შანიძის გამოცემა, თსუ მოამბე, ტ. VII, 1927.

პალ. — ი. ჭავჭავაძის ენის ისტორიული ქართული პალეოგრაფია, 1947.

²¹ იხ. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გამომცემელი და ლექსიკონის შემდგენელი იმნაიშვილი, 1953, გვ. 458, 473; ძველქართულ-რუსული ლექსიკონი, შემდგენელი ს. სერებრიაკოვი, 1962, გვ. 58, 74, 99.

(წარმოადგინა საქართველოს ასრ მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტმა თ. გამყრელიძემ)

ზურაბ სარჯველაძე

ახალი მასალები მესამე ხოლმეობითის შესახებ

ა. შანიძემ ყურადღება მიაქცია XI—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში მის მიერ დადასტურებულ ზმნურ ფორმებს: განველნიან, ბრძოლა-ეცის, ებრძანის... და მისთ. ისინი ა. შანიძემ III ხოლმეობითად მიიჩნია. იგი წერს: „სხვათა შორის XI—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში გვხვდება ერთი იშვიათი მწკრივი, რომელიც აქამომდე შეუმჩნეველი იყო“¹. ა. შანიძე იმოწმებს 11 ზმნას ამ მწკრივის ფორმით.

X—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში ამ მწკრივის ხმარების შეიღლი შემთხვევა დადასტურა დ. გეწაძემ².

X—XI საუკუნეთა ძეგლებში გამოვლენილ იქნა რამდენიმე ახალი ფაქტი ამ მწკრივის ხმარებისა. თანაც ჩვენი მასალების მიხედვითაც ამ მწკრივის ფორმები წერილობით ძეგლებში X საუკუნიდან გვხვდება:

1) რამეთუ მრავალ-გზის ვიეთნიმე ჩნდია, ვითარცა კეთილნი და ფარულად ბევრნი ბოროტნი ექმნიან (Ath. — 17 (X ს.). ათ. ასკეტ. კრებ. 219r, 4—10 b).

2) რამეთუ მრავალთა ექმნიან პირველად საქმენი რამე და მათ მიერ მოვიდია მეორენი იგი კეთილნი (იქვე, 220v, 5—10a).

3) და იქმნა წმიდამან ევგენია სენაკი მეკარისა სენაკსა თანა, რამათა ამითცა ყოველთა ქუემო იქმნეს და ყოველსა საქმარსა მამათასა იურეოდა და ყოველთა ლოცვად ასწრაფებდა და იგი განუშორებელ იყო ლოცვასა ყოველსა ჟამსა, და თუ რამე აკლის ლოცვაჲ, ვითარცა დიდი ცოდვაჲ, ეგრე შეერაცხის წინაშე ღმრთისა (პარხლ. მრავალთ., X ს.) 339r, 18—21a).

4) იგი ვინმე წარჩინებულ არს მონაგებთა სიმდიდრითა და გარემოცვის იგი სიმრავლესა მლიქნელთასა, და არზანიგსა და პატივსა მეგობართა ჩემებელთასა, რომელნი-იგი მის მიერთა მათ საქმართავს ლიქნიდია მას (ექუს. დღ. (XI ს.) 51, 33—52, 2).

5) იცნის გზად რომელი-იგი წარველის (იქვე 91, 26—27).

6) ვინაჲცა საჰირო არს ჩუენდა მსგავსად მოვიწყეთა მათ ჰოგზაურთა, რომელთა-იგი რაჟამს თანა-წარუვალთაგან რამე და უშაიის, დაღაცათუ ფრიად გზად წარველის, კუალად მიგრე უკუმოიქციაან (იქვე, 93, 2—4).

7) ანუ თუ იქმნის საქმე, იგი, სახითა: რამთმე ეცნის, ანუ ასმიოდის რამე სხუასა აღვილსა მისთვის. ანუ ენანს და ვითარცა მანქანათა ეცნის (A—285 (X—XI ს.), კლემაქს 26v, 23—26).

¹ ა. შანიძე, მწკრივთა ჰომოლოგიისათვის, II, ერთი უცნობი მწკრივი ქართულში: თსუ სამეცნიერო სესია, I, 1946, მიხსენებათა კრებულა, 1947, გვ. 2.

² დ. გეწაძე, გარდამავალი ზმნების დრო-კილოთა [II წგულის ფორმები ძველ ქართულში, საღისერტაციო შრომა ვილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად (ბელნაწ.), 1952, გვ. 186—187.

8) მსგავს არს კაცსა, რომელსა ენების სიტყვით და იგავით ჩუენება სიტყობება თაფლისა მათდა, რომელთა ყოვლადვე არა ეხილის გემოდ თაფლია (იქვე, 164r, 26—164v, 2).

9) და მარადვე ესრეთ ვჰგონებდით, თუ შევსძინებთ ტვრთსა ცოდვთა ჩუენტასა და ჩუენ უცნაურად განგუებნიის იგი და ჩუენ ზედა მოსრულთა ღმრთისა მიერ მადლთა ვითარცა სასჯელისა ჩუენისაგან მრავლებად ვხედვიდით უღირსებისა ჩუენისათვის (იქვე, 165v, 21—27).

არამედ რაჟამს მოიღეს ბრძანებაჲ, მოთვარეჲ და ვარსკულაენი არაოდეს მათ უნებნ და გამოუბრწყინდიან, არამედ რაჟამს ებრძანის მათ, ღრუბელნი, არაოდეს მათ უნებნ და შეეკრბიან, არამედ რაჟამს წუევით ებრძანის მათ (Sin. — 11 (XI ს.), 69v, 6—11).

ოთხთავის ერთი ადგილი (მათე 25, 26) პარიზის ლექციონარში ასეა გადმოცემული:

მოვიმკი, სადა არა დამეთესის და შევიკრიბი, სადა არა განმებნიის (168v, 5b). შტრ.: მოვიმკი, სადა არა დავსთესი, და შევიკრიბი, სადა არა განმბნევიენ (მ. 26, 26C)/განმბნევიედ (DE).

ეს სჯელსა მუნ, სადა-იგი თუთ არა ეშრომის, არცა რაჲ ექადაგის (Ier. 9 (XI ს.), თარგმ. კათ. ეპისტ. 163, 9—11b).

და ვინათგან იგივე დღე სხუათა კეთილად წარველის (იქვე, 276. 8—10a).

ხოლო უძღურისა მისგან, რომელსა არა ეენის მისდა, პირი გარემიიქციის (A—1 (1031 წ.), გლახკთმოყუარებ. 647, 23—24).

ხოლო გარემოეცენიან ივინი სიმრავლესა ერისასა (იქვე, 650, 18—19).

რომელი-იგი წყალსა აღმოასწამს. არს კაცი, რომელსა ექმნის კნაი საქმე (A—1105 (XI ს.), მამათა ცხოვრ. 392r, 11—13b).

ელსა არაჲაჲ ეშრომის, არამედ უშრომელად მიიღის პატივი იგი (A—1 (1031 წ.), ცხოვრ. და შესხმ. ბასილისი 296, 22—23).

და მრავალ-გზის სიმადლისა ღირსი ქუემდაბლად მდგომარე არს, რომელსა ფრად ეწუართნიან სიტყუანი იგი საღმრთონი (იქვე, 297, 5—7).

რამეთუ პავლეცა მოციქული მიუთხრობს სიტყუასა მოციქულთა, ვითარ ექადაგის სასრებაჲ (A—1 (1031 წ.) ონ ებისკოპოსთა წამართ (554, 11—12).

ვითარცა იითოეულსა ებოის, ესრეთ დადგებოდა და ძოვდა (იქვე, 556, 1—3).

მოიმიქცი, არა-იგი — არა ეთესის (სეტყუსათვის 626, 8).

XI საუკუნის თვის „თუნენ“ (Ier.—98) ახლავს გ. მთაწმიდლის ანდერძი, სადა წამია:

ესე საცნაურე წმიდანი მამანო, რომელ ყოველი სასოებაჲ ჩემი. შემდგომად ღმრთისა, ყალბისა ღმრთისმშობლისა მიმართ იყო და ჩემსა თარგმნილსა პარაკლიტონსა შინა ასლოს ასორმევილი ვალობაჲ და მიწერია წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲ, ორითა და სამითა სახითა აღამიწერია, რამეთუ მათ ღმერთშემოსილთა გამომოქუმელთა იგივე დაეწერა ა უცხოჲ შეექმნისა“.

ხოლო ჩუენ რაჟამს-იგი ერთი რაჲმე მცნებათაჲანი გუეგონის თუ აღგვსრულებია, არა ვიტყვ, თუ აღგუესრულის (A—1:0, ითიკა (1047 წ.), 84v, 14—16).

³ ანდერძი გამოქვეყნებულია ლ. ქლაშაიას მიერ: „მეხეცსა“ და „მეხელის“ შესახებ, საქართველოს საზ. მეცნ. განვ. მოამბე, 1962, № 3, გვ. 159—160.

და მოგაგონებდიან ხატთა მათ, რომელი-იგი გენახნაინ ოდესცა ანუ რომელი-იგი თვთ მათვე ეჩუენის შენდა ძილსა შინა (სეტყვსათუს 103r, 21—23).

რამეთუ ხედვიდიან, რად-იგი არაოდეს ეხილვის (A—162 (XI ს.), სარწმ. დაძინებ. 91r, 2—3a).

და აღმოიკითხიან მას შინა წერილი იგი, ვისდაცა მიეწერის (S—382, 148v).

ისე როგორც ა. შანიძის მიერ ნაპოვნ მაგალითებში, ეს მწკრივი მხოლოდ მოქმედებით გვარის ზმნებთან გვხვდება⁴. ჭერჭერობით არაა მიგნებული საშუალო და ვნებითი გვარის ზმნათა ამ მწკრივის ფორმები.

ა. შანიძე 1946 წელს წერდა: „დასასრულ, უაღვილო არ იქნება ვიკითხოთ: უძველესი დროიდან მომდინარეობს III ხოლმეობითის ფორმები, თუ ისინი შემდეგ განვითარებულია უწყვეტლის ხოლმეობითის მსგავსად? რომ სწორი პასუხი გავცეს ამ კითხვას, საჭიროა, ყველა მოღწეული შეგლი-იყოს შესწავლილი მწკრივთა ხმარების თვალსაზრისით. თუ სახარების ენაში არ გვხვდება აღნიშნული მწკრივი, ეს კიდევ არაფერს ნიშნავს, რადგანაც ძველი ნათარგმნია და ამის გამო იქ საზოგადოდ III სერიის ფორმები იშვიათია, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ძველ ქართულში მრავალგზისობის კატეგორია მკაფიოდ არის გამოხატული როგორც I სერიაში, ისე II-ში. არავითარი საბუთი არა გვაქვს. დავეჭვდეთ იმაში, რომ ეს კატეგორია III სერიის მწკრივითაც შეიძლება ყოფილიყო გადმოცემული. ცოცხალ მეტყველებაში ალბათ ის ძველადაც მოიპოვებოდა“⁵.

ზემოთ ჩვენ მიერ მოტანილი მასალა მოპოვებულია უმთავრესად ნათარგმნ ძეგლებში. ვფიქრობთ, რომ თარგმნის პროცესს ხელი არ უნდა შეეშალა (და აკი არც შეუშალა!) ამ ფორმათა გამოვლენისათვის. სავარაუდებელია, ეს მწკრივი ქართული ენის გარკვეული დიალექტის (ან დიალექტების) კუთვნილება იყო⁶. რაც შეეხება ქართულის სხვა დიალექტებს, მათ ეს მწკრივი არ (ანუ უკვე აღარ) გვაჩნდათ. სხვანაირად ძნელი ასახსნელი იქნებოდა ის გარემოება, რომ იგი არ იჩენს თავს V—X საუკუნეთა ძეგლებში (ათონის ასკეტიკურ კრებულს, შატბერდის კრებულსა და პარხლის მრავალთავს გარდა, რომლებიც X საუკუნეს განეკუთვნება). უფრო ძნელი წარმოსადგენია, რომ ეს მწკრივი მწიგნობრული წარმოშობისა იყო (ე. ი. იყო წიგნის ენაში და არ იყო ცოცხალ მეტყველებაში⁷).

სალიტერატურო ენამ არ მიიღო ეს მწკრივი. იგი თანდათან გამოვიდა ხმარებიდან.

4 ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 11.

5 ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 10—11.

6 საინტერესოა, რომ ხევსურულშიც არსებობს ეს მწკრივი, მაგრამ „იშვიათი ხმარებისა ისევე, როგორც ძველ ქართულში“: ალ. კინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, 1960, გვ. 145. ხევსურულის მესამე ხოლმეობითი არქაული მოვლენა ჩანს. ამ დიალექტს — დაუვლი აქვს (ზოგჯერ საკმაო ცვლილებებითაც) ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელ ხოლმეობით-თა ძირითადი მწკრივები.

7 უადრესი მნიშვნელობა აქვს იმას, რომ ერთი ფორმა ამ მწკრივისა „უფეხისტყასანშიც“ დასტურდება: გაეწითლის (842,3). ამ ფაქტზე უარაღდება დ. გუჟაძემ გაამახვილა (დასახ. ნაშრ., გვ. 187).

ბაჰარ გიზინიშვილი

ქართულური მტიმლოღოგებ

.1. ქართ. მწუის-ი „ასაკოვანი“, „მოზრდილი“

ღველ ქართულში დადასტურებულია სახელური ფუღე მწუს-. საბა ორბე-ლიანის ლექსიკონში ეს ფუღე მწვისე-ს სახითაა წარმოდგენილი და განმარტე-ბულია, როგორღ „კაცი სრული ტანითა“. არღ ფორმა სიტყვისა და არღ გან-მარტება ზუსტი არ არის. ძველებში ეს სიტყვა თანხმოვანფუღიანია (მწუს-ი) და ნიშნავს არა მხოლოდ ტანით სრულს, არამედ უპირატესად ასაკოვანს, მოზრდილს, მომწიფებულს. მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს:

და ლათუ მწუსთა გონებანი რომელთანიმე დაბრმეს, არამედ ჩჩვლთა უმან-კოთანი ქმნულთა მისთანს სულნი განათლდეს... (სინ. მრ. 135, 4—6).

რახსათვს ყრმათაგან ვერ-მე კმა-იყენესა მწუისნი? (სინ. მრ. 136. 13).

ნასახელარ ზმნებშიღ მწუს- ფუღე გვაქვს:

პრქუა იულა თამარს სძალსა თვსსა: დაღედ ქურივად სახლსა შინა მამისა შენისასა, ვიდრემდე განმწუსნეს სელომ, ძმ ჩემი... (დაბ. 38,11 (ოშკ.)).

... განმწუსნა სელომ, ძმ მისი და მან არა მისცა მას იგა ცოლად. (დაბ. 38.14 (ოშკ.)).

მწუს-თა, მწუს-ნი ფორმები გამორიცხავენ ამოსავალი ფუღის მწვისე-ს სა-ხით არსებობას. მაშინ უნდა გვეწონოდა *მწუსე-თა, *მწუსე-ნი და არა ზემოთ მოტანილი ფორმები. ხსენებული სიტყვის მნიშვნელობაც კარგად ჩანს სათა-ნადო კონტექსტებიდან. იულა ეუბნება თამარს: დაღექ მამაშენის სახლში ქერი-ვად სანამ მომწიფდებოდეს (მოიზრდებოდეს) ჩემი მომღვენო ვაჟი სელომიო. ასე რომ, მწუსი ნიშნავს „მომწიფებულს“, „ასაკოვანს“, „მოზრდილს“.

ამ ქართული ფუღის შესატყვისი მეგრულ-ქანურში. ვფიქრობთ, დაცული უნდა იყოს ნასახელარ ზმნებში: მეგრ. ჳიშ-აფ-ა „დაწევა“, „მიღწევა“, „მოწე-ვა“, „მომწიფება“, ქან. შე-ბ-ჳიშ-ამ „ვეწევი“, „ვალწევი“. მეგრული მიმღებო-ბური ფორმა მო-ჳიშაფ-ირ-ი „მოსწრებელი“, „მომწიფებელი“ ამოსავლად გუ-ლისხმობს ჳიშ-აფ- ზმნურ ფუღეს, რომელშიაც -აფ თემის ნიშანია ჳიშ- კი — ძირი. მეგრული ჳიშაფ-ა-ს მიხედვით, ქართულში საეარაუღებელია მასდარი *წუის-ებ-ა, ხოლო მეგრული მო-ჳიშ-აფ-ირი ქართულში აღგვადგენინებს მიმ-ღებობას *მო-წუს-ებ-ულ-ი. ეს ფორმები ძველ ქართულში არაა ფიქსირებული, მაგრამ წუის- ძირი შემოგვენახა მ-წუის- ფუღეში¹ და მისგან ნაწარმოებ ზმნურ ფორმებში: გან-მწუს-ნი-ა, გან-მწუს-ნი-ე-ს.

ერთგვარ დაბრკოლებას ქართულ მწუის- ფუღის ზანურ ჳიშ-თან დაკავში-რებისათვის ქმნის ვ-ს უქონლობა ზანურ ფუღეში. მოსალოდნელი იყო მწუის-

¹ მ- აქ პრეფიქსული ელემენტი ჩანს.

ის შესატყვისად ზანურში გვეხვება. თავიკიდური მ-ს დაკარგვა ანლაუტში თანხმოვნის წინ თითქმის უგამონაკლისო კანონია მეგრულისათვის (სხუ-ლი — *მსხული, შდრ. ქართ. მსხალი; ხუჯი — *მხუჯი, შდრ. ქართ. მქარი, სვან. მექარ; ჭკალუ — *მჭკალუ, შდრ. ქართ. მჭედელი, სვან. მჭეილ და სხვა), მაგრამ ჭ-ს მომდევნო ვ-ს დაკარგვის მიზეზი დასადგენია. მართალია, გვაქვს თანხმოვნის მომდევნო ვ-ს დაკარგვის შემთხვევები მეგრულში და არცთუ იშვიათად: ხჭირი — *სქვირი (შდრ. ქართ. შვილი), თირი „თოვლი“ — *თვირი (შდრ. ჰან. მთვირი || თვირი || მთური²), ზირუა „ღალის აღება“ — *ზვირუა (შდრ. ძვ. ქართ. ზუერი „ხარკი“, „ბაეი“), ფატი — *ფატი (შდრ. ქართ. ფიტვი), ჭიშთი „ძველი თოვლი“ — *ჭვიშთი — *ჭვეშთირი და სხვა. მაგრამ თანხმოვნის მომდევნო ვ-ს დაკარგვა მკაცრად გატარებული რეგულარობით არ ხასიათდება: გვაქვს ვ-ს შენახვის შემთხვევებიც. მიუხედავად ამისა, დასაშვებად მიგვაჩნია ზანურ ფორმებში ვ-ს აღდგენა. მისი გაუჩინარების მიზეზი მეგრულში, კერძოდ, შეიძლება ყოფილიყო თავიკიდური მ, რომელიც მოგვიანებით თითონაც გაუჩინარდა თანხმოვნის წინა პოზიციაში სიტყვის თავში. ე. ი. თანმიმდევრობა ცვლილებებისა ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: *მჭვიში — *მჭვიში — *ჭვიში. ჭერ მომხდარა ვ-ს დისიმილაციური დაკარგვა, ხოლო შემდეგ შეიზღუდა მ-ს დისტრობუცია მეგრულში და /#—c/ პოზიციაში ის დაუშვებელი გახდა³. ეგვე უნდა ითქვას ჰანურზეც. თუ დღეს ჰანურში გვაქვს მცვ მიმდევრობა ანლაუტში, ეს გვიანდელი მოვლენაა და გამოწვეულია მ-ს განვითარებით სიტყვის თავში (ს ა დ ა ც ი ს ა დ რ ე თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ი ს წ ი ნ და უ შ ვ ე ბ ე ლ ი ი ყ ო). ასეა მიღებული კერძოდ მთვირი, რომლის მთვ კომპლექსი გვიანდელია, როცა თანხმოვნების განაწილების აღრინდელი (მეგრულისებური) წესი აღარ იყო ძალაში. ამრიგად, ქართული მჭუისი-ს შესატყვისად ზანურში უნდა გვეხონოდა *მჭვიში || *მჭვიში, რომლისგანაც მივიღებ *ჭვიში. ამ უკანასკნელისაგან არის ნაწარმოები ნასახელარი ზმნები: მეგრ. ჭიშ-აფ-ა და ჰან. მე-ჭიშ-უ. თავის მხრივ, ნასახელარი ზმნური ფუძიდან მეგრულში ნაწარმოებია მიმღეობა შო-ჭიშ-აფ-ირ-ი. ზანური ჭიშ ფუძის შემდგომი დანაწევრებისათვის საფუძველი აღარ გვაქვს: ჭ-ს სახით წარმოდგენილ ზმნურ ძირს მხოლოდ „მიწვდომის“, „გაწვდომის“ მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ადრე მეგრულსა და ჰანურში, ჭიშ ძირს კი — „მომწიფებისა“. ამრიგად, ქართულ-ზანური ერთიანობის საფხურზე ხსენებული ფუძე *მ-წყუის-ის სახით წარმოგვიდგება.

2. სვან. ჟაჭურ || ჟაჭურა „არყის ხე“

ხეების სახელებისათვის სვანურში დამახასიათებელია -რა დაბოლოება: იცხ „მსხალი“ — იცხ-რა „მსხლის ხე“, უხგუტ „ვაშლი“ — უხგუტ-რა „ვაშლის ხე“, გუიჭ „წაბლი“ — გუიჭ-რა „წაბლის ხე“, გაკ „კაკლი“ — გაკ-რა „კაკლის ხე“, ცაცხუტ-რა „ცაცხვის ხე“ და სხვ.⁴

² არნ. ჩიქობავა ვარაუდობს, რომ ჰანურისათვის ამოსაქალა თვირი ფორმა, რომლისგანაც თავიკიდური მ-ს განვითარებით მიღებულია მთვირი, ხოლო მეგრულში საფიქრებელია, რომ ვი—ი და *თვირი-ხაგან თირი მივიღებ (არნ. ჩიქობავა, კნურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1938, გვ. 189).

³ თანხმოვანთა განაწილების შესახებ მეგრულში იხ.: თ. გამყრელიძე, ტ. გუდავა. თანხმოვანთაგან განაწილების შესახებ მეგრულში: საქართველოს მეცნ. აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XVI სამეცნიერო სესია, თეზისები, თბილისი, 1970.

⁴ Н. Я. Марр, Яфетические названия деревьев и растений (Pluralia tantum), II: Известия императорской академии наук. IV серия, Петроград, 1915, № 9, гв. 836—837.

წიფ-რა „წიფელი“, თეკ-რა „ხის სახელი“ ტიპის ფორმებისათვის ნ. მარა ამოსავლად ვარაუდობს *წიფერ, *თეკერ ფორმებს ლე-წიფერ („წაბლის ტყე“), ლე-თეკერ დერევატებზე დამყარებით⁵. თუ ეს ვარაუდი სწორია, ქართ. წიფელი: სვან. *წიფერ ფორმების შედარება დასაშვებს ხდის ქართული -ელ-ის შესატყვისად სვანურში -ერ მიმდევრობის არსებობას და ბოლოკიდური სეგმენტები. ამდენად, ფუძის კუთვნილებად შეიძლება მივიჩნიოთ.

მ. ქალღანი ბალსქვემოურ ფაქტურა და ბალსზემოურ ფაქტურა ფორმებს („არყის ხე“) მიიჩნევს *ფაქტურა ფორმისაგან მომდინარედ, რომელიც მცირეოდენი სხვაობით დაცულია კიდევაც ლაშხურ დიალექტში (ფაქტურ-ის სახით)⁶. სვანური ფაქტურ-ის შესატყვისად ქართულში გვეგულება ძაქტელი⁷ (ქართ. ძ : სვან. ფ, ქართ. ა : სვან. ა, ქართ. ქ : სვან. ქ, ქართ. უ : სვან. უ, ქართ. ელ : სვან. ერ). მართალია, სემანტიკური დაშორება ქართულ ძაქუელ-სა და სვანურ ფაქტურ-ს შორის საგრძნობია, მაგრამ მცენარეთა აღმნიშვნელ სახელებში დადასტურებულია კიდევ უფრო შორს წასული სემანტიკური გადაწყვეის შემთხვევები. ამის მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ ეტიმოლოგიური დაკავშირება ქართული წაბლი და მეგრ.-ჰან. ჭუბური სიტყვებისა სვანურ ჭებ-რა-სთან, რომელსაც „ბალის“ მნიშვნელობა აქვს. სვანური ფუძის დაკავშირება დანარჩენ ქართველურ ფუძეებთან ეკუთვნის ნ. მარს⁸ და გაზიარებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში⁹. ასევე, ერთი შეხედვით, უცნაურია ისეთი მნიშვნელობის მქონე ძირების კავშირი ინდოევროპულ ენებში, როგორიცაა „მუხა“, „წიფელი“, „თელა“ შდრ. ბერძნ. *μύκη* || *φύκη* „მუხა“ : ლათ. *fagus* „წიფელი“ : ქურთ. *bûz* „თელა“. ან ისეთ მნიშვნელობათა მქონე ძირების კავშირი, როგორიცაა „ანწლი“ და „იასამანი“ (შდრ. რუს. *боя*, *бузина* „ანწლი“ და ზემოლუქციური *bónz* „იასამანი“¹⁰. თვით ძახველ-ს ბულგარულში აქვს მერე მნიშვნელობაც „ბროწეული“-სა¹¹. ზემოთქმულის შემდეგ სრულიად არ მოგვეჩვენება უცნაურად არყისა და ძახველის სემანტიკური კავშირი. არყის მნიშვნელობა კავშირშია „თეთრი“-ს მნიშვნელობასთან ინდოევროპულ ენებში (შდრ. შესატყვისობა ძვ. ისლ. *björk* „არყი“ : გუთ. *baírhts* „ნათელი“, „მოელვარე“ : ალბ. *bardh* „თეთრი“¹²). არყი თეთრქერქიანი ხეა, ძახველიც სითეთრით ხასიათდება. შეიძლება „სითეთრე“ იყოს დამაკავშირებელი რგოლი ამ ორი მცენარის მნიშვნელობისა. ფონეტიკური მხარე შესატყვისობისა ზედმიწევნით ზუსტია.

⁵ იქვე, გვ. 835.

⁶ მ. ქალღანი ი, სვანური ენის ფონეტიკა, I, უმლაუტის სისტემა სვანურში, თბილისი, 1969, გვ. 30, 136.

⁷ სულხან-საბ, ორბელიანთან ეს სიტყვა ძაქველი ფორმითაა წარმოდგენილი (იხ. მისი: ქართული ლექსიკონი, ტფილისი, 1928, გვ. 424).

⁸ დასახ. შრ., გვ. 825.

⁹ იხ. Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964., გვ. 247; გ. შაქუვაძე იანი, სავრო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბილისი, 1965, გვ. 33; თ. გამყრელიძე, ლუზურიატიზაცია სვანურში, „გადაწყობის წესები“ ლიპრონოლ ფონოლოგიაში, თბილისი, 1968, გვ. 13.

¹⁰ М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. I, Москва, 1964,

გვ. 233.

¹¹ იქვე, ტ. II, გვ. 168.

¹² იქვე, ტ. I, გვ. 154.

3. ქართ. ნიკელი

სიტყვა ნიკელი გვხვდება „იგავნი სოლომონისნი“-ს ოშკურ ნუსხაში „ლორის დინგის“, „დრუნჩის“ მნიშვნელობით: ვითარცა საყური ნიკელსა ღორისასა, ეგრეცა დედაკაცსა სახებოროცსა სიყეთჳ (იგ. სოლ. 11,2 (ოშკი)).

საბა ორბელიანის ლექსიკონში იგი ნიკველი-ს სახითაა მოცემული. პირველი შთაბეჭდილება ისეთია, თითქოს ნიკელი უცხო წარმომავლობის სიტყვა იყოს. ამ შთაბეჭდილებას კიდევ უფრო აძლიერებს ომონიშია ლითონის აღმნიშვნელ ნიკელ-თან, რომელიც სკანდინავური მითოლოგიის პერსონაჟის სახელია და შემდგომ შერქმეული ლითონისათვის. მიუხედავად ასეთი დამთხვევისა, ერთს მეორესთან არაფერი აქვს საერთო. ნიკელი „დრუნჩი“ ძირეული ქართული სიტყვა ჩანს. ამგვარი კვალიფიკაცია ემყარება დაკავშირებას მეგრულ ნიკუ || ნუკუ და ჰანურ ნუნკუ სიტყვებთან. მეგრულ ნიკუ-ს „ნიკაპის“ მნიშვნელობა აქვს, ჰანურ ნუნკუ-ს კი, ამას გარდა, აქვს მთლიანად „სახის“ მნიშვნელობაც. სამეცნიერო ლიტერატურაში ზანური ნიკუ || ნუკუ || ნუნკუ-ს შესატყვისად განიხილება ქართული ნიკაპი¹³ და სვანური კაპაპა¹⁴ ან ნიკა¹⁵. ზანურში ქართული ბოლოკიდური -აპ მიმდევრობის ადგილას უ-ს გამოვლენა ახსნილია -*აპ-ისაგან ამოსვლით (რომელიც ქართ. -აპ-ის შესატყვისი უნდა ყოფილიყო), ო-ს ასიმილაციით პ-ს მეზობლობაში (*ნიკაპ—*ნიკუპ) და შემდეგ ბოლოკიდური პ-ს დაკარგვით¹⁶. ამასთანავე ნი- მიჩნეულია პრეფიქსულ ელემენტად. მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი ერთსულოვნებაა ზანური ნიკუ || ნუკუ-ს ამგვარად ახსნის საკითხში, ჩვენ მას ვერ გავიზიარებთ. ქართ. ნიკაპი შეიძლება დაუკავშირდეს სვანურ კაპაპა-ს, თუნდაც ნიკაპ / ნუკაპ-ს, მაგრამ ზანურ ფორმასთან მისი დაკავშირება საეჭვოდ მიგვაჩნია. რას უნდა გამოვწვია პ-ს დაკარგვა ზანურში? ბოლოკიდური პ სხვა შემთხვევაში არ იკარგვის. ასეა, მაგალითად, ნასესხებ სიტყვებში მეგრულში (როკელი, ტყუპი). შღრ. აგრეთვე ჰან. ლღეპი „ქარცილი“, „ხავისი“, კაპი (თურქ.). „ქურქელი“ და სხვა.

ზანური ნიკუ-ს ბოლოკიდურ უ-ს ახსნა მარტივდება, თუ ქართულ ნიკელ-ს მოვიშველებთ. როგორც ცნობილია, ქართულ ბოლოკიდურ -ელ მიმდევრობას ზანურში რეგულარულად შეეფარდება -უ ხმოვანი:

ქართ. -ელ	ზან. -უ
ბელელ-	ბალუ
თელ-	თუ (მეგრ.) „გოქი“
წელ-	ქუ (ჰან.) „ნაწლაფი“
ცმელ-	ციმუ (მეგრ.) „ქონი“ და მრავალ სხვა.

¹³ ან ნ. ჩიქობავა. ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებათი ლექსიკონი..., გვ. 49—50.

¹⁴ K. H. Schmidt. Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache. Wiesbaden, 1962, გვ. 126; თ. გამყრელიძე, გ. მაქავეარიანი, სონანტა სისტემა და აბჯატი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965, გვ. 323; გ. მაქავეარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბილისი, 1965, გვ. 18.

¹⁵ Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964, გვ. 148.

¹⁶ K. H. Schmidt, დასხ. შრ. გვ. 138; თ. გამყრელიძე, გ. მაქავეარიანი, სონანტა სისტემა..., გვ. 323; გ. მაქავეარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 18; Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, გვ. 1:8.

ქართველოლოგიის უკანასკნელი წლების ერთ-ერთ მიღწევად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ ეს შეფარდება (და რიგი სხვა), რომლებშიც მორფოლოგიურად ეკვივალენტურ, მაგრამ მასალობრივ განსხვავებულ სუფიქსებს ვხედავდით, კვალიფიცირებულია როგორც ფონეტიკური შესატყვისობა.

ამრიგად ნიკელ: ნიკუ შეფარდება არ ქმნის საჭიროებას დამატებითი პროცესების დაშვებისას (მოსავლელია სემანტიკური მხარე), უნდა ეივარაუდოთ, რომ ამოსავალი მნიშვნელობა იყო „ცხვირ-პირი“, რაც ნაწილობრივ შემონახულია ქართული „დრუნჩი“-სა და ქანურში დაცულ „სახის“ მნიშვნელობებში. მეგრულისათვის და ქართულისათვის სავარაუდებელია მნიშვნელობის დავიწროება.

რაც შეეხება ქართულ ნიკაპ- და სვანურ კაპრამ, ნიკა ფუძეებს, მათი დაკავშირება ზანურთან, ვფიქრობთ, არ მოხერხდება. ამ ფუძეებში გამოიყოფა პრეფიქსული ნი- მორფემა და კაპ ძირი. ეს უკანასკნელი, როგორც ფიქრობენ, ექსპრესიული ხასიათისაა (შდრ. კაპ-უნ-ი), რასაც ვერ ვიტყვით ნი-კელ-სა და ნიკუ-ზე. ამრიგად, ცალ მხარეს დადგება ქართ. ნიკელი და ზან. ნიკუ || ნუკუ || ნუნკუ, მეორე მხარეს კი — ქართ. ნი-კაპ-ი, კაპ-უნ-ი და სვან. კაპ-რამ, ნი-კა-ა.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტმა თ. გამყრელიძემ)

აკაკი შანიძე

ნ ა პ რ ე ფ ი ძ ს ი ს მ ი ნ ი შ ე ნ ე ლ ო ბ ი ს ა თ ვ ი ს ა მ ე მ ბ რ ა ლ ო ს გ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ს ა ხ ე ლ ე ბ შ ი

ს. კაკაბაძემ ერთს თავის ნაშრომში აღნიშნა, რომ პაატა წულუკიძეს, რომელიც იმერეთიდან გაიქცა და სანეგრელოს გადავიდა, ოდიშში მისცეს მამული და ამისი ნაშთია სოფელი ნაწულიყო (ე. ი. წულუკიძის ნაქონი) ზუგდიდთან. 1926 წ. ამ სოფელში 79 კომლი მცხოვრები იყო („ისტორიულ პირთა სურათები ქვარის მონასტრის კედლის მხატვრობიდან“: საბჭოთა ხელოვნება, 1958, № 8). როგორც აღნიშნავს პროფ. ა. ცაგარელი, ეს პაატა წულუკიძე იერუსალიმის ქართველთა მონასტერში იყო დახატული¹ (ამჟამად ეს ნახატი აღარ არის). ცხადია, მას ღიდი შესაწირავი გაუგზავნია ქვარის მონასტრისთვის ლევან II დადიანთან ერთად, რომელმაც ეს მონასტერი განაახლებინა ნიკიფორე ჩოლოყაშვილს 1643 წ.

ნაწულიყო, ს. კაკაბაძის თარგმანის მიხედვით, „წულუკიძის ნაქონს“ ნიშნავს. ასეთი გაგება უთუოდ ქართული ნა პრეფიქსის მნიშვნელობით არის გამოწვეული და შემთხვევითიც არ არის. სხვათა შორის, ა. ჩიქობავაც ამგვარად თარგმნიდა ნა პრეფიქსით ნაწარმოებ სოფლის სახელებს, რომლებიც სამეგრელოშია: „ნაფიჩხოუ — სადაც ფიჩხაიები მოსახლეობდნენ“, „ნაწულიყო — სადაც წულიკიები მოსახლეობდნენ“, „ნაგვაჯოუ — სადაც გვაჯაეები მოსახლეობდნენ“, „ნაღფსოუ — სადაც ღფსაიები მოსახლეობდნენ“ („სახელის ფუძის უძველესი აგებულება“, გვ. 196), თუმცა იქვე დასძენს: „შეუძლებელი არაა ამგვარი წარმოების სოფლის სახელები ისტორიულად იმაზე კი არ მიუთითებდეს, სადაც ამა თუ იმ გვარს წინათ უცხოვრია, არამედ — სადაც ეს გვარი ცხოვრობს. ე. ი. ნა=სა; ნაგვაჯოუ=საგვაჯოუ (იხ. საგვაჯო — აბაშის სასოფლო საბჭოში“. იქვე). „შეუძლებელი არაა“, ეს გაუბედავად არის ნათქვამი. უნდა ითქვას გაბედულად: ნა პრეფიქსი ამ შემთხვევაში სწორეთ ქართ. სა-ს ბადალია. ეს ნა წარმოშობით სევანურია და თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო არა ნა, არამედ ლე, რომელიც, როგორც ი. ყიფშიძეც აღნიშნავდა და იმოწმებდა ნ. მარს (ი. ყიფშიძე, მეგრ. გრამ., გვ. 272), დანიშნულების პრეფიქსია (უღრის ქართულ სა-ს) და რომელიც დღესაც შემორჩენილია სამეგრელოს რამდენიმე სოფლის სახელში, როგორცაა: ლებაჩილე — საბაჩილაო, ლეძაძაშე — საძაძამიო, ლეხაინდრეე — სახაინდრაო, ლედგებოე — სადგებო (სადგებუაძეო) და სხვ. ამგვარი წარმოებისა აგრეთვე ლეპარტიე, რომელიც სალიპარტიოდ ანუ სალიპარტიანოდ ითარგმნება (ი. ყიფშიძე, მეგრ. გრამ., გვ. 272), მაგრამ იგი

¹ А. Цагарели, Памятники грузинской старины в Святой земле на Синае: Православный Палестинский сборник, т. IV, вып. I, СПб, 1888, гв. 106.

შემცირებულია ერთი მარცვლით: თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო **ლეღი-პარტიე**².

რომ ნათელი იყოს სევანური **ლე** პრეფიქსის **ნა**-დ გადაკეთება, უნდა მოვიგონოთ, რომ კოლხურში ერთმანეთს ენაცვლება **ნ** და **ლ**: **ნამუსი** — **ლამოსი** (ყიფშიძე, გვ. 286), **ნაკვაჩხირი** — **ლაკვაჩხირი** „მუგუზალი“ (იქვე, გვ. 255), **ქ. ნედლი** — **მ. ლადირი** (**ლადერი**). ასეთი მონაცვლეობა უნდა გვექონდეს აქაც: **ლე**-ს უნდა მოეცა **ნე**, რომელმაც ქართ. **ნა**-ს გავლენით ხმოვანი იცვალა და მივიღეთ **ნა**: **ნაწულიყო** (ს. კაკაბაძის **ნაწულიყო**), **ნაგვაზო**, **ნაღეფსო** და სხვ. მაშასადამე, ამ ტიპის სახელში **ნა**-ს იგივე მნიშვნელობა აქვს, როგორც ქართ **სა**-ს (**სა**-ჯაეახო, **სა**-ჭილაო, **სა**-ლომინაო, **სა**-ორბელო, **სა**-ბარათიანო და სხვ.). მართლაც, თუ ამ სახელებს ისე გავიგებდით, როგორც მათ თარგმნიან ა. ჩიქობავა და ს. კაკაბაძე, მაშინ ეს სახელები იმავე ტიპისა იქნებოდა, როგორცია: **ნასომხარი**, **ნასაკირალი**, **ნაქულბაქევი** და სხვ., მაგრამ ამ შემთხვევაში არა თუ „მოსალოდნელი არ იქნებოდა“, არამედ პირდაპირ გაუგებარი იქნებოდა, როგორ მოხდა, რომ „ქველი მოსახლეობის გვარი დაეტოვებინა მერე დასახლებულს“ (ა. ჩიქობავა, იქვე).

მაშასადამე, **ნაწულიყო** (ს. კაკაბაძის **ნაწულიყო**) ნიშნავს არა წულუკიდის ნაქონს. არამედ საწულიკიძეს.

5. III. 1962

როგორც ნიკო კილანავამ გადმომცა, გალის რაიონის სოფ. ფიჩორის ერთ უბანს **ნაჭკადუ** ჰქვამია. ამ უბნის სახელიც იმავე ტიპისა ჩანს, რაც ზემოთ არის ჩამოთვლილი. მაშასადამე, მისი თარგმანი იქნება **საჭკადუო**. იმავე ნ. კილანავას ცნობით, **ჭკადუები** ამჟამად იქ არ ცხოვრობენ.

26. XI. 1972

² ი. ყიფშიძის ცნობით, სალიპარტიანო 20-ოდე სოფელია სამეგრელოს ჩრდილო-აღმ. კუთხეში, ტეხურის ორსავე ნაპირას.

თინა ზიორბოზიანი

გვარის კატეგორიისათვის ძველ გერმანულში

გვარი გრამატიკული კატეგორიაა. მიუხედავად იმისა, რომ გვარის კატეგორიის გრამატიკული დახასიათება მრავალ მკვლევარს მოუცია, ზმნის გვარის განმარტება მინც რთული და ძნელი საკითხია. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია გვარის კატეგორიის პრობლემატურობა. იგი მიაჩნიათ ზმნის კატეგორიათა სისტემაში საბოლოოდ დაუზუსტებელ და სადისკუსიო პრობლემად¹.

გვარს განმარტავენ როგორც მოქმედების დამოკიდებულებას სუბიექტისა და ობიექტის მიმართ. ზმნის გვარის კატეგორია გამოხატავს მოქმედების მიმართებას სუბიექტისა და ობიექტისადმი და ამით ასახავს ურთიერთდამოკიდებულებას სუბიექტსა და ობიექტს შორის².

გვარი არის ზმნის ფორმა, რომელიც გვიჩვენებს, თუ როგორია ურთიერთობა გრამატიკულად მოქმედ პირსა და ზმნის აღნიშნულ მოქმედებას შორის; გამომდინარეობს მოქმედება სუბიექტური პირისაგან და სხვა პირზეა პირდაპირ დამართებული, განიცდის ამ მოქმედებას, თუ გამომდინარეობს მისგან, მაგრამ ისე, რომ არც სხვა პირზეა დამართებული და არც განცდილია სხვისი ზემოქმედებით³.

საინტერესოა ზმნის გვარის შემდეგი განმარტება: გვარი არის ზმნის ფორმა, რომელიც ასახავს სუბიექტის აქტიურობას ან უმოქმედობას, რომელიც ჩვეულებრივ, მაგრამ არა აუცილებლად, გადმოიცემა სპეციალური ფორმით⁴. საინტერესოა ეს განმარტება იმდენად, რამდენადაც მასში გათვალისწინებულია გვარის როგორც ფუნქციური, ასევე ფორმალური მხარე.

რამდენადაც გრამატიკული კატეგორიები საგანთა შორის არსებულ მიმართებებს გამოხატავენ და ეს მიმართებები ერთნაირია ყველა ენაში, ამდენად ენათა უმრავლესობაში გვხვდება ისეთი კატეგორიები, როგორაცაა: პირი, რიცხვი, დრო, გვარი და ა. შ.

ზნა მოქმედების აღმნიშვნელი ფორმატებად სიტყვაა, რომელსაც ერთდროულად რამდენიმე მორფოლოგიური კატეგორია მოეპოვება. ზმნით გამოიხატება მოქმედების მიმდინარეობა, პროცესი, მდგომარეობა და სხვის მიერ მიყენებული ვნება⁵.

¹ М. М. Гухман. Развитие залоговых противопоставлений в германских языках, М., 1964, гл. 5.

² В. Никитявич. Грамматические категории в современном русском языке, М., 1963, гл. 217.

³ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953.

⁴ М. Резникова. Do и facio в сложных глаголах лексически противопоставленных по залоговым значениям. Автореферат, Киев, 1963.

⁵ ა. შანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 166.

გვარის უძველეს ფორმებად ინდოევროპულ ენებში ზოგი ავტორის მოსაზრებით გვევლინება აქტივი და მედიუმი (მედიოპასივი). ვნებითი გვარი შედარებით გვიან განვითარებულად მიაჩნიათ. ვნებითი გვარისათვის გერმანულ ფუძე ენას ფლექსიური ფორმა, ე. წ. მედიოპასივი, ჰქონდა, რომელიც მხოლოდ გოთურმა შემოინახა. გოთური მედიოპასივი თავისი წარმოებით ემთხვევა ბერძნულ საშუალო გვარს, რომლიდანაც შემდეგ ვითარდება ვნებითი გვარი (პასივი)⁶.

ვნებითი გვარი გამოხატავს მოქმედებას. რომელსაც გრამატიკული სუბიექტი გარეშე მოქმედი პირისაგან განიცდის, მაგრამ გრამატიკულად წარმოვედგება როგორც გრამატიკული ქვემდებარის მიერ შესრულებული. ზოგჯერ ვნებითის ფორმას მედიურობის შინაარსიც ახლავს. ვნებითობისა და მედიურობის ფუნქციურად მკვეთრად გამოიყვნა მხოლოდ კონსტრუქციის საშუალებით ხდება შესაძლებელი. სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია გვარის ფორმათა სიახლოვე და მათი ურთიერთშენაცვლების ფაქტი. მიაჩნიათ, რომ გვარის ფორმების წარმოშობას საერთო საფუძველი აქვს.

გვარის კატეგორიას იკვლევდნენ როგორც საბჭოთა, ასევე საზღვარგარეთელი ენათმეცნიერები. უშუალოდ ბერძნული გვარის საკითხებს ეხებიან თავიანთ ბერძნული ენის გრამატიკებში: ბრუგმანი, კვინერი, შვიცერი და მრავალი სხვა ცნობილი მკვლევარი ბერძნული ენისა⁷.

მნიშვნელობის მიხედვით, ზმნები, რომლებიც განეკუთვნებიან *genus activum*-სა და *genus passivum*-ს იყოფიან: ა) გარდამავალ ზმნებად ანუ *verba transitiva*-დ (φάσκ τὸν πατέρα) და ბ) გარდაუვალ ზმნებად ანუ *verba intransitiva*-დ (τράχη, χέχμα). თავდაპირველად ზმნები არ შეიცავდნენ გარდამავლობისა და გარდაუვალობის მუდმივ მნიშვნელობას. ზმნას შეეძლო ყოფილიყო გარდამავალიც და გარდაუვალიც. ამგვარი ვითარებაა რუსულში, ქველ ეგვიპტურსა და თურქულ ენებში⁸. ასეთივე მდგომარეობაა ბერძნულშიც. განსხვავება გარდამავალ და გარდაუვალ ზმნებს შორის ჩნდება მას შემდეგ, რაც ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ მოქმედებისა და მდგომარეობის აღმნიშვნელი ზმნები.

აქტივში, მოქმედებითი გვარის ზმნაში, ქვემდებარე გამოდის როგორც მოქმედი პირი. მაგალითად „*παις γράφει*“ „ბავშვი წერს“. მაგრამ აქტიურ ფორმას აქვს ორგვარი მნიშვნელობა: ა) გარდაუვალი და ბ) გარდამავალი, ა) გარდაუვალია ზმნა, როცა მოქმედების გამოხატვა ან შემოფარგლული რჩება მხოლოდ ქვემდებარით, როგორც „*ὁ παῖς γράφει*“, ან განისაზღვრება ობიექტით; მაგალითად: „*ὁ παῖς τὴν ἀψίδα γράφει*, *γράφει τὴν ψῆφον*, *γράφει εἰς τὴν πόλιν*. ბ) გარდამავალია ზმნა, როცა მოქმედება ისე გადადის დამატებაზე, რომ მას ეხება, „აენებს“ მას (ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით), ანუ: კარგად ან ცუდად

⁶ В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 622.

⁷ ესენი ზმნის გვარის აღსანიშნავად ხმარობენ ბერძნულ სიტყვას — დიათესის (διάθεσις). დიათესების ფორმალური განსხვავება დაფუძნებულია პირის დაბოლოებებზე.

⁸ В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 622.

მოქმედებს მასზე, როგორაც ეხება მას. ამგვარი ობიექტი გამოხატულია აკუსატივით. მაგალითად, ἔπειθε ἑπαισίνῃ, ἡπαισε ἡνυ ἡπαισῶ. ეს ზმნები ტრანზიტული ზმნები ანუ გარდამავალი ზმნებია და უპირისპირდებიან ინტრანზიტულს, გარდაუვალს.

ამგვარად, ბერძნულში ისეთი ზმნები, რომლებსაც აკუსატივში დასმული პირდაპირი დამატება აქვთ, გარდამავალი ზმნებია. თავისთავად ზმნები, რომლებიც პირდაპირი ობიექტის გარეშე დგანან, გარდაუვალი მნიშვნელობის მქონენი არიან. ეს ზმნები სუბიექტის მდგომარეობას გამოხატავენ.

როგორც პაული აღნიშნავს⁹, მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ფორმებს შორის დაპირისპირება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ქვემდებარე და დამატება საბოლოოდ გამოეყვნენ ერთმანეთს, როგორც დამოუკიდებელი კატეგორიები, მანამდე კი ქვემდებარისა და შემასმენლის კავშირი აღნიშნავდა როგორც პასიურ, ასევე აქტიურ ურთიერთდამოკიდებულებას.

მიიჩნევენ, რომ პასივის წარმოქმნის აღრეულ პერიოდში ვნებითი გვარის ფუნქცია დაიყვანებოდა საგნის ან პირის მხოლოდ მდგომარეობის ჩვენებად. სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ მოქმედებითი გვარის ზმნებია მოქმედების აღმნიშვნელი ზმნები, მდგომარეობის აღმნიშვნელი კი საშუალო გვარისანი არიან. მოქმედებითი გვარის ზმნებში გამოიკვეთა გარდამავლობის მნიშვნელობა, ხოლო მდგომარეობის აღმნიშვნელ ზმნებში კი გარდაუვალობისა¹⁰.

დროთა უძველეს ფორმებად ჩნდოევროპულ ენებში, როგორც ცნობილია, მიჩნეულია აწმყო, აორისტი და პერფექტი. ვარაუდობენ, რომ მედიუმის, როგორც გვარის ფორმის, არსებობა დაიწყო იმ დროიდან, როცა მდგომარეობის კატეგორია გაიყო ორ გრამატიკულ ფორმად, რომელთაგანაც ერთმა მიიღო გვარის მნიშვნელობა, მეორემ კი ასპექტის. ხოლო თავის მხრივ უძველესი განსხვავება მედიუმსა და პერფექტს შორის იყო შემდეგი: მედიუმი გამოხატავდა მდგომარეობას, როგორც პროცესს, პერფექტი — როგორც ფაქტს. ეს იყო მდგომარეობის კატეგორიის ორი სახესხვაობა. რადგან ამ პერიოდში გარდამავლობა-გარდაუვალობას შორის განსხვავება მკვეთრი არ იყო, მედიუმს დაუკავშირდა უკუქცევითობის გაგება¹¹.

უკუქცევით ფორმებს იყენებენ როგორც საშუალო, ასევე ვნებითი გვარის ზმნები, ხოლო ქართულთან შეპირისპირებით — მოქმედებითი გვარის სათავისო ქცევის ფუნქციის შემცველი ზმნები. ბერძნულში ზმნის ერთი და იმავე ფორმით გამოიხატებოდა როგორც სათავისო ქცევა, ასევე ვნებითობაც. მაგალითად: ἡπαισῶμαι „ვიზრდი“, „ვიზრდები“, ἡπαισῶ „ვზრდი“. გერმანელი მეცნიერი კვინერი შენიშნავს, რომ საკუთრივ პასიურ ფორმას ბერძნული ენა არ ფლობს, რადგან ბერძნული პასივი, აორისტისა და ფუტურუმის გარდა, ყველა დანარჩენ ფორმას მედიუმისაგან სესხულობს. ქართულ ენაში აღნიშნავენ მოქმედებითი გვარის სათავისო ქცევასა და ინიანი ვნებითის საერთო წარმომავლობას, ხოლო მათი მაწარმოებელი ფორმანტის თავდაპირველ მნიშვნელობად მიჩნეულია უკუქცევითობა.

⁹ Г. Пауль, Принципы истории языка (перевод с немецкого). М., 1960, стр. 334.

¹⁰ E. Schwyzer, Griech. Grammat., I, München, 1950, стр. 223.

¹¹ А. Савченко, Категория среднего залога в индоевропейском языке, Автореферат, Ленинград. 1960.

ბერძნულში არაჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენს ის, რომ ბევრ ზმნას აქ ზოგიერთი დროისათვის სჭირდება სხვადასხვა ფორმა, რომელსაც გრამატიკაში განასხვავებენ tempora prima-დ და tempora sacunda-დ. კლასიკური ხანის ბერძნულში ზოგიერთ ზმნას აწმყო დროში მხოლოდ მოქმედებითი გვარის ფორმა აქვს. მაგალითად: παῖνα „დავდივარ“. „ἔφαα“ „მივცოცავ“, „ἔφαα“ „ვეკანკალებ“; ზოგიერთ ზმნას კი მხოლოდ საშუალი გვარის ფორმა გააჩნია. მაგალითად: ἔλεξα „ეხტი“, „ἔπαυσα“ „მინდა“, „ἔμελλε“ „ვზივარ“, „ἔμελλε“ „ვწევარ“ და მისთ.

საშუალი გვარის ზმნები მოქმედებითი გვარის ზმნებისაგან განსხვავდებიან იმით, რომ ესენი (მედიალური ზმნები) ვამოხატავენ ისეთ მოქმედებას, რომლის შესრულებაში სუბიექტი პირადადაა დაინტერესებული. მაგალითად:

მედიუმი „ἔμελλε“ „ვიღებ“, „მომაქვს ჩემთვის“.

აქტივი „ἔμελλε“ „მომაქვს“ (ვინმესთვის, საერთოდ).

მედიუმი „ἔπαυσα“ „ვითარდები“ (ვითარდებ ჩემ თავს).

აქტივი „ἔπαυσα“ „ვითარდებ“ (სხვას).

საშუალი გვარის ფორმა კონსტრუქციაში გულისხმობს აქტიურ ქვემდებარეს, რომელსაც თავისივე მოქმედება უბრუნდება. მოქმედების ეს „უკუქცევა“ ზოგჯერ ნათლად იგრძნობა, ზოგჯერ კი მიჩქმალულია, დაფარულია. (ინდოელი გრამატიკოსები მედიუმს ātmanepadam-ს უწოდებენ, რაც ნიშნავს „სიტყვას თავისთვის“ და უპირისპირდება აქტივს — parasmaipadam-ს „სიტყვას სხვისთვის“). მედიუმის არსებობა გულისხმობს მოქმედებითისა და ენებითის არსებობას, რამდენადაც ის ერთგვარად ინაწილებს, ერთი მხრივ, მოქმედებითი და, მეორე მხრივ, ენებითი გვარის მნიშვნელობებს. მედიალური ფორმა გვარის სხვა ფორმებთან შედარებით შედგენიარ მსგავსება-განსხვავებას ამჟღავნებს: 1) მოქმედებითი გვარის ფორმებს ემსგავსება იმით, რომ გამოხატავენ აქტიურ მდგომარეობას, 2) ენებითთან საერთო აქვს ის, რომ აქაც გრამატიკული ქვემდებარე მოქმედებას განიცდის, ზოლო განსხვავდება იმით, რომ „მოქმედების განმცდელი“ ქვემდებარე თვით არის მოქმედი.

ბერძნულში ზოგიერთი ზმნის მედიალური ფორმით აღინიშნებოდა ისეთი მოქმედება, რომელიც სუბიექტის მიერ მისივე ინტერესებისათვის, მის სასარგებლოდ სრულდებოდა. მედიალური ფორმით გადმოიცემოდა მოქმედება თავისთვის, გადმოიცემოდა მოქმედება, რომელიც ა) სუბიექტიდან მომდინარეობდა და სუბიექტსევე ეხებოდა, ბ) სუბიექტიდან მომდინარეობდა და მისთვისევე სრულდებოდა, გ) ჰქონდა უკუქცევითობის ვაგება და სხვ. ბერძნული საშუალი გვარის ზმნების ერთ ნაწილს აქტივის მნიშვნელობა აქვს, ვარკვეულ ნაწილს — პასივის მნიშვნელობა. მსგავსი ნიშნებით ხასიათდება ხეთურის საშუალი გვარის ფორმებიც¹², რაც იმაზე მეუთითებს, რომ ასეთი მნიშვნელობები დამახასიათებელი იყო საერთოდ ინდოევროპული ენებისათვის.

ახასიათებს რა ბერძნულ მედიუმს, ბერძნული სინტაქსის ავტორი გ. ნიდერლე აღნიშნავს, რომ მედიუმით გამოიხატება ის მოქმედება, რომელიც ქვემდებარისაგან მომდინარეობს და ამავე დროს მას ეხება, რომ ჩადენილი მოქმედება სუბიექტისთვისაა განკუთვნილი მხოლოდ და მხოლოდ. ა) მოქმედება არაპირდაპირ ეხება ქვემდებარეს, მაგრამ მაინც მის სასარგებლოდ სრულდება.

ბ) ქვემდებარე თვითონ მონაწილეობს მოქმედების შესრულებაში თავისი ძალითა და საშუალებებით. მაგალითად, „*ἰσχυρομαι*“ „ვირთვები“ ან „ერთავ ჩემ თავს“, „*ἰσχυρομαι*“, „ვიზადებ“, ან „ვამზადებ ჩემთვის“, „*ἰσχυρομαι*“ მო-მყავს (ჩემთვის).

ინდოევროპული ენების მედიუმის შესწავლისას ი. გონდა¹³ შენიშნავს ძველინდური პასივის ბერძნულის მედიუმთან მიმართებას და დასძენს, რომ მათთვის დამახასიათებელი იყო ისეთი მოქმედება, „რომელიც სრულდებოდა თვით სუბიექტში ან სუბიექტთან კავშირში“. იგი მედიუმის მთავარ ფუნქციას ხელახს იმაში, რომ მოქმედება ხდება პირთან ან საგანთან მიმართებაში, ან რაღაც ემართება, რაღაც მოსდის პირს ან საგანს.

ა. ბოგოროდიცკი¹⁴ ინდოევროპული საშუალო გვარისათვის ძირითად მნიშვნელობად მიიჩნია უქუქვეითობა და გარდამავლობის მხრივ საშუალო გვარის დამახასიათებლად — გარდაუვალობა. ბენვენისტი კი შემდეგნაირად განმარტავს ორივე დიათესს: „აქტივში ზმნები აღნიშნავენ პროცესს, რომელიც მომდინარეობს სუბიექტიდან და სრულდება მის გარეთ. მედიუმში კი ზმნა გვიჩვენებს პროცესს, რომელიც სუბიექტშივე სრულდება, სუბიექტი პროცესის შიგნით იმყოფება“. ა. მეიე¹⁵ აღნიშნავს, რომ „В индоиранском и греческом окончании среднего залога показывают, что субъект лично заинтересован в процессе“. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ მეიეს ეს აზრი მართებულად არ მიაჩნია ა. სავჩენკოს. ის წერს, რომ მედიუმით გამოიხატებოდა მდგომარეობა და რომ ეს მნიშვნელობა იყო მისთვის პირველი, და არა სუბიექტის დაინტერესება პროცესისადმი. ეს რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ ეგვეე მნიშვნელობა შემორჩებოდა ხეთურის მედიუმსაც, რადგან ხეთური ადრე გამოეყო ფუძე ენას.

მაშასადამე, ა. სავჩენკოს მიაჩნია, რომ ბერძნული მედიუმის უქველესი მნიშვნელობა იყო მდგომარეობის გამოხატვა და, საერთოდ, ინდოევროპული მედიუმისათვის დამახასიათებელი იყო გარდაუვალობა. მაგრამ ის იქვე შენიშნავს, რომ სანსკრიტსა და ბერძნულში, ისევე როგორც ხეთურში, უმეტესობა ზმნებისა აქტივშიც და მედიუმშიც ერთი და იმავე მნიშვნელობითაა. დასასრულ, ა. სავჩენკო დასძენს: „Это явление восходит к индоевропейскому языку. Оно свидетельствует о нечеткости медиума как грамматической категории“.

ბერძნული ენის მედიუმის რაობას ეხებოდა საბჭოთა მეცნიერთაგან ბ. მიტელმანი, ტ. მელიკოვა-ტოლსტაია, ა. სავჩენკო, ა. შანიძე..., საზღვარგარეთელი მეცნიერებიდან — კ. შმიდტი. ბრუგმანი, კვინერი, სმითი, შვიცერი და სხვები. მათ მიერ შემჩნეულა, რომ საშუალო გვარი არ იწარმოება ყველა მოქმედებითი გვარისაგან. ზოგიერთ ზმნას არ გააჩნია აქტიური ფორმა და აქვს მხოლოდ მედიალური ან პასიური (მაგალითად. *ἰσχυρομαι* (medium) „ვიღებ“, „ვღებულობ ჩემს მფლობელობაში“, *παθημα* (passivum) „შემიძლია“). ასეთ ზმნებს ეწოდებათ გადაღებული ანუ *verba deponentia*.

¹³ I. Gonda, Reflexions on the Indo-European Medium. „lingua“, IX. № 1—2. 1960. გვ. 72.

¹⁴ В. Богородицкий, Краткий очерк сравнительной грамматики арио-европейских языков, Казань, 1917, გვ. 184.

¹⁵ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938. გვ. 258.

ბერძნული გადაღებული ზმნები ორი სახისაა: *deponentia media* და *deponentia passiva*. პირველ მათგანს აორისტი აქვს მედიალური, მეორეს — აორისტი და ზოგჯერ მომავალიც აქვს პასიური ფორმით. პასივის ცნება ბერძნების მიერ აღიქმება როგორც უკუქცევითობა. იგი ფლექსიური ფორმაა.

ნამყო წყვეტილში (აორისტი I) წარმოდგენილი ზმნები მოქმედებითი გვარისა და დაპირისპირებულია ვნებითი გვარის ზმნებთან, რომლებიც აორისტ II-ში არიან. ესენია: *ἐξήλασεν* „შეაშინა“, *ἐξήλασεν* „შემირდა“, *ἀνέστη* „მოაბრუნა“, *ἀνέστη* „მობრუნდა“, *ἔζηεν* „უჩვენა“, *ἔδωκεν* „გამორჩნდა“, *ἐπέστη* „გაზარდა“, *ἐπέστη* „გაიზარდა“, *ἐλάλησεν* „დაიწეა“, *ἐλάλησεν* „დაიწეა“, *ἐλάλησεν* „დაიწეა“ („ჩაიფლო“), *ἐλάλησεν* „დაიწეა“ („ჩაიფლო“).

ასევე მრავალ ზმნას პერფექტუმ I-ში აქვს გარდამავალი მნიშვნელობა, პერფექტუმ II-ში — გარდაუვალა (*ἀπέστη*, *ἀπέστη*).

ერთსა და იმავე დიალექტში (სახელდობრ ატიკურში) ზოგიერთ შემთხვევაში აქტივისა და მედიუმის არჩევანი თავისუფალია. პეროდოტე სმარობს *ἐλάλησεν* *ἑαυτῷ*-ს, ნაკლა *ἐλάλησεν* *τῷ* ს. განსხვავება არა საგანში, არამედ განსხვავება გამოხატვაში.

სწორად აქტიური ფორმების გვერდით კონტექსტში შეიძლება იყოს მედიალური ფორმა პასიური მნიშვნელობით. მაგალითად, *ἀπέστη* „ვიღვები“, *ἀπέστη* „ვიხრჩობი“ (*ἀπέστη*-სა და *ἀπέστη*-ს გვერდით). ასევე აქტივი და მედიუმი ერთნაირი გამოყენებით შეიძლება იყოს.

ძველი ბერძნულის მედიუმთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ მოქმედებითი გვარის ზოგიერთი ზმნა მომავალ დროს საშუალო გვარის ფორმით აწარმოებს და საშუალო გვარის ზოგიერთი ზმნა აიორისტს აწარმოებს ვნებითი გვარის ფორმებით. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ინდოევროპულ ენებში აქტივისა და მედიუმს შორის განსხვავება გვიანდელი რეზულტატი იყო. მრავალი მკვლევარი ბერძნული ენისა თვლიდა, რომ აქტიური და მედიალური დაბოლოებები თავიდანვე არ გვაქვს მნიშვნელობათა განსხვავებულობას.

ახალ ბერძნულშიც ყურადღებას იქცევს საშუალო გვარი. ფორმით ის არ განსხვავდება ვნებითისაგან, მაგრამ ხასიათდება განსხვავებული მნიშვნელობით. მაშინ როდესაც ვნებითი გვარის ზმნა უმეტესად უკუქცევითი ნაცვალსახელით გადმოიქცემა (მაგ. *ἀπέστη* „ჩვენ ვათავისუფლებთ ერთმანეთს“), საშუალო გვარის ზმნა უმეტეს შემთხვევაში მიგვანიშნებს მფლობელობაში მიღებას, კუთვნილებას. მაგალითად, მოქმედებითი გვარის ზმნა *ἀπέστη*, რაც ნიშნავს „უბრუნებ უკან“, საშუალო გვარის ფორმა *ἀπέστη*, ნიშნავს „ვიღებ უკან“, „ვიბრუნებ“, „ვიპყრობ“.

აღსანიშნავია, რომ ახალ ბერძნულში *ἔζηεν* *ἐλάλησεν* (გადაღებული ზმნები) იხმარება მხოლოდ საშუალო და ვნებითი გვარის ფორმით. მაგალითად: *ἐλάλησεν* „ვეგრძნობ“, *ἐλάλησεν* „მოვლიერა“, *ἀπέστη* — *ἀπέστη* „მძინავს“, *ἀπέστη* „ვედგაერა“. ასევე: *ἀπέστη*, *ἀπέστη*, *ἀπέστη* და ა. შ.

ახალ ბერძნულში უმეტესი ნაწილი ზმნებისა შეიძლება იყოს გარდამავალი მნიშვნელობითაც და გარდაუვალი მნიშვნელობითაც. მაგალითად, *ἀπέστη* 1) ვტვிரთავ, 2) ვიტვირთები: *ἀπέστη* 1) ვარჩენ, 2) ვრჩები და მისთ.

საშუალო გვარის ფორმებია: *ἀπέστη* (გვხვდება დიმოტიკში, *ἀπέστη* მოქმედებითია), *ἀπέστη*, *ἀπέστη*, *ἀπέστη*, *ἀπέστη*, *ἀπέστη*.

„Κίχτι δὲ (τῆ) ἄρα (ἐς τὴν αὖ γὰρ ἄρα ἵπὸ Πέρσην: ἀρχεται τὴ δὲ πρὸς βίρησιν ἀναμὸν τὴν Κταχίνας Περσῶσιν ἰαὲν ἐ: φροσι(ζει)“.

„კოლხებმაც დაიწესეს საჩუქრები და ასევე მათმა მეზობლებმაც, ვიდრე კავკასიონის მთებამდე (რადგან ამ მთებამდე ვრცელდებოდა სპარსეთის მმართველობა, ხოლო კავკასიონიდან ჩრდილოეთისაკენ მდებარე ქვეყნებს არაფერი უნდათ იცოდნენ სპარსელებისა)“ (ჭეროდოტე, III, 97).

ამგვარად, ბერძნულში საშუალო გვარი გამოხატავს ისეთ მოქმედებას, რომლითაც თვით სუბიექტია დაინტერესებული იმ დროს, როდესაც მოქმედებითი გვარი ასეთ ნიუანსს არ გადმოსცემს. საშუალო გვარი არ არის უკუქცევითი, მაგრამ ხშირად გამოხატავს ისეთ მნიშვნელობას, რომელიც ახლოსაა უკუქცევითთან. ვნებითი გვარი ბერძნულში საშუალებას ემთხვევა. საკუთარი, საშუალისაგან განსხვავებული ფორმები ვნებითს მხოლოდ მყოფადსა და აორისტში გააჩნია.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ბერძნული საშუალო გვარი თავისი მნიშვნელობით ხშირად ძალიან უახლოვდება ქართველურ ენათა სასუბიექტო ქცევას. იგი შეიძლება ითარგმნოს ქართულად სათავეისო ქცევის ფორმით, ზოგ შემთხვევაში კი ბერძნულ მედიუმს სულ სხვა ფორმები შეესაბამება. ბერძნული საშუალო გვარი თავისი მნიშვნელობით უფრო ფართოა, ვიდრე ქართული სასუბიექტო ქცევა. ის გაგება, რომელიც ქართულად შეიძლება სასუბიექტო ქცევით გადმოიცეს, ბერძნული მედიუმის მნიშვნელობის მხოლოდ ერთ-ერთ ნიუანსს წარმოადგენს, თანაც ერთ-ერთ პირველად მნიშვნელობას. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ვნებითი და საშუალო გვარის ფორმათა დამთხვევა მეორეულია.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ყაუხჩიშვილმა)

В. Г. АХВЛЕДИАНИ

О ЗНАЧЕНИИ ТЕРМИНА ŠAĞR

В арабской грамматической литературе мы встречаемся с терминами šağr и šağrīla. Первый является анатомическим термином, а второй — фонетическим šağr — обозначает часть полости рта, а šağrīla — группу согласных (ğ, š, d¹ или же ğ, š, d, i²).

Несмотря на весьма частое употребление указанных терминов, все-таки до сих пор не удалось уточнить их значения: вследствие этого и в специальной литературе наблюдаются расхождения при толковании этих понятий.

Большинство авторов оставляет термин šağrīla без перевода, но ряд из них пытается передать его значение на различных языках, так напр.: Гапрдиер — «латеральный»³, Фоллерс — «orific — ротовый»⁴ и т. д.

Чтобы установить значение производного термина šağrīla следует выяснить семантику šağr-a.

Ибн-Я'иш говорит, что «aš-šağr—mafrağ al faṣṣ»⁵ или «aš-šağr ma baṭna al-laḥaḥalni»⁶.

Свод различных определений значения aš-šağr представлен в словаре арабского языка — «Lisān al-'arab». Эти определения повторяют в различных вариантах вышеприведенные значения⁷.

Основная часть исследователей довольствуется переводом формулировок арабских авторов, хотя и сознает их неясность.

Ж. Кантено переводит šağr как «L'ouverture de la bouche»⁸, А. Шааде — «Mundöffnung(?)». Ни в то, ни в другое эти сомнения относительно правильности подобного толкования aš-šağr выступают у А. Фейша¹⁰, он

¹ J. Cantineau, Cours de phonétique arabe, Paris, 1960, стр. 20.

² H. Fleisch, Etudes de phonétique arabe, MUSJ, XXVIII, Beyrouth, 1919—50, стр. 230.

³ W. H. T. Gairdner, The Phonetics of Arabic, Oxford, 1925, стр. 126.

⁴ K. Vollers, The System of Arabic Sounds... Transaction of the IXth ICO, London, 1893, V. 2, стр. 133.

⁵ Ibn-Ja'is, Commentar... II, 1886, стр. 1460.

⁶ Там же, стр. 1467.

⁷ Lisān al-'arab, Beyrouth, 1955—56, IV, стр. 334, الشجر

⁸ J. Cantineau, ух. соч., стр. 20.

⁹ A. Schaade, Sibawaihi's Lautlehre, Leiden, 1911, стр. 4.

¹⁰ H. Fleisch, ух. соч., стр. 232.

следует за Ибн-Я'иш-ем и переводит указанный термин как «*cote de la bouche*», но там же говорит, что «точное значение этого слова трудно установить».

Однако, некоторые специалисты следуют другому пониманию указанного термина; из них в первую очередь следует назвать Лепсиуса, который отмечает, что марониты переводят этот термин как «*amplior palati pars*». Далее он говорит: «Ясно, что тут подразумевается та часть рта, которая соответствует верхней части твердого нёба»¹¹.

Иное толкование значения *ṣağr*-а засвидетельствовано в словаре Бругша¹², в нем этот термин переводится как «твердое небо — *Gau-pen*», аналогичное значение фигурирует У. Г. Муфтича («персе») ¹³.

Но ознакомление с данными других арабских авторов не дает нам возможность отождествлять *ṣağr* со значением «нёбо». В этом отношении наиболее правильным является мнение Лепсиуса, который считает его частью твердого нёба, но по нашему мнению, остается уточнить именно какая часть твердого нёба подразумевается под этим термином.

В связи с этим следует подчеркнуть, что определенную ясность в уяснении этого вопроса вносят показания фонетического трактата Авиценны¹⁴.

Термин *ṣağr* в нем встречается несколько раз, в частности, при выявлении характерных черт артикуляции ряда согласных (*s, š, ž, ṭ, ṣ*) и как правило в паре со словом *ḥanak* «твердое небо». Контексты, в которых они встречаются, исключают синонимический характер указанных терминов. Наиболее ярко значение *ṣağr*-а выявляется из того места трактата Авиценны, где автор дает характеристику согласного *ž* хорезмского языка. По его словам, *ž* образуется «от сближения языка с поверхностью *ṣağr*-а и вибрацией этой поверхности»¹⁵. Это определение, по нашему мнению, не должно оставлять сомнения в том, что в данном контексте речь идет относительно передней части твердого нёба вплоть до десны¹⁶, именуемой палато-альвеолярной областью¹⁷. Другие места трактата хоть и менее ясны, но тем не менее не противоречат своим содержанием вышеприведенному определению.

¹¹ H. Lepsius. Ueber die Arabischen Sprachlaute... 1861. стр. 115.

¹² M. Brugsch. Arabisch-Deutsch Wörterbuch. 1860.

¹³ T. Muftić. Trilitere u arapskom jeziku. Sarajevo. 1953. стр. 511.

أبو على ابن سينا، أسباب حدوث الحروف، تهران،

¹⁴ ...أسباب، стр. 12.

¹⁶ Сравни. Ш. Г. Гаприндашвили и Дж. Ш. Гиукашвили, Фонетика персидского языка, Тбилиси, 1964, стр. 92: «*ž* является шипящим звонким спирантом, артикулируемым в передней части полости рта, в щели, образованной путем сближения задней половины передней части спинки языка с местом, расположенным на склоне свода (подчеркнуто нами. — В. А.) твердого неба — у основания альвеол верхних резцов».

¹⁷ А. Л. Трахтеров. Английская фонетическая терминология, Москва, 1962, стр. 206.

Еще одно обстоятельство укрепляет нас в мнении, что представленная нами трактовка термина *ṣaṅg* должна быть наиболее вероятной: фонетический трактат Авиценны носит следы определенного влияния индийской системы фонетики¹⁸. Это касается и классификации органов речи. Так например, во французском переводе сочинения Панини, выполненном Л. Рену, говорится, что «органами артикуляции являются гортань, твердое нёбо (*palais*) и небный свод (*voute palatine*)»¹⁹. Этот последний и должен соответствовать арабскому *ṣaṅg*. Таким образом, индийское *lalū* = арабскому *ḥanak*, а *mūdhraṇ*—*ṣaṅg*²⁰.

¹⁸ Сравни. В. Г. Ахвледиани, Фонетический трактат Авиценны, Тбилиси, 1966, стр. 10.

¹⁹ *Le Grammaire de Pāṇini, traduite du sanscrit avec des extraits des commentaires indigenes par Louis Renou, Paris, 1947, I, стр. 5.*

²⁰ W. Allen, *Phonetics in Ancient India*, стр. 52, 53.

(Представил академик Г. В. Церетели)

თინათინ სანიკიძე

ინგლისურ ეპონომიურ და იურიდიულ ლიტერატურაში ხმარებული აპანტივის (მოძმედი პირის) სუფიქსების შესახებ

აგენტის გამოხატველი არსებითი სახელების სუფიქსები ჩერ კიდევ ძველი ინგლისური ენის პერიოდში გვხვდება. სუფიქსი -ere იხმარებოდა მამრობითი სქესის არსებითი სახელების საწარმოებლად, ხოლო სუფიქსით -estre იწარმოებოდა მდედრობითი სქესის არსებითი სახელები, რომლებიც მოქმედ პირს გამოხატავენ. მაგ., fiscere მეთევზე, fuciere ფრინველზე მონადირე, spinncstre მრთველი ქალი, bucestre პურის მცხობელი ქალი.

სუფიქსით -end ნაწარმოები არსებითი სახელებიც გამოხატავენ მოქმედ პირს: dēmend მოსამართლე, waldend ხელისუფალი, მბრძანებელი.

თანამედროვე ინგლისურ ენაში აგენტის სუფიქსებიდან ერთ-ერთ პროდუქტიულ სუფიქსს წარმოადგენს -er, საშუალო და ადრეული ახალი ინგლისური ენის პერიოდთან ჩვენამდე მოაღწია ამ სუფიქსით ნაწარმოებმა არსებითმა სახელებმა, რომლებიც წარმოადგენენ პროფესიის, ხელობის, რომელიმე ადგილის (ქალაქის) მკვიდრისა და სხვათა სახელწოდებებს. მაგ., builder მშენებელი, book-binder მკაზმავი, glover მეთათმანე, linner მეთუნუქე, weaver ფეიქარი, Londoner ლონდონელი.

ადრეული ახალი ინგლისური ენის პერიოდთან ეს სუფიქსი აწარმოებს იარაღის, ხელსაწყოს აღმნიშვნელ არსებით სახელებსაც. მაგ., roller ლილვავი, knocker სასიგნალო (სანიშნო) ჩაქუჩი.

თანამედროვე ინგლისურ ენაში სუფიქსით -er, -or, -ant (-ent) იწარმოება როგორც სულიერი, ისე უსულო აგენტები არსებითი სახელები, ხოლო სუფიქსები -ist, -ian (-an), -ess, -eer (-ier) აწარმოებენ მხოლოდ სულიერ არსებით სახელებს.

სუფიქსებით -er, -or, -ant, (-ent) გაფორმებული არსებითი სახელები გამოხატავენ:

1. მოქმედ პირს ან პროფესიას: reader მკითხველი, editor რედაქტორი, correspondent კორესპონდენტი.

2. იარაღს ან საგანს (ნივთიერებას), რომელიც ასრულებს მოქმედებას ან ახდენს ზეგავლენას რაიმეზე. amplifier გამაძლიერებელი, elevator ელვატორი (ტვირთმზიდი), coolant გამაგრილებელი სითხე, accelerant კატალიზატორი.

3. მოქმედ პირსაც და იარაღსაც: cultivator ა) მიწათმოქმედი, ბ) კულტივატორი, accumulator მომრეწვი, შემქენი, მომგები (ადამიანი), ბ) აკუმლატორი, balancer ა) ეკვილიბრისტი, ბ) სტაბილიზატორი.

სუფიქსით -ist ნაწარმოები არსებითი სახელები გამოხატავენ:

1. გარკვეული მაძღვრების, თეორიის, შეხედულების მიმდევარს: Darwinist დარვინისტი, atheist ათეისტი, monarchist მონარქისტი, optimist ოპტიმისტი.

2. სპეციალისტს ან პირს, რომელიც გაწეწონილია გარკვეულ სფეროში: botanist ბოტანიკოსი, archeologist არქეოლოგი, philologist ფილოლოგი, archivist არქივის მუშაკი.

სუფიქსით -ian (-an,) ნაწარმოები არსებითი სახელები გამოხატავენ:

1. პირს, რომელიც ვაწნწაველულია ხელოვნებაში ან მეცნიერებაში: musician მუსიკოსი, statistician სტატისტიკოსი, politician პოლიტიკოსი, mathematician მათემატიკოსი.

2. მცხოვრებს, მკვიდრს: African აფრიკელი, Egyptian ეგვიპტელი, Georgian ქართველი.

სუფიქსით -eer (-ier) ნაწარმოები არსებითი სახელები გამოხატავენ:

1. პაოფესიას: engineer ინჟინერი, financier ფინანსისტი, auctioneer აუქციონისტი, mountaineer მთამსვლელი.

2. პირს, რომლის მიმართ უარყოფითი, დამამცირებელი დამოკიდებულება მქავენდება: profiteer სპეკულანტი, ჩარჩი, pulpiter ქადაგი, sonneteer მოშიარე (სონეტების მთხვეელი).

სუფიქსით -ess ნაწარმოები არსებითი სახელები გამოხატავენ ქალის პროფესიას, poetess პოეტი ქალი, authoress მწერალი ქალი, ambassadress ელჩი ქალი.

განსაკუთრებით ხშირია აგენტური სუფიქსებით ნაწარმოები არსებითი სახელების ხმარება ეკონომიურ და იურადიულ ლიტერატურაში. ეკონომ ხშირად ეწვდება აგენტურ სუფიქსებს -er და -or-ს; რამდენადაც სუფიქსები -er და -or აწარმოებენ ისეთ არსებით სახელებს, რომლებიც ახდენენ მოქმედებას, ხოლო მათ მიერ შესრულებული მოქმედება ხშირად უშუალოდ გადადის სუფიქსით -ee ნაწარმოებ არსებით სახელებზე, მიზანშეწონილად მივიჩნით -or, -er სუფიქსების პარალელურად განგვეხილა -ee სუფიქსიც. საგულისხმოა, რომ სუფიქსებით -or, -er წარმოებულა არსებითი სახელების შეპირისპირებისას -ee სუფიქსით წარმოებულ არსებით სახელებთან ირკვევა, რომ სუფიქსებით -or, -er, წარმოებული სახელები გამოხატავენ მოქმედ პირს, რომელიც რაღაცას გასცემს, ხოლო სუფიქსით -ee წარმოებული სახელები აღნიშნავენ პირს, რომელიც რაიმეს იღებს (იღებს). მოიყვანთ მაგალითებს: bargainer, bargainer გამყიდველი, bargainee მყიდველი, consignor, consignee კონსიგნატორი (კონსიგნატორზე გაგზავნილი ტვირთის მფლობელი), consignee კონსიგნატორი (ტვირთის მიმღები, ადრესატი). drawer ტრასანტი (პირი, რომელმაც გასცა ტრატა), drawee ტრასატი (პირი, რომლის სახელზედაც გამოწერულია ტრატა). offerer, offeror ოფერენტი, პირი, რომელიც იძლევა წინადადებას, offeree პირი, რომელსაც ეძლევა წინადადება. employer სამუშაოს მამცემი, მოქირავე, employee, employe მოსამსახურე. lessor იჯარით გამცემა, lessee დამქირავებელი, აჯარატორი. grantor იურ. ცედენტი (პირი, რომელიც უკომოხს უფლებას ქონებაზე სთავს), grantee ცესიონარი, პირი, რომელსაც დაეთობა უფლება მემკვიდრეობაზე. obligor, obligator პირი, რომელიც სასესხო ვალდებულებას იძლევა (სდება), მოვალე, obligee პირი, რომელსაც ეძლევა სასესხო ვალდებულება, მრწმუნებელი. licensor პირი, რომელიც გასცემს ლიცენზიას, ნებართვის, licensee ნებართვის, პატენტის მფლობელი, ლიცენზიის მფლობელი. payer გადამხდელი, payee პირი, რომელსაც უხდიან გადასახადს, რემიტენტი (ფულის მიმღები თამასუქით ან ჩეკით). pledger, pledg-

ორ დამკირავებელი, მაწინდარი, pledgee გირაოს მიმღები. vender, vendor გამყიდველი, ვაჭარი, მეწვრილმანე, vendee იურ. მყიდველი. Warranter, warrantor პირი, რომელიც იძლევა გარანტიას, გარანტი, თავმდები, warrantee პირი, რომელსაც ეძლევა გარანტია ან თავდებობის მოწმობა. promiscr, promiser იურ. პირი, რომელმაც გასცა სასესხო ვალდებულება, თამასუქის გამცემი, მოვალე, დებიტორი, promisee იურ. პირი, რომელსაც მისცეს სასესხო ვალდებულების მოწმობა, თამასუქის მფლობელი. remittor, remitter ფულის გზავნილების გამზავნი, remittee ფულის გზავნილების მიმღები. endorser, indorser ინდოსანტი, ეირანტი (პირი, რომელიც აკეთებს დოკუმენტზე გადასაცემ წანაწერს), endorsee ეირანტი, ინდოსატორი (პირი, რომლისათვისაც ვაკეთებელია გადასაცემი წანაწერი). patenter პირი, ვინც გასცემს პატენტს, patentee პატენტის მფლობელი (შქონე). assigner, assignor ის, ვინც გადასცემს უფლებას ან ქონებას, assignee უფლების მიმღები, უფლებამოსილი. bailor დეპონენტი (პირი, რომელმაც მიანდო, მიაბარა საქონელი ან ქონება), bailee პირი, რომელიც პასუხისმგებელია მისთვის შესანახად გადაცემულ საქონელზე. allotter ის, ვინც არიგებს, ანაწილებს მიწის ნაკვეთს, allottee ის, ვისაც ეძლევა მიწის ნაკვეთი, წვრილი არენდატორი. addresser, addressor ის, ვინც გზავნის გზავნილებას რაიმე ადრესით, addressee ადრესატი. appointer ის, ვისაც აქვს უფლება თანამდებობაზე დანიშვნისა; ის, ვინც ნიშნავს თანამდებობაზე სხვას, appointee პირი, რომელიც დანიშნეს, გააწესეს თანამდებობაზე; პირი, რომელმაც მიიღო თანამდებობა.

როგორც ზემოთხსენებული მაგალითებიდან ჩანს, -er, -or სუფიქსებით ნაწარმოებ აგენტივ არსებით სახელებს კანონზომიერად შეესატყვისება -ee სუფიქსით ნაწარმოები მოქმედების განმცდელი არსებითი სახელები. აღსანიშნავია, რომ იქ, სადაც შესატყვისი სუფიქსი -ee არ არის, ეს მიმართება განსხვავებული ძირით გამოიხატება. მაგალითად, creditor კრედიტორი, მევალე. debtor დებიტორი, მოვალე. briber ქრთამის მიმცემი, bribe-taker ქრთამის ამღები. trader, seller ვაჭარი, გამყიდველი. buyer, purchaser მყიდველი. lessor იჯარით გამცემი, leaseholder დამქირავებელი, არენდატორი.

ეკონომიურ და იურიდიულ ლიტერატურაში გვხვდება არსებით სახელთა ისეთი წყვილები, როგორც არის: sweater დამქირავებელი, ექსპლოატატორი, მყვლეფელი (ის, ვინც ადენს ოფლს), sweatee ექსპლუატირებული, მუშა, რომელიც განიცდის მძიმე ექსპლუატაციას (ის, ვისაც ადენენ ოფლს). appeler ბრალმდებელი, appelee ბრალდებული, მოპასუხე. adopter შვილად აყვანი, adoptee ნაშვილები.

ამ არსებით სახელთა წყვილებში შეიმჩნევა ზემოთხსენებული მაგალითებისაგან განსხვავებული სემანტიკური ურთიერთობა. გამცემისა და მიმღების შიშვენილობა კი არ აქვთ ამ წყვილებს, არამედ ისინი მხოლოდ სუბიექტისა და ობიექტის დამოკიდებულებას გამოხატავენ.

ეკონომიურ ლიტერატურაში სუფიქსით -er ნაწარმოებ არსებით სახელებში გვხვდება ისეთი არსებითი სახელებიც, რომლებიც მოქმედ პირსაც გამოხატავენ და მოქმედ საგანსაც. მაგ., banker ბანკირსაც ნიშნავს და ბანკსაც. trader ვაჭარსაც ნიშნავს და საეჭრო გემსაც. fabricator მეფაბრიკესაც ნიშნავს და ფაბრიკასაც. packer მფუთავსაც (ხორცის კონსერვის ფაბრიკის მუშა) ნიშნავს, ფაბრიკის მფლობელსაც და აგრეთვე საფუთავ მანქანასაც და ფაბრიკასაც, სადაც ამზადებენ ხორცის კონსერვებს.

ეკონომიურ და იურიდიულ ლიტერატურაში სმარებული აგენტები სუფიქსებით წარმოებულ არსებით სახელებში ხშირია სინონიმია: statist., statistitian სტატისტიკოსი, bookkeeper, accountant ბუღალტერი. Banker, moneyer ბანკირი. userer, supplier მეკანზე. lessee, tenant, leaseholder არენდატორი. purseer, treasurer, paymaster ხაზინადარი. consumer, user მომხმარებელი. manufacturer, fabricator, industrialist მრეწველი, მექარხნე. planter, grower, owner პლანტატორი, მფლობელი. vendor, bargainer, seller, assistant, trader გამყიდველი, ეკარი, vendee, buyer, customer, taker, bargainer მყიდველი. defendant, respondent, appellee, accountant ბრალდებული, მოპასუხე. accuser, prosecutor, appeler ბრალმდებელი.

განხილული მასალის საფუძველზე შეიძლება შემდეგი დასკვნის გამოტანა: ეკონომიურ და იურიდიულ ლიტერატურაში აგენტურ არსებით სახელებში ხშირია სუფიქსები -er, -or, -ee, შედარებით იშვიათად იხმარება ისეთი აგენტური სუფიქსები, როგორც არის: -ist, -ant, -ian.

ხშირია შემთხვევები, როდესაც სუფიქსები -ei -or, ორივე იხმარება ერთსა და იმავე ძირთან და მათი მნიშვნელობა არ განსხვავდება, მაგრამ არის შემთხვევები, როდესაც ერთსა და იმავე ძირს, გაფორმებულს სუფიქსებით -er და -or, განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს, მაგ., bailor დემონსტრი (პირი, რომელმაც ჩააბარა, მიანდო ქონება სხვას, bailer კაცი, რომელსაც წყალი ამოაქვს ნავიდან.

არის შემთხვევები, როდესაც სუფიქსი -er იხმარება ბრიტანულ ინგლისურ მეტყველებაში, ხოლო სუფიქსით -or გაფორმებული არსებითი სახელები წარმოადგენენ ამერიკანოზს. მაგ., pledger. (ინგ.), pledgor (ამერიკ.) დამგირავებელი, მაწინდარი.

სუფიქსებით -er, -or ნაწარმოები არსებითი სახელები წარმოადგენენ სუბიექტებს (აგენტებს), ხოლო სუფიქსით -ee ნაწარმოები არსებითი სახელები პირს, რომლისკენაც მიმართულია მოქმედება, ე. ი. მოქმედების ობიექტს. უნდა აღინიშნოს, რომ -ee სუფიქსით ნაწარმოები არსებითი სახელებიც ზოგჯერ გამოხატავენ სიბიექტს, მაგრამ ეს სუბიექტი მაინც უმეტესად ამლებს აღნიშნავს, როგორც მაგ., bargainee, vendee მყიდველი, lessee არენდატორი და სხვ.

(წარმოადგენს საკართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა გ. ახელდინამ)

ცნობები და შენიშვნები

ნანა ჯოლიძე

დუტუ მებრელის უსნობი რუსთველოლოგიური ცდანი

ცნობილი ქართველი პოეტის დუტუ მებრელის არქივზე მუშაობისას აღმოჩნდა ბევრი საინტერესო ჩანაწერი (უცნობი ნაწარმოები, კერძო წერილი, ოფიციალური მიმოწერა თუ კრიტიკული სტატია), რამაც კიდევ უფრო საინტერესო გახადა კვლევა-ძიება ამ მრავალმხრივ საყურადღებო პიროვნების შემოქმედებითი მუშაობის სრული სურათის აღსადგენად.

როგორც ცნობილია, მწერლის არქივში გამკვირვალედ მოჩანს მისი სულიერი განწყობილებები, ინტერესები, საზოგადოებრივი ხასიათისა თუ პირადი განცდები, იდეური მიმართულება. ამ შემთხვევაში არქივის გაცნობამ ჩვენ დაგვანახა დიმიტრი ხოშტარია — მოქალაქე, მოღვაწე, პრინციპული ხასიათით, დიდი ენერგიულობით, უშუალოდ და კატმოყვარეობით.

ავტოგრაფების ერთი შეკვრა აღაპარაკდა რუსთველზე. ამ შეკვრაში დაცულია რუსთველის ლითოგრაფიული სურათი. მას verso-ზე ფანქრით მიწერილი აქვს მეცნიერთა გამოხატევაში რუსთველის შესახებ. აქვე დაცულია ოთხი ფურცელი — პოემის ერთი თავის რუსული თარგმანი: «XXVI глава из грузинской поэмы „Человек в барсовой коже“». იწყება: „В чем с мир твои законы, для чего нас так гоняешь“ („ეაჲ, სოფელო, რას შივან ხარ, რას გვაბრუნებ, რა ზნე გვირსა!“ 952,1). მთავრდება „Воспевал все сн горе а глаза все с-езы .и.и.“ („იმღერს ლექსთა საბრალოთა, ღვარისაეარ ცრემლნი სდიან“. 968,4). სულ 136 სტრიქონი. ტექსტი გადაწერილია სხვის მიერ ლამაზი კალიგრაფიული ხელით. შემდეგ მთარგმნელს ტექსტი გაუსწორებია. მეტი ნაწილი გასწორებულია ფანქრით. სწორება დუტუ მებრელის ხელითაა. ჩასწორებულია სიტყვები, სტრიქონები და მთელი სტროფიც.

იშვიათია ისეთი შემოქმედებითი ნაშრომი, რომელსაც ცვლილება არ განეცადოს საბოლოო რედაქციამდე. ყველა თხზულებას თავისი შემოქმედებითი ისტორია აქვს. ტექსტოლოგმა სტრიქონის პირველი მონახაზიდან საბოლოო რედაქციამდე უნდა აღნიშნოს ცვლილებები, დააკვირდეს და მიიღოს საბოლოო ტექსტის მთლიანი ისტორია. ჩვენ ამგვარი სიფრთხილით გავადევნეთ თვალი ვეფხისტყაოსნის ნათარგმნ ტექსტს. ვ უ ჩ ვ ე ნ ე ბ თ ზ ო გ ს წ ო რ ე ბ ა ს :

ა) სტრიქონი იკითხებოდა ასე: „Как и прежде проливает...“ გადაუქეთებია: „Сноша льются, размышляет“. სტროფი გაიმართა ასე:

1 შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 1966, ა. შანიძისა და ა. ბარამიძის რედაქციით. ქვემოთაჲ პოემის ქართული ტექსტი ამ გამოცემიდან მოგვაქვს.

«Австанда в разлуке плачет,
Голос неба достигает,
Слезы смешанные с кровью
Слова льются, размышляет». (შდრ. 953, 1—2).

აბ კიდე: „Над крыстагьными зубами...“ ჩასწორებულია „Блещут алы-
ми корнями“ (შდრ. 954,4).

ბ) რამდენიმე ნიმუში სიტყვის სწორებისა: „Пстушить не мсг от
горя...“, ასწორებს „Пстушить не может горя...“ (შდრ. 954,2).

გ) მთელი სტროფის სწორების მხოლოდ ერთი მაგალითია ხელნაწერში.
იკითხებოდა:

«И Меркурий понимают
Уж меня, луна, Венера,
Сами за меня страдают,
Неужель все-ж не поверишь,
Что костры по мне пылают?».

გასწორებულია ასე:

«И Меркурий выражают
Мне сочувствие, луна, Венера,
Люду путь мне облегчают,
Неужель все не поверишь
Что костры по мне пылают». (შდრ. სტრ. 965).

ტექსტში სწორების შემთხვევები ბევრია, რაზედაც შემდეგ გვექნება მსჯე-
ლობა.

თარგმანი უთარიღოა. ჩვენი აზრით, იგი შესრულებულია პოეტის სტუდენტობის პერიოდში (1887—1891). იგი, როგორც ჩანს, აღრევე ყოფილა დაინტე-
რესებული ვეფხისტყაოსნით. ამას ადასტურებს მისი აღრინდელი ლექსები, სა-
დაც გამოყენებულია რუსთველის აფორიზმები, თქმები. მაგ.: 1890 წელს დაწე-
რილ ლექსში „მკურნალს“ პოეტი ამბობს:

„მოკვდები? ... მოკვდე! — ვერ დაიპერსო
სკედილს გზა ვიწრო, ვერც კლდინი
განა პირუტყველ სიცოცხლეს არ სჯობს,
კაცურად მოკვდეს აღამიანი!“

1892 წელს დაწერილ ლექსშიც „მეგრელთა მიმართ“ ერთი სტროფი ასეა
ჩამოყალიბებული:

„და მოიგონებთ იმ დროთა,
როცა თამართან მხნობლით,
უსმენდით დიღსა ჭყონდიღელს,
რუსთველის ჩანვით სტკებოლით“...²

კიდე ბევრი სხვა მაგალითის მიხედვითაც ჩანს, რომ სტუდენტობის პე-
რიოდში დაწერილ ლექსებში შოთა რუსთველი დ. მეგრელის პოეტური შთაგო-
ნების წყაროა და ადვილი დასაშვებია, მას ვეფხისტყაოსნის რუსულ თარგმან-
ზეც ემუშავა.

² დეტუ მეგრელი, ლექსები, თბილისი, 1909.

ქალაღი ძველია, თუმცა კვირინშიანი არ გააჩნია. ტექსტი გადაწერილია კალიგრაფის მიერ. ეს მივიწყებული თარგმანი პოეტს ჩაუსწორებია უკვე 30-იან წლებში, რასაც ადასტურებს: 1. მას თავი მოუყრია ვეფხისტყაოსანთან დაკავშირებული ყველა ჩანაწერისათვის; ყველი თარგმანი ჩაუსწორებია და ამ არქივის ჭგუფშივე მოუქცევა. 2. აქვეა საიუბილეო დღეებამდე ჩატარებულ დისკუსიაზე წარმოსათქმელი მისი სიტყვა. დისკუსია კონსტანტინე ჭიჭინაძის მიერ გამოცემული ვეფხისტყაოსნის გარშემო დაიწყო 1936 წლის 19 ნოემბერს. ჩვენი ვარაუდით, თარგმნილი ტექსტის ჩასწორება უნდა მომხდარიყო 1936—37 წლებს შუა, პოეტის გარდაცვალებამდე ერთი წლით ადრე.

ამ შეცვრაში სხვა საინტერესო ფრაგმენტებიც იპყრობს მკვლევარ-ტექსტოლოგის ყურადღებას. ამთავან პირველი ორი გვერდი შავად ნაწერი ტექსტია შემდეგი სათაურით: „დღეუ მერგელი — შოთა რუსთაველი ჩემს ლექსებში“. მეორე ორი გვერდი ამავე ტექსტის გადათეთრებული პირია, მაგრამ ჩასწორებები აქაც უწარმოებია. სამწუხაროდ, არც პირველი შავი და არც მისი გადათეთრებული პირი სრული არ არის. ჭერჯერობით არ ჩანს ამ ტექსტის ბოლო. ეს ფრაგმენტი საინტერესოა იმით, რომ მწერალს განუზრახავს შეაჯამოს თავის ყმაწვილობის დროიდან სიბერემდე შექმნილ თხზულებებში როგორ არის წარმოდგენილი რუსთველის შთამაგონებელი ძალა, როგორ წარმოისახა დიდი პოეტი მის შემოქმედებაში. ტექსტი დაუმთავრებელია. მაგრამ მისი დათარიღების შესაძლებლობა მინც არის. ტექსტში კვითხულობთ: „მას (რუსთველს) უდიდესი ადგილი უჭირავს ჩემს პოეტურ შემოქმედებაში, ამიტომ ვებღავე მის საიუბილეო დღესასწაულთან დაკავშირებით, ნება მივეცე ჩემს თავს, მოვიყვანო რამდენიმე ჩემი ლექსი, სადაც იგი (რუსთველი) პირველ რიგშია მოხსენებული“ ამ ამონაწერით დასტურდება, რომ ეს სტატია დაუწერია რუსთველის საიუბილეო დღეებში (1937 წ.).

განსაკუთრებით საინტერესოა დღეუ მერგელის ჩანაწერები, რომლებიც განკუთვნილია სტატიისათვის ვეფხისტყაოსნის შესახებ. მწერლის დაკვირვებები ამ ჩანაწერებში 26 გვერდს მოიცავს; აქედან 18 გვერდი ვარიანტია (ძირითადად, დასაწყისი სტატიის შესავალი ნაწილისა), ხოლო 8 გვერდზე წარმოდგენილია მისი საბოლოო რედაქცია. სამწუხაროდ, ეს სტატიაც დაუმთავრებელია. როგორც ჩანს, ის არ დაბეჭდილია, რასაც ადასტურებს ჩვენ მიერ ჩატარებული ბიბლიოგრაფიული ძიება. ტექსტში წარმოდგენილი ზოგიერთი დეტალი მისი ზუსტი დათარიღების საშუალებას გვაძლევს: ეს თარიღია 1937 წლის 19 ნოემბერი. ტექსტი საქართველოს საბჭოთა მწერლების კავშირის მიერ მოწყობილ დისკუსიაზე მიღებულ შთაბეჭდილებებზე მოგვითხრობს. სტატია ამ ცოცხალი შთაბეჭდილების გავლენით არის დაწერილი. როგორც ვიცით, დღეუ მერგელი აღნიშნული სტატიის დაწერიდან ოთხი თვის შემდეგ გარდაიცვალა.

ამ დაუმთავრებელი ტექსტით ირკვევა, რომ მას სურდა დისპუტზე განსახილველი საკითხის გარშემო თავისი აზრი გამოეთქვა. ამისათვის მოგვიხდებდა ერთი ნაწყვეტის მოტანა დღეუ მერგელის ტექსტიდან. აქ წარმოდგენილი სამი ვარიანტი დისკუსიის მსვლელობის სხვადასხვა მომენტზე მიგვითითებს. ჩვენ პირველი ვარიანტი ავირჩიეთ, სადაც უფრო გამოკვეთილია პაექრობაში მისი მონაწილეობის სურვილი. ქვემოთ მოგვაქვს აღნიშნული ნაწყვეტი:

„ჩემმა ბედმა თუ უბედობამ ისე მოიტანა, რომ თავიდანვე ჩვენ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მხოლოდ გარეშე მაცურებლად უნდა დავრჩენილიყავი და მხოლოდ უბრალო მოყვარულის როლით დავკმაყოფილებულიყავი.

რასაკვირველია „ვეფხისტყაოსნის“ გარშემო აღძრულ საკითხებშიც სპეციალისტობას ვერ დავიჩემებ, მაგრამ, როგორც, ვიმეორებთ, ქართული მწერლობის მოყვარული, ნებას მივცემ ჩემ თავს, დღევანდელ კამათში მივიღო მონაწილეობა და გამოთქვა ჩემი გულწრფელი, ყოველ პირად, კერძო, ჭკუფურ ინტერესებით გამოწვეულ ანგარიშების გარეშე შედგენილი მოსაზრებანი.

პოეტ კ. კვიციანიძის რედაქციით გამოცემულ „ვეფხისტყაოსნის“ გარშემო პოემის ტექსტის დადგენის მხრივ ორმა ერთმანეთის საწინააღმდეგო აზრმა იჩინა თავი.

ერთი იზიარებს კ. კვიციანიძის მიერ გამოთქმულ შეხედულებას, რომ ამ გამოცემით „პოემის ტექსტი ძირითადად უკვე დადგენილად უნდა ჩაითვალოს „ლიტ. გაზეთი“, № 17), მეორე კი სრულიად წინააღმდეგს ამბობს: „კ. კვიციანიძის გამოცემული „ვეფხისტყაოსანი“ სწორედ ამ მხრივ, ამ ტექსტის დაუდგენლობით მოიკოჭლებს ყველაზე მეტად — აცხადებს ვუკ. ბერიძე („ლიტ. გაზეთი“, № 19).

კონსტანტ. კვიციანიძე პოემის ტექსტის დადგენის საქმეში არამც თუ გააკეთა რამე, — პირიქით, „კიდევ მეტი გაურკვეველობა... კიდევ უფრო მეტი არეულობა შეიტანა“ — უმატებს ა. დუდუჩავა (კომ. № 266), ზოლო პაველ ინგოროყვა პირდაპირ დანაშაულის სკამზე სვამს კ. კვიციანიძეს პოემის ტექსტის ამგვარად გამოცემისათვის.

ჩემის აზრით აპარბებს კ. კვიციანიძე, როცა ამბობს: „პოემის ტექსტი ძირითადად უკვე დადგენილად უნდა ჩაითვალოს“ და რომ „ამიერიდან ყურადღების ცენტრი ტექსტოლოგიური კვლევა-ძიებიდან გადავა პოემის ათვისებაზე მხატვრული კრიტიკის მიერ“. მაგრამ კიდევ უფრო აპარბებენ მისი მოწინააღმდეგენი, განსაკუთრებით პ. ინგოროყვა.

რასაკვირველია „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის „საბოლოოდ“ დადგენის შესახებ ლაპარაკი არ შეიძლება და სავესებით სამართლიანია და დროული ცეკას წინადადება უნივერსიტეტის მიმართ, სასწრაფოდ შეუდგეს პოემის ტექსტის აკადემიურად დამუშავებას, ცხადია ამ დამუშავების დროს სათანადო ანგარიში გაეწევა კ. კვიციანიძის ათი წლის შრომას... თავი დაუანებოთ პოეტ კ. კვიციანიძის პიროვნების დამუშავებას... ამ დისკუტზე არ იყო კ. კვიციანიძის ყოველ შემთხვევაში დიდი შრომის მიმართ არამც თუ აკადემიური მიდგომა, უბრალო მართებული მიპყრობაც კი. ეს აშკარაა...

ცნობილ მწიგნობარ ალ. სარაჯიშვილის შემდეგ, რომელმაც გასული საუკუნის 90-იანი წლების მეორე ნახევარში რამდენიმე დიდი წერილი გამოაქვეყნა მაშინდელ ჟურნალ-გაზეთებში „ვეფხისტყაოსნის“ ყალბი ადგილების შესახებ, თითქმის ყველა მკვლევარი სულ ახალ-ახალ აღმოჩენას ახდენს ამ მხრივ და ერთს რომ ერთი ტაეპი მიიჩნია ყალბად, მეორეს — მეორე, ასე, რომ ყველა ამა თუ იმ მკვლევარისაგან ყალბად მიჩნეული ტაეპი რომ გამოვაკლოთ „ვეფხისტყაოსანს“, პოემა თითქმის განახევრდება. კ. კვიციანიძის აზრით, „ვეფხისტყაოსანში“ „ყალბის მქმნელებისაგან“ ჩამატებული ტაეპები კი არ არის, არიან მხოლოდ გადაწერის დროს. გადაწერისაგან დაშვებული შეცდომანი, და ამიტომ ამ დამახინჯებათა გასწორებაა საჭირო. — მეც მგონია, რომ თუ სავესებით არ სცდებიან მკვლევარნი, როცა ამდენ ყალბ ადგილებს პოულობენ, ყოველ შემთხვევაში ძალიან აპარბებენ. ამ მხრივ მართალია კვიციანიძე, როცა მათ არ ეთანხმება და ყალბად მიჩნეული ტაეპის უმრავლესობა კვლავ შეაქვს პოემის ტექსტში.

რომ ეს ასეა, ამის დასაბუთებლად ორ მოსაზრებას მოვიყვან: „ვეფხისტყაოსნის“ არამც თუ ავტოგრაფი, ცოტად თუ ბევრად უდავო დედანიც არ მოვეპოვება და კ. კიკინაძემდის ყველა მკვლევარი პომის ტექსტის დადგენის უროს მხოლოდ თავის პირად განწყობილებით ხელმძღვანელობდა; ყოველ შემთხვევაში არც ერთ მათგანს არავითარი ობიექტური საფუძველი არ წარმოუდგენია ამა თუ იმ ტაეპის ყალბად მისაჩნევად...“

მოტანილი ამონაწერიდან ჩანს ლუთუ მეგრელის შეხედულება დისკუსიაზე წამოჭრილი საკითხის შესახებ. იგი არ მსჯელობს კატეგორიულად, მისი თხრობა თავაზიანი და მორიდებულია. პოეტს საჭიროდ მიაჩნია პომის ტექსტის მეცნიერული დადგენა, ყოველი მოსაზრების მეცნიერული დასაბუთება.

ქვემოთ მოგვაქვს ლუთუ მეგრელის მიერ თარგმნილი ერთი თავი ვეფხისტყაოსნიდან. ეს ტექსტი ერთი დამატებითი დოკუმენტია მე-19 საუკუნეში პომის თარგმანით გატაცებისა.

პოეტის მთარგმნელთა ცნობილ სიას ლუთუ მეგრელის სახელიც ემატება.

ОТРЫВОК ИЗ ПОЭМЫ «ВЕПХИС ТКАОСНИ»

(ЧЕЛОВЕК В БАРСОВОЙ КОЖЕ)

РУСТАВЕЛИ

XXVI глава из грузинской поэмы

«Человек в барсовой коже»

В чем, о мир, твои законы,
Для чего нас так гоняешь?
Кто тебе поверит, плакать
Как меня все заставляешь,
Поведешь кого откуда,
Где погубишь, где замаешь!
Но всевышний не оставит
Тех, кого ты оставляешь.

Авантюр в разлуке плачет,
Голос неба достигает;
Слезы смешанные с кровью
Снова льются, размышляет¹.
Столь тяжка разлука, сколько
Встреча радостью блистает, —
Не с одной душой все² люди
Многое их разделяет.

Звери в поле насещались
Им пролитыми слезами,
Потушить не может³ горя,
Чистыми⁴ горит⁵ огнями,
Тинятому вспоминает⁶,
Гнетом скован как цепями,

¹ Снова... размышляет] ყოფილა როგორც მოქმედებს—გადაამტკიცა.

² Душой все] დაუწერია დრუგ დრუგო, მაგრამ გადაუხაზავს და აღუდგენია ისევე პირველი ვარიანტი.

³ может] ყოფილა მოგ იმი.

⁴ Чистыми] ყოფილა მოგუჩიმი.

⁵ горит] გორელ.

⁶ вспоминает] ყოფილა ვსლომინათ ვსე.

Губы рдеют и кристаллы⁷
Блещут алыми корнями⁸.

Роза сохнет а чинар уж
Пачинает колыхаться,
Высеченный из рубина
Стал лазурью покрываться
Победить не дал он⁹ смерти
Хоть не¹⁰ думал с ней¹¹ мужаться;
Говорит: «Раз скрылось солнце,
Ты не буду удивляться!

Молвит солнцу: «ты подобна
Солнце, лику Тинатины;
Друг на друга вы похожи
Освещаете долины;
Я живу одними вами¹²,
Вы один мой свягыш,
Но зачем мое вы сердце
Охладили без причины?»

«Ведь без солнца, даже в месяц
Мы замерзли бы зимою, —
Я ж два месяца не видел,
Вынес силою какую?
Но скале ничто все, болью
Не страдает никакою, —
Нож не исцелит парыва,
Вскроет иль прибавит гною».

Продолжает путь и плача,
Обращает к небу очи:
«О, внемли мне, говорит он¹³,
Солнце, ведь тебе все в мочи,
Сколько нищих¹⁴ ты возвысил,
А царям дал счастья, мощи,
Не разъедини с любимой
Дней не преврати мне в ночи!

«О Сатурн прошу прибавь мне
Слез и горя и печали;
Окружи меня густою
Тьмой, чтоб люди не видали;
Влей мне в сердце яд и горечь
Чтоб они меня сседали;

⁷ რდეუთ ი კრისტალს] ყოფილა როზამი ზარდაღის—გადაშლილი.

⁸ ბგეშუთ... კორნიამი] ყოფილა ნად კრისტალისამი ზუბამი—გადაშლილი.

⁹ იმი] ყვე ჯე—გადაბაზელია.

¹⁰ ზოტე ნე—გადაბაზელია, დაეწერია ჭერ ი ნე, ისეე გადაეშლია, დაეტოვება პარველი ფორმა.

¹¹ ს ნეი] ყოფილა იმი, ჭერ გადაუბაზეს, ზემოთ დაეწერია ზოტე—ისიე წამლილია.

¹² ი.... ნამი] ყოფილა: ი თები ყვეგდა რად ვიდეტ—გადაშლილია.

¹³ ი..... ი] ყოფილა ი ვნემლი ზოეი კოლიტე—გადაშლილია, ამ სტროქონის ზემოთ დაეწერია: გოვორიტე მოლიე ი სოლისე—ესეე გადაბაზელია.

¹⁴ ნიშიხ] ნიშიკი.

Ей скажи, глаза уже сколько
За нее слез проливали.

«О Юпитер умоляю, —
Судишь ты всегда правдиво. —
Два сердца друг с другом спорят,
Рассуди их справедливо.
Грех большой возьмешь на душу¹⁵,
Если обвинишь фальшиво,
Прав я, так не мучь же больше
И помилуй милостливо!¹⁶

«Мартс, иди и, не жалея,
Разруби меня на части.
Чтоб истек я кровью, сразу
Очутился смерти в пасти:
Расскажи¹⁷ мое ей горе,
Что не счесть моих несчастий,
Чем я сделался ты¹⁸ знаешь
Сердце — жертва злой напасти.

«О Венера, помоги мне,
Окруженному огням
Тою, жемчуг обтянула
Кто зарделыми губами:
Ты красавиц одаряешь
Чудной прелести чарами,
Нас же мучишь беспощадно,
Сделавши любви рабами.

«Одинаково Меркурий,
Ныне наше положение:
Я как ты, привязан к солнцу
И сгораю при вращеньи;
Опиши мои страданья,
Пусть чернилами теченье
Будет слез моих, пером-же
Тела точного строенье!

«О луна, тебе подобно
Уменьшаюсь, вырастаю,
Солнце делает со мною
Все что хочет, — вот уж таю;
Сообщи ей, как несчастный
Я замучен и страдаю.
Пусть хоть помнит, не забудет.
За¹⁹ нее я умираю.

¹⁵ Грех... душу] უფილა: Ты возьмешь греха на душу.

¹⁶ И ...милостливо] უფილა: Сердце без того чуть живо — გადახაზულა.

¹⁷ Расскажи] უფილა: Передай горе] უფილა: участь.

¹⁸ Ты] უფილა: ведь — გადახაზულა.

¹⁹ За] Дя — გადახაზულა.

«Вот свидетели планеты,
Все мои несчастья²⁰ знают,
Солнце, Марс, Сатурн, Юпитер.
И Меркурий выражают
Мне сочувствие, Луна, Венера
Всюду путь мне облегчают,
Неужель все ж не поверишь
Что костры во мне пылают?»²¹.

Обратился к сердцу: «Слезы
Все еще ты проливаешь,
Если с духом подружился
Для чего себя так маешь?
Волосы твоей любимой
Черня порою, ты²² знаешь.
Но почувствуешь как — радость,
Горя колья не испытаешь?»

«Продолжать жить, — рассуждает, —
Иль покончить уж с собою
Неужели не увижу
Больше солнца, что все пою?»
И запел он песню сладко²³
Обливаясь слезою,
Так чудесно²⁴, не сравнится
Соловья песнь²⁵ с песней тою.

Чтоб услышать его пенью
Отовсюду приходили,
Звери дикие и камни
Из ручеек выходили²⁶;
Если видели что плачет
Сами тоже с плачем выли...
Воспевал свое он горе
А глаза все слезы лили...

ბოლოს აწეს ხელმოწერა: Хоштарни.

²⁰ Несчастья] ყოფილა სტრადანია—გადაუხანავს, დაუწერია Мученья—ისიე გადაუხანავს.

²¹ и Меркурий ...пылают] ყოფილა:

И Меркурий пошмают
Уж меня Луна, Венера
Сами за меня страдают.
Неужель все ж не поверишь,
Что костры во мне пылают?

ეს სტრიქონები გადახებულია, ჭერ თანქრით ჩაუსწორებია სტრიქონებში და ბოლოს გვერდის თავისუფალ არეზე დაუწერია მელნით.

²² ты] ყოფილა ვეძე—გადახებულია.

²³ сладко] ყოფილა тихо—გადაუხანავს.

²⁴ так чудесно] ყოფილა голос чудный—გადაუხანავს.

²⁵ песнь] ყოფილა песня—გადაუხანავს, შებმეგ დაუწერია голос და ისიე გადაშლილია.

²⁶ Из... вы: одили] ყოფილა Из русла рек выходили.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული
ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა)

ზნია სურგულაძე

საწერი მასალის აღმნიშვნელი ტერმინები
და ცნობები მისი დამუშავების შესახებ

ბერძნული *Χάρτα* თავდაპირველად საწერად განკუთვნილ პაპირუსის ფურცელს ეწოდებოდა, შემდეგ საერთოდ ყოველგვარ ფურცელს. ამ მნიშვნელობით შევიდა ეს სიტყვა მეზობელი ერების ენებში. არაბული *سطح*, სომხური *գարտիս*, ქართული ქართა: „მაშინ მოლო სპარსთა მეფემან ქართა და დაწერა ტელითა თჳსითა წიგნი ბერძენთა მეფისა საყუარულსა და ჩნება საზღვართა“¹.

ქართველი დამზადებულ წიგნებს, რომელთაც უმეტეს შემთხვევაში გრაგნილის ფორმა ჰქონდათ, ერქვით *წიგნი*; ან *წიგნი*. უფრო გვიან კი ხმაირბუნენ ტერმინს *აგნი*. ეს უკანასკნელი გრაგნილის ერთ ფურცელს, ან ერთ გრაგნილს ეწოდებოდა². ქართულში ეს ტერმინიც არის შემოსული მასა კნაზობათა ფორმიდან *აგნი*³.

ძველ ქართულ ტექსტებში ტომარი და ქართა გვხვდებოდა როგორც სინონიმები: „და ლამეს შინა ერთსა განვიდა გარე წმიდა იგ, ბერა სენაკთ თჳსით და იხილნა ანგელოზნი ზეცით გარდამოსრულნი, და ერთსა მათგანსა კელთა ტომარი დიდი დაწერილი ორკერძოთვე; და ჰრქუა ერთმან მათგანმან მოყუასსა თჳსსა: „ვის მისცემ ქარტასა ამას, პავლეს განშორებულსა ეგვტისა უღაბნოვასა, ანუ პიმენს მარტოვ მყოფსა?“⁴.

საწერ მასალად ტყავის გავრცელება ემთხვევა წარმართულ ლიტერატურის ქრისტიანული შეცვლის პროცესს. ტყავს, როგორც საწერ მასალას, მანამდე გაბატონებულ ქილზე უფრო კარგი თვისებები აღმოაჩნდა: სალპო, გამძლეობა. გარდა ამისა, ტყავისგან დამზადებული კოდექსის ფორმას ხელნაწერა წიგნი ბევრად უფრო მოსერბებული იყო ქრისტიანული კულტურისა და სწავლის, ვიდრე გრაგნილისა. ამიტომაც ქრისტიანული ლიტერატურის ძეგლები, მცირე გამოცემის გარდა, პერგამენტზე შექმნილი⁵.

ქილისგან დამზადებული ქარტები ქრისტიანობის გაბატონების შემდეგაც არსებობდა. მათ იყენებდნენ კანცელარიებში, IV–V სს. საიმპერატორო და საქალაქო ქარტიები ქილზეა შესრულებული. ხოლო პაპის კანცელარიაში ქილმა XI ს-მდე გაძლო. ამის მიზეზი ის იყო, რომ კანცელარიაში შედგენულ საბუთთ

¹ ქართლის ცხოვრება, სიმ. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბილისი, წ. 1, 1955, გვ. 183.

² E. M. Thompson. The Greek and Latin palaeography. London, 1905, გვ. 51.

³ ი. აბულაძე, წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი, თსუ შრომები. XXXIX, 1950, გვ. 78.

⁴ G. Garrigue. Vies Géorgiennes de S. Syméon Stylite l' Ancien et de S. Ephrem. Louvain, 1957, გვ. 90.

⁵ ე. თომპსონი, დასახ. ნ. შრომ., გვ. 57.

უმეტესწილად ერთი ფურცელი ესაჭიროებოდა⁶. მაგრამ ტყაეის საწერმა მასალამ ამ უკანასკნელი თავშესაფრიდანაც გამოდენა კილი, ხოლო ტერმინი ქარტა უკვე დიდი ხნიდან აღნიშნავდა არა მარტო კილის ფურცელს, არამედ საერთოდ საწერ ფურცელს, რომელსაც გრაგნილის ფორმა ჰქონდა.

რადგან ერთი ქარტა სშირად საკმარისი იყო დოკუმენტის შესადგენად, ამიტომ ქარტამ თვით მიიღო საბუთის მნიშვნელობა. ასეთი მნიშვნელობით ქარტა გვხვდება, მაგალითად, იოვანე მოციქულის აპოკრიფულ ცხოვრებაში: „პრქუა მას იოვანე: „განაელინენ ყოველნი სახლისა შენისანი გარე. და ვითარ იქმნა ესე, აჰა რომანა, და აქუნდეს ქარტანი, რომელთა ჰრქვან სყიდულეებაჲ ჩუენი; და დაავდო თავი თჳსი ფერხთა თანა იოვანსთა, ტიროდა და ეტყოდა...“⁷.

ქარტის, ანუ გრაგნილის გაშლა გამოიხატებოდა ზმნებით: განყოფა⁸, განღება, განქსნა: „ხოლო ერთმან მღდელთაგანმან მოილო ქარტაჲ იგი და განქსნა, რაჲთა ცნას, თუ რაჲმე არს ცოდვაჲ იგი დიდი, და ვითარცა განალო ქარტაჲ იგი, იპოვა წმიდად. და არა იყო მას შინა ყოველადვე კუაილი ნაწერისაჲ“⁹.

საკუთრივ ტყაეისაგან დამზადებული წიგნის აღსანიშნავად ქართულში ორი ტერმინი იხმარებოდა. ერთი მათგანია წიგნი ტყაეისაჲ: „რაჲმს-რი წარგრავნოს ცაჲ, ვითარცა წიგნი ტყაეისაჲ, და იცეალოს და განახლდეს ქუეყანაჲ“¹⁰. ამ შემთხვევაში იგი ნახმარია ბერძნულ პალეოგრაფიაში ცნობილ ტერმინ ბ:ჴმ:ჴ-ს შესატყვისად: *Επισημασται ἄρα, ἑρῶν, ὡς βιβλίον ἢ ὑμῶν, καὶ ἄρα τὸν τὸν ἀρχὴν; ἢ ἴσῃα καὶ παραπέταμα τῶν ἐπιπέδων; ἔκ τῶν μέσων, ὡς τε μεταχρηματισθήσεται: ἐπὶ τὸ βιβλίον*¹¹.

მეორე და საკმაოდ გავრცელებულ ტერმინს წარმოადგენს ეტრატო. ამ ტერმინის სადაურობა გარკვეული არ არის. ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, რომელიც იგი, შესაძლებელია, მომდინარეობს ბერძნული სიტყვიდან *ἐπιτρατα*, რაც ნიშნავს წარუვალს, გაუხრწნელს, გაუფუჭებელს¹².

ტერმინის სადაურობისა და მისი პირვანდელი მნიშვნელობის დადგენისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება ნათარგმნ ძეგლებს, რომლებშიც ეს ტერმინი გვხვდება. ერთ-ერთი ასეთი ძეგლია სვიმეონ მესვეტის ცხოვრება: „...და ყოველთა, რომელთა ჰნებავს კურნებაჲ სუმეონის მიერ, აღწერიან ანგელოზთა მათ სახელნი მათნი სიტყვთა მისთა ეტრატსა ზედა სვეტაკსა“¹³.

ბერძნულ ტექსტში: „...Καὶ ἕασθον τῶν μελετώντων λαμπάνειν τῆν ἰατρικὴν τῶν ἀρχόντων ἐξουσιῶν ὡς ἐν σωματικῶν λαμπάνειν ἱππὲρ χύσιν“¹⁴.

⁶ O. A. Дობнаш-Рождественская, История письма в середине века. Петербург, 1923, გვ. 23.

⁷ ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ, ც. ქურციკიძის გამოც., თბილისი, 1959, გვ. 64.

⁸ ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1949, გვ. 61.

⁹ ე. გარბიტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 113.

¹⁰ მამათა სწავლანი, ი. აბულაძის გამოც., თბილისი, 1955, გვ. 123.

¹¹ Migne, P. G., ტ. 47, გვ. 294.

¹² ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33.

¹³ სვიმეონ ტ. 1, ქ. ქველიძის გამოც., თბილისი, 1918, გვ. 237.

¹⁴ La vie ancienne de S. Symeon Stylite la Jeune. Pub par P. Van den Ven, Bruxelles, 1962, გვ. 89.

აქ ეტრატის შესატყვისად გვხვდება *ապաძ:օս*. ამ სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობაა სხელი. ტერმინი *ապაძ:օս* ისევე გავრცელებული იყო, როგორც *նւբիժն* და *բարձաւօս*.

მაგრამ არც ერთი ამ ზერძულ ტერმინთაგანი, არც ეტრატის სომხური სახელწოდება *մտգադաթ*, არც სხვა მეზობელი ერების ენებში ტყავის საწერი მასალისათვის მიღებული ტერმინოლოგია ვერ ხსნის ტერმინ ეტრატის წარმომავლობას.

ეტრატი გვხვდება იოვანე მოციქულის აპოკრიფულ ცხოვრებაშიც: „ბრძანა იოვანე შეკრებაჲ ყოველთა ძმთაჲ და აღმოკითხვად მათა სახარებაჲ იგი. და რომელი-იგი ეტრატსა ზედა იყო, პყრობად იგი პატმოს ქალაქსა, ხოლო ქარტაჲ იგი წარღებად ეფესოს ქალაქსა“¹⁵.

ტექსტში ყურადღებას იპყრობს ეტრატისა და ქარტის აშკარა დაპირისპირება, თუმცა ძნელი სათქმელია, კონკრეტულად რა სახის დაპირისპირება იგულისხმება მათ შორის. იგი ორგვარი შეიძლება იყოს: ან ეტრატი და ქარტა უპირისპირდება ერთმანეთს როგორც განსხვავებული საწერი მასალა, ან როგორც წიგნის განსხვავებული ფორმა. ამის გარკვევაში დახმარებას გვიწევს სომხური ტექსტი: *«գիր ի տխարական էր սբրադրեալ արարին այնպէս, իսկ զոր ի լարսեան էր գրեալ, կալաք սո մեղ»*¹⁶.

ქართული ტექსტის ქარტის შესატყვისად სომხურში გამოყენებულია აგრეთვე *լարოსს*, ხოლო ეტრატის სანაცვლოდ *տխარակ*, რაც ნიშნავს რვეულს. იგი მომდინარეობს ბერძნული სიტყვიდან *τετρακτ*¹⁷, ისევე, როგორც რუსული *тетрадь*¹⁸.

ამრიგად, პარალელური სომხური ტექსტის მიხედვით, ქართული ეტრატი მოკემულ კონტექსტში უნდა ნიშნავდეს რვეულს და მისი დაპირისპირება ქარტასთან გამოხატავს წიგნის განსხვავებული ფორმების—გრაგნილისა და რვეულის—დაპირისპირებას.

სამწუხაროდ, ქართული და სომხური ევრსიების ეს მონაცემთი არ მისდევს ჩვენთვის ცნობილ ბერძნულ ტექსტს და ამდენად ბერძნული ტექსტის მონაცემების გათვალისწინება ვერ ხერხდება.

არ არის გამორიცხული, რომ ამ მაგალითში სიტყვა ეტრატის თავდაპირველი მნიშვნელობა ჩანდეს. აქვე შეიძლება ვივარაუდოთ ქართული ეტრატისა და სომხური *տխարակ*-ის საერთო წარმომავლობა. თუკი ამ ვარაუდს მივიღებთ, მაშინ ქართული ეტრატის ამოსავალ ფორმად უნდა მივიჩნიოთ ბერძნული *τετρακτ:օს*, ისევე, როგორც ტომარისათვის ამოსავალია *տօբ:օს*¹⁹. მნიშვნელოვან დაბრკოლებას ქმნის თავიკილური ტ თანხმოვნის დაკარგვა ხმოვნის წინ ქართულ ეტრატში, რადგან ასეთი ფონეტიკური ცვლილება უჩვეულოა ქართული ნასესხობებისათვის. მეორე მხრივ კი შესაძლებელია, ეს გარემოება ნასესხობის სიძველესა და მისი ზეპირი გზით შემოსვლაზე მიუთითებდეს.

¹⁵ ქართული ევრსიები აპოკრიფებისა..., გვ. 89.

¹⁶ Թանգարան. հայկական ჩին სխ նոր դպրոցի. 1904, გვ. 289.

¹⁷ С. М. А л х а с я н и ц, Толковый словарь армянского языка, т. 4. Ереван. 1945, 33. 405.

¹⁸ В л. Д а л ь. Толковый словарь живого Великорусского языка, т. IV, М., 1955, 33. 404.

¹⁹ Ե. Բ. Ե լ ա ժ յ. Լասახ. ნაშრომი, გვ. 78.

პერგამენტის კოდექსები სხვადასხვაგვარი წესით დაკეცულ ფურცლებს შეიცავდა. დაკეცილი ფურცლები შეადგენდნენ სხვადასხვა კომპლექსს, როგორცაა: ბინიონი, ტერნიონი, კვატერნიონი, კვინიონი და სენიონი. ამთავან ყველაზე გავრცელებული იყო კვატერნიონი, რომლის ბერძნული შესატყვისია *τετραβιβλιον*.

აქაზბიბლიონის მისაღებად პერგამენტის ფურცელი იკეცებოდა ორი მიმართულებით—ჰორიზონტალურად და ვერტიკალურად. ამრიგად მიიღებოდა ოთხი ფურცელი²⁰, რადგან *აქაზბიბლიონები* მხოლოდ და მხოლოდ ტყავის მასალისაგან მზადდებოდა, ამიტომ ძველი არ არის წარმოვიდგინოთ, თუ რატომ დაუკავშირდებოდა სიტყვა ეტრატს ტყავის საწერი მასალის ცნება.

უძველესი ძველი, რომელშიც ტერმინი ეტრატი გვხვდება, არის იოანე ოქროპირის სიტყვა „სიკუდილისათვის და საშეგლისა“, რომელიც ჩვენამდე X ს. ხელნაწერთაა მოღწეული: „მაშინ ვარსკულაჲნი ვითარცა ფურცელნი დამოცვენ, მზჳ და მთოვარე დაბნელდნენ, და ცაჲ წარგორავნოს ვითარცა ქსელი ერთი ეტრატი, და შეიძრას ჭრეყანაჲ ყოვლით კერძოვე“²¹.

მოყვანილ ნაწყვეტში ყურადღებას იპყრობს გამოთქმა „ქსელი ერთი ეტრატი“. მსგავსი გამოთქმა გვხვდება სხვაგანაც. კერძოდ, 1081 წლის ათონური ხელნაწერის ანდერძში: „სივერაგემან ჟამთამან, შეუწყვენლობამ კაცთამან და სიგლახაკემან სიძურესა თანა ეტრატისასა დამიხრწიეს, რამეთუ ორანი ქსელანი მოვიდოდეს დრაჰკანად, თუ არა მცირესა შინა ჟამთა მრავალი კეთილი იქმნებოდა“²².

ეს მაგალითები საკმარისია იმისათვის, რომ ქსელი ეტრატის სახელი ერთეულის, ან ეტრატის ფურცლის აღმნიშვნელ ტერმინად მივიჩნიოთ.

ი. აბულაძის ძველი ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში ქსელი განმარტებულია, როგორც ნაქსოვი, ქსოვა, შოლტი. მისი სომხური შესატყვისებია: *աստախ, աստաქ, աստაქანსիակիր*—ქსოვა, ქსოვილი, ტილი; ბერძნული: *κλωστή*—ქსოვილი, ქსოვილის ნაჭერი. არც სომხურსა და არც ბერძნულში ქსელის შესატყვისებს პალეოგრაფიული ტერმინის მნიშვნელობა არა აქვთ. უნდა ეიფიქროთ, რომ ქსელი ქართულ ნიდაგზე გაჩენილი ტერმინია და მყნობელ ენათა გაელენით არ არის შექმნილი.

ახსნას მოითხოვს ერთი გარემოება: რატომ ეწოდა ეტრატის ნაჭერს ქსელი, მაშინ როდესაც ეტრატის დამზადების წესს არაფერი აქვს საერთო ქსოვის პროცესთან?

ამ კითხვას შეიძლება ორგვარი პასუხი მოვეუბნოთ: 1. ქსელი, როგორც პალეოგრაფიული ტერმინი, ძალზე ძველია და თავდაპირველად ეწოდებოდა არა ეტრატის ფურცელს, არამედ ქაღალისს. ქილისაგან საწერი ფურცლების დამზადების პროცესი მართლაც წააგავს ქსოვის პროცესს (მღრ. მისი მნიშვნელობა შოლტი, აგრ. ბერძნული *κλωστή*—ქსოვილი, საქსოვი ძირი, *κλωστή*—პაპირუსის ფურცლები), მაგრამ ასეთი ახსნა დამაჯერებლობას მოკლებულია, რადგან უნაყოფო დამამტკიცებელი საბუთი არ მოგვეპოვება; 2. ქსელის მნიშვნელობა განზო-

²⁰ გრ. წერეთელი, ჩესტერ ბიტის პაპირუსები, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. VIII, 1933—1934, გვ. 367, სქოლიო.

²¹ მამათა სწავლანი..., გვ. 93.

²² Catalogue des manuscrits Géorgiens de la bibliothèque de la laure d'Iveron, au mont Athos, par R. P. Blake, Paris, 1952, № 21.

გაღებულია, ნიშნავს საერთოდ ნაჭერს. გამოთქმა ქსელი ეტრაცი უნდა გავიგოთ: ნაჭერი ეტრაცი.

ეტრატის დამზადება ხელოსნობის ცალკე დარგს წარმოადგენდა. ავგაროზ ბანდაისძე თავის ცნობილ ანდერძში მას ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ხელობათა შორის ასახელებს: „წყალობითა ღმრთისათა მომეცა თვნიერ მოძღურისა გელოვნება ესევეთარი: პირველად გელი—სწავა ხუცობისაჲ, გელი მეორე—მწიგნობრობისაჲ, გელი მესამე—წერაჲ ხუცურისაჲ, გელი მეოთხე—შექმნაჲ ეტრატისაჲ, სელი მეხუთე—შეკრავა წიგნისაჲ, გელი მეექვსე—მხატვრობაჲ“²⁵ და სხვ.

ეტრატის დამზადებას ეწოდებოდა აგრეთვე ეტრატის კაზმეა: „შეიწყალენ ღმერთმან ჩუენი ხუცესი ხრისტოდულე ეტრატელ-ყოფილი. უღირსსა თანა სულსა ცოდვილსა, რომ ლ ამის წიგნისა ეტრაცი ყოველი მას უკაზიმავეს“²⁶.

თვით გადამწერები იშვიათად ფლობენ ამ ხელობას. ისინი ეტრატის შესაძენად ბაზართან იყენენ დაკვეშირებულნი. ხშირად უჩივიან კიდევ ეტრატის სიძვირეს, ამის მაგალითად თუნდაც ზემოთ მოყვანილი Ath—21-ის ანდერძი გამოვლიანება.

ეტრატის ეკონომიის მიზნით გადამწერები ზოგჯერ ტექსტს ამცირებდნენდა სხუაჲ დაჲ მრავალი განგებაჲ ვერ დაეწერე მრავლისა მიზეზისაგან და ეტრატისა არა ქონებითა. და ესეცა, რომელი დაეწერე, გორმათობით დაეჩხრევე სიბრძითა“²⁷.

გადამწერებს ეტრატით ზოგჯერ მომგებლები ამარაგებდნენ²⁸.

ივ. ჭავჭავაძე ილა აღნიშნავდა, რომ ეტრაცი საქართველოში მარტო უცხოეთიდან მოტანილი საქონელი კი არ იქნებოდა, არამედ მისი გაკეთება საქართველოშიც უნდა სკოდილობდათ²⁹. ამ აზრს საეგზეთი ადასტურებს ხელნაწერთა მინაწერები. მათ მიხედვით ეტრატის დასამზადებლად იყენებდნენ ბატკნის, თიქნის და ირმის ტყავეებს³⁰.

საერთოდ ცნობები ეტრატის დამუშავების ადგილობრივი წესების შესახებ ძალზე მცირეა. ამას მიზეზი ის უნდა იყოს, რომ თვით გადამწერები იშვიათად ლებულობდნენ მონაწილეობას ეტრატის დამზადებაში. მხოლოდ ორიოდე ცნობა მოგვაპოვება ორივე ეტრატის კვერცხით დამუშავების შესახებ: 1. „ფოთათა.. კუშრცხვი ვსთხოვენ ეტრატისათჳს, ვერ მამცენს. კუშრათამცა დაურჩებიან ქალამი, თქვენცა თქვთ, ძმანო საყუარელნო“³¹; 2. „ამის ეტრატისა სირბილე და სიხორკლობაჲ და ადგილა დგილ ვერწყობილობაჲ ვისცა გიკვირდეს და წყევამ სთქუათ, მას მიმცეს ღმერთმან. მესხმან რა მყო უმეცარ, უწრფელომან ღიაკონმან. კვერცხის ცხებაჲ მოიგონა და შეკაზმეჲ დაიქადნა და ვერ კარგად ქნა უბადრუქმან“³².

²⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი A—575, 155r.

²⁶ R. P. Blake, Catalogue des manuscrits... № 20.

²⁷ Catalogue des manuscrits Georgiens litteraires du mont par G. Garitte-Louvain. 1956, გვ. 149.

²⁸ ივ. ჭავჭავაძის შილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

²⁹ იქვე, გვ. 34.

³⁰ იხ. მინაწერები ხელნაწერებზე S—1409 ბ. 7v: „კარგი რომ დაეწერე, განა, კარგს ტყავეს გამოიგზავნი ბატკნისას ან ხუთსა და ან ექვს“; A—87. 91v: „აქა ირმის ტყავეი მოივიდა“; ქუთაისი — 261, 25v: „თიქნის უქნა ესე ეტრატი“.

³¹ ხელნაწერი A—841 41v.

³² ხელნაწერი A—251, 20v.

ეს მინაწერი საინტერესოა იმიტაც, რომ გამოყოფს ეტრატის უარყოფით თვისებებს: ზედმეტ სირბილეს, ხორკლიანობას, „ვერწყობილობას“. კვერცხის ცილით ეტრატისა და ქალაღის დამუშავება საკმაოდ ცნობილი ყოფილა სომხეთში, აღმოსავლეთის ქვეყნებში და საქართველოშიც. არსებობს ამ წესის აღწერილობა: ფაიფურის ჭურჭელში შაბთან ერთად ათქვეფდნენ კვერცხის ცილას. ათქვეფის შემდეგ ჭურჭელში, ათქვეფილი მასის გარდა, ჩნდებოდა თხევადი ემულსია, რასაც უსვამდნენ წინასწარ გახამებულ ქალაღს. ამ წესს უფრო მეტად მაშინ მიმართავდნენ, როდესაც ქალაღზე ან ეტრატზე ფერწერული ნახტი იყო შესასრულებელი³¹.

„კვერცხის წყლის“ დამზადების რეცეპტი მოცემული აქვს ეახტანგ VI თავის „ქიმიის წიგნში“: „გაეთება კვერცხის წყლისა, რითაც ვარაყს მიაკრავს რაზედაც გინდა: „მოიტანე სამი კვერცხი, გატეხე და ცილები ერთს სტაქანში ჩაასხი. ერთის კვერცხის ცილის ოდენი წყალი დაასხი იმ სამის კვერცხის ცილაზედ და ამდენი მარილი დააყარე, რომ საკმლის ოდნათ მარილი ჰქონდეს. მერმე ის ასე გასთქვიფე, რომ სტაქანში თავდაღმა დასდგა, არ დაიქცეს. მერმე დასდგი ის სტაქანი და შოგ წმინდად ჩასწმინდე. და ეს ჩაწმინდილი წყალი არის, რომელი მიაკრავს ვარაყს და იხმარების ვარაყის დასაკრავად“³². შემდეგ აღწერილია, თუ როგორ უნდა დამუშავდეს კვერცხის წყლით ეტრატი: „მოიტანე ის გაკეთებული კვერცხის წყალი და ორჯელად წაუსვი. ასრე შეაშრე, რომ ნებს არ ეწებებოდეს და ტენი კიდევ ჰქონდეს. ეს თეგი გამთბარი თავისის რიგით წააგორე. მერმე კურდღლის ფენი წაუსვი და გარდავა, სადაც ვარაყი არ უნდა. თუ უბრალოს ალაგზედ დაეკრას, მოიტანე ზეთიანი ლანდრის ნაჭერა, წაუსვი და გარდაიყვანს, თუ ზეთის ხილია, ის სჯობს“³³.

ეს წესები უჩვენებს, რომ „კვერცხის წყალს“ უსვამდნენ ეტრატს (აგრეთვე ქალაღს) იმ მიზნით, რომ მისი წებუანება გაეძლიერებინათ. ასეთნაირად დამუშავებული საწერი მასალა კარგად იღებდა საღებავს.

³¹ А. Ю. Казисев, Художественно-технические материалы средневековой рукописи-Баку, 1966, გვ. 29.

³² ხელნაწერი S—3721, 61v.

³³ იქვე. 62v.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
კ. კვეციძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა)

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

აირველი მონობრაფია

ახალი დროის (IX—XII საუკუნეები) აღმოსავლურ, კერძოდ არაბულ-სპარსულ, ფილოსოფიასა და მეცნიერებას ისეთი დიდი სახელები წმენდებენ, როგორცაა ალ-ფარაბი (გარდ. 950), ალ-ქინდი (X—XI სს.), აბუ ალი იბნ-სინა (980—1037), ალ-ბირუნი (973—1048), ალ-ლაზალი (1058—1111), იმარ ხაიამი (1040—1123) და სხვა მისთანანი.

როდესაც ჩვენ რომელიმე ზემოდასახელებულ ფილოსოფოსისა და მეცნიერის ნაშრომს ვეცნობით, გვაოცებს ის დიდი ცოდნა მეცნიერების სხვადასხვა დარგისა, ის სიღრმე აზროვნებისა, რაც მის ავტორს გააჩნია. აღმოსავლური ფილოსოფიური აზროვნების წარმომადგენლები ადრევე ეზიარნენ ბერძნულ კულტურასა და ფილოსოფიას, თარგმნიდნენ ვაძიჩენილი ფილოსოფოსების (პლატონი, სოკრატე, არისტოტელე და სხვ.) შრომებს, ურთოდნენ მათ სათანადო აღსანიშნავარტებებს, ემენტარებს და ამასთან ერთად თვით კმნიდნენ ფილოსოფიურ თხზულებებს, რომლებიც სიღრმითა და გაქანებით არც ერთი ხალხის ფილოსოფოსთა ნაშრომებს არ ჩამოეყარდება.

არაბულ-სპარსული ფილოსოფიით დიდი ხანა დაინტერესებულა ევროპა. ალ-ბირუნის, აბუ ალი იბნ-სინას (ავიციანს), ალ-ლაზალის და სხვათა საუკეთესო ნაშრომები ყველა ევროპულ ენაზეა გადათარგმნილი, არა ერთი და ორი გამოკლევა დაიწერა მათ შესახებ.

საქართველოში კი ამ მხრივ დღემდე საგულისხმო ნაბიჭი არ გადადგმულა. აღმოსავლური ფილოსოფიის წარმომადგენელთა არც ერთი ნაშრომი არ გადმოთარგმნილა, მათ შესახებ არც ერთი გამოკლევა არ დაწერია, მიუხედავად იმისა, რომ ქართული კულტურის, ფილოსოფიისა და ლიტერატურის ისტორიის ზოგიერთი საყოთნო მჭიდროდ უკავშირდება აღმოსავლურ ფილოსოფიაში დასმულ პრობლემებს. მართალია, ქართველ ფილოსოფოსების (მ. ნუცუბიძის, მ. კვიციანიძის და სხვათა) ნაშრომებში იხსენიება აღმოსავლური ფილოსოფიის ესა თუ ის წარმომადგენელი, მაგრამ მათ მიერ დასმული პრობლემების შესახებ გაშლალ მსჯელობას უკრსდ ეძლევათ.

დღეს მდგომარეობა სრულიად შეცვლილია: ქართველმა აღმოსავლეთმცოდნეებმა აკად. გ. წერეთლის ხელშეწყობით ხელი მოჰკიდეს აღმოსავლური ფილოსოფიის შესწავლას და პირველი მონობრაფიაც დაიწერა: ალ-ლაზალი და მისი „თაჰაჰეთ ალ-ფალსიჰა“. მისი ავტორი ახალგაზრდა არაბისტი, მეცნიერებათა კანდიდატი ნანა კილაძე ვახლავთ.

აღნიშნული მონობრაფია თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობამ გამოსცა და, ეფექტობთ, იგი მალე მონობრაფიის ავტორის მიერ შესრულებულ ალ-ლაზალის თხზულების თარგმანსაც გამოსცემს.

მონობრაფიაში გულდასმითაა განხილული ცნობილი ფილოსოფოსის ალ-ლაზალის ძირითადი ფილოსოფიური ნაშრომი „თაჰაჰეთ ალ-ფალსიჰა“ (ფილოსოფოსთა არათანამეგობობა). ავტორის სხვადასხვა ევროპულ და აღმოსავლურ ენაზე შეუსწავლია ალ-ლაზალისა და მისი შრომების შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურა. შეუსწავლია მისი ბიოგრაფია და შრომები, უთარგმნია „თაჰაჰეთი“, როგორც ამ ფილოსოფოსის ძირითადი ნაშრომი.

ავტორი ძალ-ღაზლის „თაჰაჰეთის“ განხილვასთან დაკავშირებით ეხება იმ ძირითად პრობლემებს, რაც ამ ფილოსოფიურ ნაშრომშია აღძრული. ესენია: სამყაროს ეამიერობისა და მარადიულობის, მატერიისა და მოძრაობის, დროისა და სივრცის, სინამდვილის, არსისა და არა-არსის, ერთისა და მრავლის, ერთღეთაებისა და მისი ატრიბუტების, ემანაციის, მიზნე-შედეგობრივი ურთიერთობის, სხეულის, სულისა და გონების, ინტეიციისა და სხვა საკითხები.

ავტორი აქა-იქ, როცა ამას საჭიროება ითხოვს, ეხება მუელი ბერძნული ფილოსოფიის საკითხებსაც. ჩანს, რომ იგი შესანიშნავად ერკვევა როგორც ბერძნული, ისე აღმოსავლური ფილოსოფიის საკითხებში და წარმატებით მიიკვლიეთს ვბას მთელი რიგი ურთულესი ფილოსოფიური პრობლემების გაშუქებაში.

ამრიგად, აღნიშნული მონობრაფია ნათელ და გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს ალ-ლაზალის ამ „ცოდნისა და აზროვნების უნაბირო ზღვის“ არა მარტო „თაჰაჰეთში“ განითარებული იდე-

ების, არამედ მთელი მისი ფილოსოფიური შე-
მოქმედების შესახებაც.

აღ-ღაწალი მოღვაწეობდა სულქუიანთა დი-
ნასტიის ზეობის ხანაში, პროფესიით იგი იუ-
რისტრი იყო, ნიშაფურისა და ბაღდადის იმბრო-
ნიწელი უმაღლესი სკოლების (მედრსუეების)
პროფესორი. კითხულობდა ლექციებს სამართ-
ლის მეცნიერებაში; სარგებლობდა დიდი ავტო-
რიტეტით.

აღ-ღაწალიმ მთელი მისი ცოდნა და ვნერ-
გაჲ, როგორც ისლამის მიმდევარმა და მისმა
უმაღლო თეოლოგმა, ღმერთის არსებობის რამ-
ტიკუებას მონადომა: მაგრამ ეს მტიკუება უბრა-
ლოდ კი არ სდება, არამედ ღრმად, ფილოსო-
ფიურად. აღ-ღაწალი გონებაშახელურაჲ ევა-
მთებთა აღ-ფარაბისა და ავიცენას, რომლებიც
არისტოტელეს მიმდევრები, მის შრომების კო-
მენტატორები იყვნენ, და აქედან თვით არის-
ტოტელესაც, რომლის მოძღვრებას აღ-ღაწა-
ლი, როგორც ჩანს, კარგად იცნობდა. ნ. კილა-
ძის მართებული შენიშვნით, აღ-ღაწალი „ედა-
ვება და ევამთება იბნ-სინან თვალთ წყაიხულ
საერთად ბერძნულ, კერძოდ არისტოტელ-
ესს, ფილოსოფიას“ (გვ. 56).

ამ კამათში აღ-ღაწალი გამოქვეამს ისეთ
ღრმა მოსაზრებებს, რომ ამის საფუძველზე მან
დამოუკიდებელი მოაზროვნისა და ფილოსო-
ფიის სახელი დაიმსახურა და სათანადო ად-
გილიც დაიმკვიდრა აღმოსავლური ფილოსო-
ფიის ისტორიაში. გამოჩენილი მკვლევრის ე. მ.
ვატის აზრით, „აღ-ღაწალი იყო ლიდერი ის-
ლამის ბერძნულ ფილოსოფიასთან უთანასწო-
ელ შეხვედრისა, საიდანაც ისლამის თეოლოგია
გამარჯვებული და გამდიდრებული გამოვიდა და
რომლითაც არაბულმა ნეოპლატონიზმმა ისეთი
ფარტყმა იგება, რომ მისგან ევლარ გამოკეთდა“.

ნათქვამით, ვფიქრობთ, ცხადია, თუ რა მნი-
შვნელობა აქვს ნანა კილაძის ნარკვევს, რომელ-
შიც დაწვრილებითაა გადმოცემული აღ-ღაწა-
ლის ფილოსოფიური ნებედლეუბანი.

ნებას ვაძლევთ თავს, რომ ზოგიერთ საკითხ-
ზე ვაემახვილოთ ამ მნიშვნელოვანი და მეტად
სიკრიბო გამოკვლევის ავტორის ყურადღება:
1. ნანა კილაძე წერს: „აღ-ღაწალითან და-
კავშირებით აღსანიშნავია ის, რომ აღ-ქინდის
სახით მან შეაუდა ღირსეული წინაპარი, რო-
მელმაც ფილოსოფიასა და რწმენას შორის და-
ვი ფილოსოფიის სხსარგებლოდ გადაწვეტა,
მაგრამ აღ-ღაწალიმ მის ნააზრევს გვერდი
ღურა“ (გვ. 8).

აღ-ქინდი სახელგანთქმული ფილოსოფოსი
იყო; მან აღმოსავლეთის ფილოსოფოსიგზს შო-
რის პრეველთაგანმა გაიყინ რველი ბერძნული
ფილოსოფიური შრომებზე. ემსრობოდა არის-
ტოტელეს მოსაზრებებს, რაც ასე იყო გაურკე-

ლებული და მიღებული აღმოსავლურ. კერძოდ
არაბულ-სპარსულ, ფილოსოფიაში. ამავე ღრის
იგი იძლეოდა მამადიანთა რელიგიური მოძღ-
ვების შემცველი მთავარი წიგნის — ყურანის
შეკარ კრიტიკას, აღნიშნავდა, რომ მასში დიდი
წინსარგობაა, ავლან კომპონენის სიმტიკე და
თავიდან ბოლომდე წინააღმდეგობებთ არის
საესეო.

ამეკარად მოაზროვნე ფილოსოფოსი, რა თქმა
უნდა, ვერ ჩაითვლება წინაპრად აღ-ღაწალისა,
რომელმაც მთელი სიკუცხლე ყურანისა და ის-
ლამის დოქტრინის სიღაღის მტიკუებას შეაღია.
წინაპარმა ქრონოლოგიურაჲ წინაპრობა კი არ
უნდა ვიკვლისმით. არამედ იდეური წინა-
პრობა, აღ-ქინდი და აღ-ღაწალი, ძირითადად,
ერთმანეთის საწინააღმდეგო პოლუსებზე ღვა-
სნ, მათი შერაგება წვეუქმებელი.

2. ავტორს ვერჩევთ აგრეთვე მეტი სო-
ფრთილე გამოჩინა ანა თუ იმ ტერმინის გა-
მყოფებებში. აუხსენლია, მაგალითად, რატომ
ამჟობინ მან ტოლურ-ბეგის ნაცულად დაწე-
რა ტერმინ-ბეგა. როცა აღნიშნული სახელი
წინააღმდეგობა ფორმით წვეწმით ადრევეა და-
კვიდრებული და ღრთ ისტორიკოსი იყანე ქა-
ვაზიშვილიც ამ ფორმას ამჟობინებს. ასევე
იოქმის მთელი რიგა გეოგრაფიული სახელების
შესახებაც.

ჩემი აზრით, სიტყვა ან სახელი თუ ადრევეა
შემისული და დამკვიდრებული, მისი სწორება
საჭირო არ არის, ენიდან ძნელია მათი ამოგ-
დება და ასეთი ობერაციების უფლებაც არა
გვაქვს. მაგალითად, ვეღ ქართულ ძველებში
გვეხედება ტერმ-ში „კალი“, აქა-იქ „ჰალიც“ (მო-
სამართლებ). მაგრამ XVI—XVII საუკუნეთა
თხზულებებში „კალი“ „ჰალიც“ შეიცვალა. საქ-
მე ის არის, რომ პირველი ცორმა არაბულია,
ხოლო მეორე სპარსული. ასლა რომ ყველგან
არაბული „კალი“ დეწერილი და სპარსული „ყა-
ლი“ წავაწლით. ამის არც საჭიროება არის და
არც აუღება ევაქვს. ენობრივ ნოვლებებს მეც-
ნიერული ახსნა ესაჭიროება და არა ვინმეს
სურვილებს მახედვიტ შეცულა-გადამახინჩება.

გასაკვირია, აგრეთვე, თუ ავტორმა რატომ
იხმარა სიტყვა „კალია“ (გვ. 112). „ყისილის“
ნაცულად, როცა ეს უკანასკნელი ქართულში
დიდი ხანია არსებობს და იგი სამეცნიერო ლი-
ტერატურაშიც საქმიოდ ყვემოკიდებული ჩანს.

ყოლად დაუშვებლად მოკვანია აგრეთვე
არაბული ენის ნორმების მიხედვიტ ვერით
სპარსული პოეტების სახელნი და ირანის გეო-
გრაფიული პუნქტები. მაგალითად, გამოჩენილი
ირანელი კლასიკოსის ფერიდ ეღ-ღინ ათთარის
სახელი (ქართ. ათარი) ატარა: ჯ არის გადმოცე-
მული (გვ. 12) და ირანის ცო-ერთი ქალაქის

სახელწოდება ნიშაბური (ნიშაფური) არაბული ფორმითაა წარმოდგენილი (ნასასაბური).

3. ჩემი აზრით, ტერმინების შერჩევის არა სიფრთხილზე ლაპარაკობს ავტორის მიერ „ერთ-არსების“ გამოყენება. ნანა კილაძე წერს: „ალ-ლაზალი ღმერთის ერთ-არსების ერთგულია ყველგან და ყოველთვის“ (გვ. 85). ჩვენთვის გასაგებია, თუ რა მნიშვნელობით ხმარობს ავტორი „ერთ-არსებას“. ესაა იგივე ერთღვთაობა. ღმერთი ერთია და მას თანაშემწეები და მხოზიარნი არა აქვას. ესაა უზრანს ძირითადი დებულება, რითაც ისლამი ქრისტიანობას განიხილავდა. ქრისტიანული ღმერთი კი წარმოადგენს სამი სპონსორს (მამაღმერთს, ძე ღმერთს და სული წმინდა ღმერთს) ერთობას ანუ ერთ-არსებას. ტერმინი ერთ-არსება გამოყენებულია ქრისტიანულ ლიტერატურაში მხოლოდ და მხოლოდ ზემონაჩვენებ მნიშვნელობით. დიდი მეცნიერი კეკელიძე აღნიშნავს, რომ თუ ერთ-არსება ასე არ იქნება გაგებული, მაშინ მას არაერთი აზრი არა აქვს.

ტერმინი ერთ-არსება გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“:

იტყვის: ჰე, მზეო, ენ ხატად გოქვეს მზიანისა
 დამასად,
 ერთ-არსებისა ერთისა, მის უფაოსა
 ეამისად.

მის ირგვლივ საგულისხმო სამეცნიერო ლიტერატურაა შექმნილი. ე. კეკელიძეს, ა. გაწერელიას, მ. ვიგინიშვილს და სხვებს იგი ესმით, როგორც სამპირუაანი ქრისტიანული ღმერთის აღმნიშვნელი ტერმინი და რუსთველი ქრისტიანული რელიგიის დოკუმების მიმდევრად ჰქაუვ წარმოდგენილი. საწინააღმდეგო პოზიციაზე დგას ახალგაზრდა მკვლევარი ელგუჯა ხინთაბა-

ძე, რომელსაც რუსთველის ერთ-არსება ერთი ესმის როგორც ერთპირუაანი ღმერთი და არა როგორც სამება, არა როგორც სამი სპონსორის ერთად არსებობის გამოშაბტეული ცემა.

აღნიშნული საკითხის გარკვევისათვის დაეაღწეა გრძელდება და ასეთ ვითარებაში შრომის ავტორს უფრო დაწერილებითი განმარტება უნდა მოეცა ერთ-არსება ტერმინის შესახებ, ანდა სანებით აველო გვერდი მისთვის. მისი მარტება არ იყო აუცილებელი: მუსლიმ თეოლოგება და ფილოსოფოსებს აღნიშნული ტერმინის ზემონაჩვენები მნიშვნელობით გამოყენება არ შეეძლო.

ალ-ლაზალის აზრით, რააც შესანიშნავად გადმოგვეცემს ავტორი (გვ. 73—74), ღმერთი დროისა და სივრცის გარეთ იმყოფება; იგი არც სამყაროს გარეთაა და არც სამყაროს შიგნით; ღმერთი იყო და არ იყო დრო; დრო ეამიერია, შექმნილია და მასზე წინ სუერთოდ არ არის დრო.

ვეჭრობთ, ეს მოსაზრებანი ახლო დგას რუსთველის „უფაო ეამის“ გაგებასთან. ასე რომ, ჩვენი დიდი პოეტის მსოფლმხედველობის ზოგერთი საკითხის გარკვევაში აღმოსაველი ფილოსოფია თავის სიტყვას იტყვის.

ჩვენ დიდი კმაყოფილებით გავეცანით ნანა კილაძის მონოგრაფიას. იგი აღმოსაველი ფილოსოფიის შესწავლის საქმეში ქართველი მეცნიერის თვალსაჩინო მიღწევას წარმოადგენს. მ. შინიძე დიდ დახმარებას გაუწევს ყველას, ვინც აღმოსაველი, კერძოდ, არაბულ-სპარსული ფილოსოფიის საკითხების შესწავლით დაინტერესებული.

დავით კობიძე

М.-Н. О. ОСМАНОВ, ЧАСТОТНЫЙ СЛОВАРЬ УНСУРИ, МОСКВА, 1970, 326 стр. + ԿՁ.

В настоящее время многие специалисты придерживаются мнения, что для полного познания языковой действительности и стилистических особенностей художественной речи следует сочетать качественный анализ элементов языка с количественным (статистическим) анализом.

Советские иранисты нередко в своих работах в той или иной мере применяли элементы статистического анализа (см. например, работы И. Овчинниковой, М. Явич, Ш. Кариева, М. Пуцубидзе и И. Сулакдзе). В этом отношении рецензируемый труд М.-Н. О. Османова выгодно отличается от остальных работ подобного рода целенаправленностью и монографичностью.

В «Частотном словаре» представлен конкорданс «Дивана» Унсури (X—XI вв.) — первого персидского поэта-лирика, «тексты которого сохранились в объеме, достаточном для статистических изысканий» (стр. 3). Исходный массив дошедших до нас произведений Унсури составляет 46472 словоупотреблений. Объем словаря же, по данным М.-Н. О. Османова, 4824 лексем.

Работа в основном состоит из двух разделов: «Частотный словарь» (стр. 29—101), в котором представлены списки слов по убывающим частотам, и «Конкорданс» (стр. 105—326), в котором лексемы расположены в алфавитном порядке, но дается их полная паспортизация: указывается, где употребляется данное слово, можно установить также и частоту его употребления.

В частотных словарях обычно даются простые подсчеты, лишь эмпирические данные без обобщений и оценки их. Рецензируемому словарю же предпослана обстоятельная вступительная статья (стр. 3—25)

теоретического и исследовательского характера. Наряду с другими в ней рассмотрены вопросы статистической структуры лексики Унсури, представлены различные категории слов, сгруппированные по мотивам, таблицы поэтических символов и вероятностей по рифмам и т. д. Достижения советского ученого становятся доступными и для широких кругов иранской научной общности благодаря персидскому варианту указанного предисловия (стр. Կ—ԿՁ).

Анализируемый материал почерпнут из критического текста «Дивана» Унсури, изданного Дабир Сияги. Однако надо особо отметить, что прежде чем использовать лексический материал этого издания, М.-Н. О. Османов: проделал большую и плодотворную текстологическую работу, внес много поправок в текст «Дивана», что и было учтено в дальнейшем при росписи. Однако толкования некоторых слов М.-Н. О. Османовым вызывает у нас определенные сомнения.

В трактовке нашего автора слово لشکرکشی читается как *lāshkārkoš* переводится — «убивающий рать». По мнению исследователя, такое чтение «мотивируется синонимичностью с рядом стоящим эпитетом» (стр. 15), т. е. словом شکن «поражающий рать». Суждение свое М.-Н. О. Османов подкрепляет еще одним примером: «... в тексте Унсури композиту لشکرکشی абсолютно идентично следующее

сложное слово: سیه کوش «убивающий рать» (стр. 13). Таким образом последнее слово читается нашим автором как — *señākoš*.

В виду того, что контекст более точно выявляет семантическую структуру

указанных слов, приведем отрывки из оды, в которых засвидетельствованы интересующие нас слова:

شاه گیتی خسرو لشکرکش لشکرشکن
سایه یزدان شه کشورده کشورستان

В данном бейте восхваляемый «[шах всего мира] и «тень всевышнего» определяются композитами *lāshkārkesh* (по М.-Н. О. Османову — *lāshkārkosh*), *lāshkārkeshkān*; *keshvārdeh* и *keshvārsetan*. Мы здесь наблюдаем симметричность противопоставления антонимов: *lāshkārkesh* — «предводитель пойска» так относится к *lāshkārkeshkān* — «поражающий рать», как *keshvārdeh* — «дарующий страны» к *keshvārsetan* — «отнимающий страны». Таким образом экспрессивность в данном случае достигается за счет противопоставления антонимов¹. Семантическую основу противопоставления в парах составляют глагольные компоненты композитов: *kesh-* («*kesh* и *dān* — «выстраивать, вести войско»); *-shkān*: («*shkāstan* — «разбивать, поражать войско»); *-deh* («*dādān* — «отдавать, дарить»); *-setan* («*setā* — *dān*: — «отнимать, отбирать»»). Аналогичное выявляется по отношению к *سيه گيش*:

دهان گشاده میان بسته ایستاده فلک
بمدح و خدمت شاه سیه گيش صفدر

Неосвод стоит *dāhan*гошаде — «раскрыв рот» и *mīān*бāсте — «препоясавшись, затянув пояс» с тем, чтобы служить и хвалить шаха, который является *sepāhkesh* — «выстраивающий, ведущий войско» и *sāf-dār* — «разрывающий ряды (вражеского) войска». Здесь оппозиция *sepāhkesh* (а не *sepāhkoš*, как предлагает М.-Н. О. Османов) — *sāf-dār* должна соответствовать противопоставлению *dāhan*гошаде — *mīān*бāсте. Поэты часто прибегают к ис-

пользованию антонимов для достижения того или иного смыслового оттенка и экспрессивности. В данном случае применение указанного приема является одним из способов художественной лепки образов у Унсурн.

В тех случаях, когда семантическая суть подобного противопоставления не прозрачна, Унсурн так сказать «открывает кзычки», прибегает к «*lāf*ффо *pāshur*»:

يا ببندد يا گشايد يا ستاند يا دهد
آنچه بستاند ولايت آنچه بدهد خواسته
آنچه بندد دست دشمن آنچه بگشايد حصار

В первой строке выявляется оппозиция *bebāndād* — «свяжет», *gošayād* — «раскрывает, завладеет»; *setānād* — «завладеет, приобретает», *dāhād* — «отдаст, подарит». Во втором бейте раскрывается суть оппозиции: (*on*) «свяжет» руки врагу, «завладеет» крепостью; «приобретет» страну, провинцию, «отдаст, подарит» богатство. В системе подобных приемов нельзя не заметить «логичность и большую конкретность»² стихов Унсурн, совсем не похожую на расплывчатое пустословие панегиристов более позднего времени.

Автор труда проделал огромную кропотливую работу. «Частотный словарь» имеет большие научные достоинства и дает обильный, строго систематизированный материал для литературоведческих и лингвистических исследований разного рода³. На наш взгляд работу наших специалистов в этом направлении следует продолжить и расширить с тем, чтобы в ближайшем будущем были бы созданы частотные словари других представителей, так называемого «хорасанского стиля», включая такого гиганта, как Фирдоуси..

ДЖЕМШИД ГИУНАШВИЛИ

¹ Об оппозициях в поэзии см. М.-Н. О. Османов, Система оппозиций в персидской поэзии X в., «Народы Азии и Африки», № 3, 1969, стр. 126—130.

² Е. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, М., 1960, стр. 323.

³ См. так же рец.: G. Lazard, *Studia Iranica*, I, № 1, Paris, 1972, стр. 161—162.

ქ ნ ო ტ ქ ც ი მ ბ ი

ახალი წიგნები

ბაზოზეცხოვრობა „მეცნიერება“

ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, წიგნი I

სარედაქციო კოლეგია: ივანე გიგინეიშვილი (რედაქტორი), ლია ლეჟავა (მდივანი), ქეთევან ლომთათიძე, ვლადიმერ ფანჯიძე, როგნედა ლამბაშიძე. არსოლდ ჩიქობავა, მიხეილ ქაბაშვილი.

კრებულში გამოქვეყნებულია ნარკვევები, თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის მართლწერის, ლექსიკა-ფრაზეოლოგიის, მორფოლოგია-სინტაქსის და პრაქტიკული სტილისტიკის ისეთ საკითხებზე, რომლებიც გადაუდებელ მოწესრიგებას საჭიროებს. დაბეჭდილია აგრეთვე წერილები ქართული მეტყველების კულტურის, სამეცნიერო ტერმინოლოგიისა და რუსული ენიდან ზმნის გარკვეულ ფორმათა ქართულად თარგმნის საკითხებზე. გამოქვეყნებული მასალა საფუძვლად დაედება სალიტერატურო ენის ნორმათა პროექტს.

ანტონ ბაგრატიონი, წყობილი სიტყვაობა, წიგნი I

ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა რ. ბარამიძემ.

რედაქტორი: ს. ცაიშვილი.

ტექსტი დადგენილია ყველა ხელნაწერის გათვალისწინებით. ტექსტს (მეორე წიგნი) დაერთვება სრული მეცნიერული აპარატურა. „წყობილი სიტყვაობა“ წარმოადგენს ისტორიულ-ლიტერატურულ ძეგლს. მასში მიმოხილულია ქართული კულტურის, კერძოდ ქართული მწერლობის, მნიშვნელოვანი საკითხები.

ახალი ქართული ლიტერატურის საკითხები, კრებული II

რედაქტორები: გ. აბაშიძე, ვ. ასათიანი.

კრებულში განხილულია მე-19 საუკუნის ქართული მხატვრული ლიტერატურისა და სალიტერატურო კრიტიკის ნაკლებად შესწავლილი და პრობლემური საკითხები.

ახალი ქართული ლიტერატურის საკითხები, კრებული III

რედაქტორები: აბაშიძე, ვ. ასათიანი.

კრებულში განხილულია ალ. ცაგარელის ლიტერატურულ-კრიტიკული მოღვაწეობაა წარმოდგენილია ვ. ა. ივერიის დაარსების ისტორია, ნაზევნებია ჟურნალ „სალიტერატურო ნაწილი ტფილისის უწყებათაის“ როლი ქართული ჟურნალისტიკის განვითარებაში და სხვ.

ლიტერატურის თეორიისა და ესთეტიკის საკითხები, წიგნი VI

რედაქტორი: მ. დუღუჩავა.

კრებულში განხილულია: რეალიზმის თეორიის საკითხები ფრ. ენგელსის ესთეტიკურ-ლიტერატურულ ნაზრევში, პერსონალიზმის ესთეტიკურ-ლიტერატურულ შეხედულებათა არსი, რომანტიკული ირონიის საკითხი, ტიპიურობის პრობლემა, ისტორიული პერსპექტივის წარმოსახვის თავისებურება საბჭოთა ტრადიციებში, თარგმნის ხელოვნების პრინციპები და ქართული ლექსურობის საკითხები.

არ. მარტიროსოვი, ქართული დიალექტოლოგიის ისტორიისათვის რედაქტორი: ვლ. ფანჯიძე.

ნაშრომის ძირითად ნაწილში შეჯამებულია ამ 50 წლის განმავლობაში ჩატარებული კვლევების ქართულ დიალექტოლოგიაში, შესავალში კი განხილულია ის საკითხები, რომლებიც ამჟამად დგას ქართული ენის დიალექტების შესწავლასთან დაკავშირებით.